॥श्रीगणेशाय नमः॥ गीर्वाणमौलिमणिनिकरंबासरत्नकांच्यंचितसंचितं वा॥ कोटीरभा
भास्वत्पदारविंदाह स्त्रिदिवाल्पासविनायकं वा॥१॥ पापाद्रसभृत्याचितनेत्रकंठस्थलस
पभोगीश्वासितोद्दलंद्रिः॥ भालाग्निनापेर्गलदिंदुचकामनाईमौलिः स शिवः श्रीवोवेगारभनवां
पूर्वमूर्तीश्वरान्गुरूंस्तथोरवेरान्समस्तपादिकान्स चौदायकरोमि नाथ वरगुणैर्युक्तं प्रकाशार्थकं
धाराधोरुं सूक्ष्मनोरमं चविमलं श्रीलचतीभूषणं ध्यायंसहि कुमेरुदाहरमेतद्रूपधं सदा यथाऽनघ
नावसमस्तगीर्वाणवृंदवंद्यपारपद्मप्रलयतांडवसमुद्यतकपोलिनिगीर्णगीर्वाणगर्वरामयेद्दामग
र्जितचस्तितशोभप्रचंडचोलकचमत्काराडंबरोद्भमरितदिगंतभ्रांतचक्रितचक्रितनारिगंतदंतिदंतनादं
तुरितदिग्वलयप्रस्फुरितचंडवातेरितनाखिलजलराशिपूरितविश्वविश्वंभराचीवराख्यापानाच
रीतन्वे सर्वतोनप्रयेभोगींद्रतल्पाश्रितस्येश्वरस्यासितस्य नायास्निग्धाजनोपमापारनमोकूपारापा
रपूरपारणाकारणोदितान्येकगगनमणिकांतकांतिपुंजपुंजरितविग्रहविशेषेश्वरतद्दकसन्न
यनेस्सरोरुहसंकेतनियुक्तनिजनाभिसरोरुहसंभवः श्रीमच्चतुराननः सकललोकरचनांतर्ग
तसमभवबल्लपादिशिशुमारचक्रांकितज्योतिर्वलयमभिव्यक्तीकृत्य तदंगभूतमिदमतिगह
नं त्रिस्कंधं ज्योतिःशास्त्रमकरोत् तत्कालिकालविकलविवेकसकलजनमहामोहांधकारप
रिप्लुतमुर्वीतलमवहीनतरवतार श्रीमद्भास्कराचार्यैः सिद्धांतशिरोमणिनिर्माणकृता दैस्तत्र र

3/2006
47506 ZZ.C.32

तिकरणीभूतं [illegible] गणितं तन्निरूपयिषुरादौ प्रारिप्सितस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तिकामनया विशिष्टशिष्टानु
ष्ठिताचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतानमनलक्षणं मंगलं शार्दूलविक्रीडितेनाभिदधाति । प्रीतिं भक्तजनस्य
यो जनयते विघ्नं विनिघ्नन् स्मृतस्तं वृंदारकवृंदवंदितपदं नत्वा मतंगाननं । पाटीं सद्गणितस्य वच्मि
चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटां संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदैर्लालित्यलीलावतीं ॥ तत्राह भास्करः
सद्गणितस्य पाटीं वच्मि इति क्रियाकारकयोजना सन्तो गणितं सद्गणितं [illegible] सतां
नाम आत्मलोकप्रसिद्ध [illegible] विग्रहवतः परमेश्वरस्य गणनायेति पादकं सद्गणितं गोलगणितं [illegible]
हृतः अथवा स्वस्याय स्मृतो भक्तजनस्य विघ्नविनाशाय [illegible] प्रीतिं जनयते वृंदारकाः देवास्ते
षां वृंदं समूहस्तेन वंदितौ पादौ यस्य तं मतंगाननं गजमुखं नत्वा सद्गणितस्य व्यक्तगणितस्य पाटीं परि
पाटिकां अनुक्रमं वच्मि अहो भाविनो ग्रंथस्य कर्तृमाननयोद्देशः कथमित्यत आह महद्बुद्धिस्थत्वादिति
बोध्यं न तु बहुषु ग्रंथेषु सत्सु किमर्थमपूर्वं ग्रंथं परचयत्या [illegible] अत आह चतुरप्रीतिं च नं कृत्वा तच्चतुराः
दक्षाः व्यक्ताव्यक्तादिषु गणितसमूहं [illegible] तेषां मालादजनकामित्यर्थः
अथ सद्विषयप्रमोदास्यनो हेतुमाह अन्ये ग्रंथा [illegible] कालेन पठितुं शक्याः बहुत्वात् अत्र
तु संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदैः संक्षिप्तान्यक्षराणि यथा [illegible] तानि च कोमलान्य
मलानि अर्थगांभीर्यमाधुर्यादिलालित्यानि तैः [illegible] स्यामितिएते न ग्रंथा
[illegible] अन्यग्रंथेषु [illegible] अथास्य ग्रंथस्य [illegible]

कर्तुमिष्टः [illegible] मित्यर्थः एवमेवास्माकमपि प्रयत्नो बोधनीयः । अथ निष्कद्रम्मपणादिकां बोधायप
रिभाषामाह वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षो
डशभिश्च निष्कः २ विंशतिवराटकाः । काकिणीसमुदायः [illegible] जीवनिकायः वराटकाः च
तस्रः काकिण्यः एकोपणः ते षोडशपणाः द्रम्मो ज्ञेयः षोडशभिर्द्रम्मैरेको निष्कः स्यादिति २ अथ धातुनो
स्य परिभाषामाह तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुंजा वल्लस्त्रिगुंजो धरणं च तेष्टौ गद्याणकस्तद्द्वयमिंद्र
४ तुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्टः द्वियवतुलिता गुंजा स्यात् [illegible] त्रिभिर्गुंजा
भिस्तुलितः इत्यर्थः तेऽष्टौ वल्लाः धरणमिति [illegible] गद्याणकः चतुर्दशभिर्वल्लै
रेको धटकः कथितः ३ दशार्धगुंजं प्रवदंति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षं । कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तु
लाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञं ४ पंचगुंजो माषः स्यात् षोडशभिर्माषैरेकः कर्षः चतुर्भिः कर्षैरेकं पलं तु
लाज्ञाः सुवर्णस्य कर्षं सुवर्णसंज्ञं वो धया [illegible] कोजन [illegible] सुवर्णस्य सु
वर्णस्य सुवर्णस्य गुल्मियकं [illegible] सुवर्णस्य [illegible] एवं रजतगुरुत्वं [illegible]
कर्पूर [illegible] इति संज्ञा यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यैर्हस्तोंगुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः २४ हस्तैश्च
तुर्भिर्भवतीह दंडः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषां ५ [illegible] अष्टभिर्यवैरंगुलमेकं चतुर्विंशत्यं
गुलैरेको हस्तः तादृशैश्चतुर्भिर्हस्तैर्दंडसंज्ञा तादृशैः सहस्रद्वयमितैर्दंडैः क्रोशः अष्टौ सहस्रहस्ता
इत्यर्थः ५ स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन तथा कराणां दशकेन वंशः निवर्तनं विंशतिवंशसंख्यैः क्षेत्रं च

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

[illegible] नैर्विंदु ३ चतुर्भिः कोटिभि [illegible] हस्तानां दशकेन वंश इति संज्ञा विंशति संख्या [illegible] निवर्तनं च तुर्दिशं चतुर्भिर्भुजैर्निबद्धं क्षेत्रम् स्यात् पञ्चादिपाद्यार्यभाद हस्तो न्यैतैर्विंशत्या दृद [illegible] पुद्गराभ्यां घेनहस्तसंतं धान्यादि [illegible] हस्तमानेनात्र्योदि तामाद्य धस्वारिका सा ७
विस्तारो [illegible] दैर्घ्यं च तावता पि उगो भो घ्र्यहस्ता [illegible] दराकोण [illegible] कुजे अधत
स्तण [illegible] मा मधे रेरीकारिकाते [illegible] स्त्र चतुरस्र ते एकै [illegible] स्या पर्यधो
[illegible] पाद्रस्य [illegible] द्रोणस्तु खारी खलु
[illegible] कुडवं प्रदिष्टः ८
खारी पूर्वोक्ता [illegible] आढक आढकं चतुर्भिः प्रस्थ
प्रस्थश्चतुर्भिः कुडवः [illegible] कुडवः प्रस्थमाढकम् राशि
[illegible] लगणादिकेनि [illegible] पादो लगवाणद्वतु ल्यं
[illegible] कुञ्जक संज्ञा ९ स्वच
[illegible] शिरोक्षेर्यः इयंध
[illegible] अपराह्नशोध्येनेत्यत्र सारिपरिभा
[illegible] तथापि [illegible] जातिसमाचक्षते एके न चतुरश्रः प्रोक्त.
[illegible] एव [illegible] शिरोमणावाचार्यैः प्रोक्तवान् तथाहि पोस्या

यु

निमेषस्य स्वेस्यमुभागः स नभरस्तब्ध तमागउक्ता -युरिर्निमेष र्धतिभिश्च काष्ठानां त्रिंशता सा स ट्रूणो कैः कलो
ता १ त्रिंशत्कलाभिर्घटिकाक्षणः स्यान्नाडीद्वयं ते स्वमुहूर्तयोर्दिनं च गुर्वक्षरैः खेंदुमितैरसुस्ते षड्भिः पल
स्तैर्घटिकाः खषड्भिः २ स्याद्वा घटीषष्टिरहः खराममासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षं स्यादि श्रीमद्
भास्कराचार्यविरचिते सिद्धांतशिरोमणेरधिकारे लीलावतीप्रमाणनोक्त्रिपरिभाषा निरूपणाध्याय प्रथम
अथ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथांते मंगलमाचरणीयमिति शिष्टाचारस्य श्रवणादयमप्याचार्यः स्वशिष्टत्वसं र
क्षार्थमंतरोत्पन्नविघ्नविनाशनाय चोक्तपरिभाषायाः श्रीधरार्यभट्टाद्युक्तत्वात्पाटीगणितं वाह्यते
स्य चयमंगलांतरमाचरति लीलागललुलल्लोलकालव्याल विलासिने गणेशाय नमो नीलकमलामल
कांतये १० तस्मै गणेशाय नमः किंलक्षणाय कालश्चासौ व्यालश्च कालव्यालः लुलन्तीलुलन् लील
या गले लुलन् लोलश्चासौ कालव्यालः कृष्णसर्पस्तेन सह विलासः सोऽस्यास्तीति तस्मै नीलं च तत्कमलं च
श्यामेंदीवरं तद्वन्निर्मला या कांतिर्यस्य तादृशाय एतेनैतादृग्विघ्नविध्वंसविदग्धविघ्नराजस्मरणेन
नेन विलुलद्ललाम्बालविलासवत्त्वं गणितम्भिरमति गढं परमादरातिती क्ष्णधिया सम्यमिति मुग्धच्छा
त्रप्रतिसूचनार्थाः अधुनापाटीप्रोक्तगणितप्रतिपाद्यार्थमूलभूतसंख्यासंज्ञा मंतरेणान्यतू
रबहुराशिसिद्धि शतावंकस्थाने संज्ञामाह एकदशेत्यादि एकदशशतसहस्रा
युतं लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः अर्बुदमब्जं खर्वं महापद्मं शंकवः स्तस्मात् ११ जलधिश्चांत्यं मध्यं परार्द्
मिति दशगुणोत्तरसंज्ञा संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृता पूर्वैः १२ इति एवमार्यैर्व्यवहारार्थं दशगुण

उत्तरेयन्नस्पपाभवति तथासंख्या गणनाया स्थानानां एकदशादीनां संज्ञा कृता तत्र प्रथमे एकस्थानं ततोऽकानां वाम
तो वृद्धिन्यायेनैकस्थान सस्नतोदशस्थानं द्वितीयं ततस्तृतीयं शतस्थानं चतुर्थं सहस्रस्थानमिति एवमग्र
ग्रेपर्यंतं अष्टादशस्थाना तेवामतो वृद्धा भवंति तेषां क्रमेण गणनामानि एकस्थानादृशगुणं दशस्थानं भ
वंति दशस्थानादृशगुणमधिकं शतस्थानं ततः शतस्थानादृशगुणमधिकं सहस्रस्थानमेवमुत्तरोत्तर
दशगुणान्यधिकानि भवंतीत्यर्थः तत्राष्टादशैवस्थानान्येकोनामित्यत्रांकप्रमाणमिचेदाह श्रुतिरेवप्रमाणं
तथाहि इमामेऽग्र इष्टकाधेनवः संत्वेका च दश च दश च शतं च शतं चा युतं चा युतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं
च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चांतश्च परार्धं चैतामेअग्न इष्टकाधेनवः संत्वमुत्रामुष्मिन्लोके तथा
च श्रीधरोऽप्याह एकोनाथा दशस्यस्तोणिपते परार्धपरमाख्यश्रीकृता संख्या यासंज्ञा रच्छुरबेस्प्रमाणबाधि
रच्छ व्याकिलाकीर्त्तयः गीयंते सुरमष्टमंकन्तयताजातेनवंध्योदरान्मूकानाम्नकरेणकुम्भरमणीदुग्धो
दधेरोधसद्वाने अथश्रीधराद्यैराधिकासंज्ञाअप्युक्ताः परं बहूनां विरोधान्नयोजनान्नयपकृत्वा चान्यकाः
तत्रापि गुणभजनादेः संकलितव्यवकलितज्ञानमंतरेणासंभ्यवहारासिद्धेः संकलनव्यवकलनयोः सूत्रे वृत्तं
द्वेनाह कार्यः क्रमादुत्क्रमतोथवांकयोगो यथास्थानकमंतरं वा क्रमाद्वाउत्क्रमतः यथास्थानमति क्रम
विना योगो वा कार्यः अयमर्थः यथाएकस्थानीयांकेनसहएकस्थानीयांको योज्यः दशस्था
नेन दशस्थानेन सहस्रस्थानेन सहस्रस्थानं योज्यमित्यादिक्रमाद्योगो वियोगो वा
वामेन सहोत्क्रमादपि आदौ शतस्थानेनशतस्थानं दशस्थानेनदशस्थानं योज्यमेकस्थानेनसहैं यमहक यमहक पत्रं ३

कस्थानमित्यर्थः अत्र अभ्यासार्थमुद्देशकमाह अयेबालेलीलावतिमतिमति ब्रूहिसहितान्द्विपंचद्वात्रिंशत्रिनवति
शताष्टादशदश शतोपेतानेतानयुतवियुतांश्चापिवदमेयदिव्यक्तेयुक्तिव्यवकलनमार्गेसिकुशला ९ अयेको 9
मलामंत्रणेभोः बालेलीलावतिमतिमिति शुद्धियुक्ते तेन रव्यत्कगणि तेयुक्तियोगः व्यवकलनं द्विपोगत योमार्ग 2006
कर्त्तव्यतात त्रकुशलापरुतराभ्यासतत्पसिचे नहिएतानंकानृशते नोपतान्युक्तान्वदतथा चायुताछोधिता
न्वद अथैतान्कानित्यपेक्षायामाह द्वौ च पंच च द्वात्रिंशत्रिनवत्यधिकंशतं त्रिनवतिशतंभिन्नमपि कार्यं
त्रिनवतिश्चाशतं चेति वा अष्टादश दश चेत्येषां समूह उअथन्यासः २ एषामुक्तवद्यथास्थानं योगे क्रमा
क्रमाच्चजातं ३६० अथव्यवकलितेन्यासः ३६० अत्रोक्तवद्वियोगे ५ जातं २६४ एतत्कथमित्याह य ३२
थाशून्यामितादृशकस्थाना त षट् नशुद्ध्यंतिनदोस्मादृशाकं गृही १९३ त्वातस्मात्षणिमतिशोध्यशेषयु
तं स्थोर्ध्वांकमुपरिन्यसेत्दशकं तु तदग्निमस्थानाछोधयेत् यतोंक १८ स्थानानि दशगुणोत्तराणि संस्मृत
अशुद्धांकदशकाद्विशोध्यशेषंगृत्यतेदशकस्तु तदग्निमांछोधयेत् १० एवमंत्याकपर्यंतंतयाचभीष्टरा १००
शौक्रियंतोदशकाः संतीतेन्ते अशुद्धराशुचिंच मदशकाद्विशोध्यशेषंग्राह्यमिति प्राग्रमतोग्रिमदशकोगृह्य
तेसचोत्तरोत्तरम्हतो भवतीत्युपपन्नं एवंसतेव्यवकलनाज्जातं २६४० ॥ इति संकलितव्यवकलिते ॥ अथ
यद्गुणोहारो भाज्याछुध्यति तथा समद्विघातः कृतिरित्यादि भजनवर्गादीनां गुणनसापेक्षत्वाद्गुणने सूत्रं सार्द्धद्व
यं इन्द्रवज्राया ह गुण्यान्त्यमंकमिति गुण्यांत्यमंकं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमुपांतिमादीन् गुण्यस्त्व
धोगुणखंडतुल्यस्तैः खंडकैः संगुणितो युतोवा भक्तोगुणः शुद्ध्यतिमिति इष्टोनायेति भक्तोगुणः शुद्ध्य

तियेन तेन स्वध्यान गुण्ये गुणितः फलं वा द्विधा भवेद्रूपविभाग एवं स्थानैः पृथग्वा गुणितः समेतः इष्टोनयु
क्तेन गुणेन निघ्नो भीष्टघ्नगुण्यान्वितवर्जितो वा गुणितुं योग्यो गुण्यः गुण्यते अनेनेति गुणकः गुण्यस्या
धमकं गुणकेन हन्याद् गुणयेत् यावन्तो हन्याः यथास्थानस्थो गुणसंज्ञाः अत उत्सारितेन गुणकेनोपान्तिमादीन् स्व
स्वसमीपवर्त्तमानान् यैः स्वउपान्तिमस्तरादीन् पिगुण्येत पूर्वं यस्थानेषु योगः कार्य अयमेकः प्रकारः अथ गुण्य
स्त्वधोध इति यावन्तो गुणखण्डास्तावत्स्थानेषु गुण्यं संस्थाप्य तैः खण्डकैः संगुण्य योगः कार्यः एवमपि फलं स्याद्
ति पक्षान्तरं भक्त इति गुणः येन केनापीष्टेन केन भक्तः सन् शुद्धयति तेन तथा लब्ध्या च गुण्ये गुणितः सन् फलं भवति
वेति तृतीयप्रकारः द्विधेति एवमुक्तप्रकारेण रूपविभागो द्विप्रकार उक्तः एकोऽभीष्टखण्डात्मको रूपविभागो द्वि
तीयप्रकारे दर्शितः अपरो वर्ग्गफलात्मकस्तृतीयप्रकारे दर्शितः चतुर्थप्रकारमाह ते स्थवा गुणकस्य गुणस्य वा
स्थानानां एकदशशतादीनां विभागं कृत्वा तैः स्थानैः पृथग्गुण्ये गुणकं वा गुणिते यथास्थानं स्थानान्तरेण स्वर्पयो
गे फलं स्यात् पञ्चमप्रकारमाह येन केनापीष्टेन ऊनो यो गुण्यकस्तेन गुण्यो गुणनीयः इष्टगुणितगुण्यान्विते ५
फलं स्यात् अथवेष्टयुतेन गुणकेन गुण्ये गुणिते इष्टघ्नगुण्येन वर्जिते फलं स्यात् एवं प्रकारषट्केन गुणविधिः उ
देशकः बाले बालकुरङ्गलोलनयने लीलावति प्रोच्यतां पञ्चत्र्येकमिता दिवाकरगुणा अङ्काः कति स्युर्यदि रूप
स्थानविभाग[illegible]गुणने कल्यासि कल्याणि निच्छिन्नास्तेन गुणेन ते च गुणिता जाताः कति स्युर्वद न्यासः गुण्यः
१३५ [illegible] १ संगुण्य १२ उत्सारितेन गुणकेन १२ पुनरूपान्तिमोयं ३ गुणितः ३६ उत्सारितेन १२ पुन ४
रूपा[illegible] २० गुण्य इति रूपखण्डने ४।८ आभ्यां पृथगधोधो गुण्ये गुणिते [illegible] युते च जातं तदे

[illegible] १३५ गुणा[illegible]कः ४३ आभ्यां पृथगेकत्र गुण्ये गुणिते फलं तदेव १५२० गुणकः १२ इष्टमानेन ३ ऊनः ९ अनेन गुण्यो १३५ ॥
निघ्नः १२१५ [illegible]गुणितगुण्येनान्वितं ४०५ जातं तदेव १५२० गुण्यः १३५ इष्ट ३ युतेन गुणेन १५ गुणितः २०२५ इष्टघ्न 2006
गुण्ये ४०५ वर्जितं जातं तदेव अथ स्थानविभागः खण्डे गुणकेऽस्य १।२ गुण्यः १३५ खण्डाभ्यां गुणितः १३५।२७० यथास्था
नेयुतः जातं तदेव १५२० यथास्थानं नाम दशस्थानीये गुणितेन गुण्ये पृथक्स्थानीयाङ्कगुणितं फलं स्थाना
न्तरेण युतमित्यर्थः अथैवमेव गुण्यस्थानविभागखण्डानि १।३।५ एभिर्गुणकः स्थानत्रये धोधः संगुणितः यथास्था
१२ जातं तदेव १५२० इति गुणनं अत्रोपपत्तिः गुणकस्य गुण्यं त्याक प्रमिता वृत्तिगुणग , एमेव फलं यथा च
तुर्णां चतुर्भिर्गुणिते चतुर्भिर्हते हरस्य वृत्ति चतुष्टयं भवति तथा एवोपान्त्यादीनां गुणने भाज्यमानगुणकस्योत्
सारणं कृतम् अत उक्तं गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादिति गुण्यस्त्वधोध इति विशिष्टेन गुणकेन गुण्यो गुणितोऽथवा
गुणखण्डैः पृथग्गुणितो युतश्च फलं तुल्यमेवेति स्पष्टं गुणको येनापवर्त्तितः शुद्धो भवति तेन तत्फले न गुण्ये
गुणिते फलं स्यादेव यतः फलेन गुणितोऽपवर्त्तः परिशेषाद्गुणकस्थाने रिति गुणकेन गुण्ये गुणिते यो गुण्येन गुणके
गुणिते फलं तुल्यमेव तथा गुण्ये न गुणकं गुणनीयं प्रथमं अन्त्यस्थानं गुणितं पश्चादुपान्तिमस्थानं गुणितं ततस्तयोर्गुणि
तयोः स्थानएवस्थानान्तरत्वेन योगयोगो वृत्तः अपलाघवार्थं गुणकस्थाने स्वगुण्ये गुणिते सति फलं तुल्यमेव स्या
त् इष्टोनेति गुण्य इष्टोनेन गुणेन गुणिते स्ति हि इष्टगुणोऽन्यूनः स्यात् इष्टयुतगुणके न गुणिते स्ति हि इष्टगुणोऽ
धिको भवति अतः इष्टघ्नगुण्यान्वितवर्जितो वेति समुचितं १५ अथ भागहारे करणसूत्रं इन्द्रवज्रयाह भाज्याद् ५
हरः इति भाज्याद्धरः शुद्ध्यति यद्गुणः स्यादन्त्यात्फलं तत् खलु भागहारे समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति

संभवेतु ५ अंत्याद्दर्ग्यांकाद्यद्गुणो हारः शुद्ध्यति तन्नाग हारे फलं स्यात् भाजयितुं योग्यो भाज्यः ह्रीयते ऽनेनेति हरः इत्येक
प्रकारः अथद्वितीयमाह वासंभवे सति नीःशेषतया भागो गच्छति चेत् हारभाज्यावपवर्त्य तु पुनः हरेत् यत्र भागहारा
भाज्यहरयोर्लघ्वीकरः सोऽपवर्त्तः अथान्योदाहरणापि प्राग्गाणिनां सच्छदनामंकानां न्यासः । ५२० अस्माच्छेदः
कति वारान् गच्छति एकवारमवाप्तो लब्धामिदं छेदे निष्कासिते शेषं ४२० अस्मात् दश छेदा स्त्रिवारं गच्छति अ
तास्त्रिघ्ने छेद फलं ३ निष्कासिते शेषं ६० लब्धं पूर्वागत फलेन पंक्तौ न्यस्तं ५ पुनरपि तद्वत्कृते जातो रा
शिः ७३ प्रकारांतरमाह हरभाज्या विमौ २१।१५२० त्रिभिरपवर्तितौ ४।५४० अत्रापि हरेण लब्धं भाज्ये
भक्ते फलं तदेव ७३ अथ चतुर्भिर्भाज्यहाराव पवर्त्तितौ ४०।१३ छेद कृते फलं तदेव ७३ एवं येनांकेन हरोऽपव
र्तितस्तेनैवांकेन भाज्यमपवर्त्य स्वाभिष्टं साधनीयं ५ अत्रोपपत्तिः भाज्यराशेः स्वांशान्तराज्यक
स्ययावं त्यजत्यः शुद्धास्तावदेव भजने फलं भवति भाजकान्तराज्योयद्गुणोऽधिकः अथवा भाजको गुणो
भाज्यः समस्यात् तदेव फलं अथ लाघवार्थं तुल्यांकेन हारभाज्यावपवर्त्य विधौ क्रियमाणे स त्यपि न्यूनाधिक
त्वं पूर्ववदेवेन यभिचरतीत्यर्थः क्रमशः प्राप्तवर्ग करणे सूत्रद्वयं समद्विघात इति सद्विघातः कृतिरुच्यते प
[illegible] गुणा मनिघ्नाः स्वस्वोपरिष्टाच्च तथापरेंकाः स्त्यक्त्वांत्यमुत्सार्य पुनश्च राशिं ७ समयोर्द्व
[illegible] णनं वर्गः स एव कृतिः न च तुल्योरपि पंच सप्त मितयोर्वर्गराशिर्भवतीति चेत्सत्यं
[illegible] स्येवो द्दिष्टत्वात् स्यात् स्वेनैव गुणितः स्व वर्गो भवत्येव माद्य [illegible] वर्गः अथ द्वितीय
[illegible] तिथस्य वर्गः चिकीर्षितः तस्यायोंतिमांकस्तस्य समद्विघातः [illegible]

तस्यैवोपरि [illegible] ततो द्विगुणितानां त्यांकेनापरानंकान् संगुण्य यथाक्रमं स्वस्वोपरि स्थापयेत् एवं अंत्यस्य 13
कर्तव्ये संजाते [illegible] पयित्वा राशिमग्रेऽत्सार्य्य पुनरपि स्थाप्यो त्यवर्ग इत्यादि विधेयं उपांतिमस्य वा त्यं प्रकल्प्य 2006
तस्योपर्यंकाः स्थापनीया स्तेषां योगः कार्यः एवं यावंति स्थानानि तावत्स्वयमेव विधिर्मुहुः कार्य्यः एवं चिकीर्षितस्य
वर्गो भवति अथ तृतीय प्रकारमाह खंडेति खंडद्वयेति खंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नी तत् खंड वर्गैक्ययुता कृतिर्वा॥
इष्टोनयुग्राशिवधः कृतिः स्यादिष्टस्य वर्गेण समन्वितो वा १८ अथ यस्य राशेर्वर्गोऽभीप्सितस्तस्याभीष्टं खं
डद्वयं विधाय तयोः परस्पराहतिर्द्विगुणा तयोः खंडयोर्वर्गस्यैक्येन युता सती कृतिः स्यादिति वा पुनः प्रका
रांतरमाह इष्टोनेति अथ यस्य वर्गः कर्तव्यस्तं राशिं स्थानद्वये स्थाप्य एकत्र केनचिदिष्टांकेनोनः अपरत्र
युतः तयोर्वधः इष्ट वर्गेण युतः स च कृतिः स्यात् इत्यपि वा अथात्र प्रकार चतुष्टयेनोदाहरणमाह सखे नवा
नामिति सखे नवानां च चतुर्दशानां ब्रूहि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य पंचोत्तरस्याप्ययुतस्य वर्गं जानासि चेद्व
र्गविधानमार्गं १९ न्यास २।१४।२९७।१०००५ एषां समद्विघातादिना जाताः क्रमात् कृतयः ८१।१९६।८८२०९।
१००१०००२५ इत्येको विधिः प्रकारांतरेण स्थाप्य इत्यादिना यथा राशिः २९७ अत्रांत्यं २ तस्य वर्ग ४ अस्यैवोप
रि न्यस्तः ततो द्विगुणितेनानेन ४ अपरावंकौ ९७ संगुण्य ३८८ स्वस्वपरि न्यस्तौ अंत्यं २ त्यक्त्वा राशिरुत्सार्य्यतमिदं
९ अस्य वर्गः ८१ द्विगुणांत्येन १८ अपरोंकौ निघ्नः निजोपरि न्यस्तः अंत्यं २ त्यक्त्वा राशौ ७ प्रोत्सारिते पुनरंत्यस्य
वर्ग एव स्थापितः अथ परांकाभावात्रान्यो विधिः एवमन्यस्य न्यासः ९ ८२ एषां योगे जातो वर्गः स एव
८८२०९ एवमन्येषामपि वर्गाः अनेयाः प्रकारांतरेणाह नवां २ चतु ३२१४९ ८५८५ दशानां १४ त्र्यूनत्रिंशत्याश्च २९७

क्रमात्खंडानि ४ २ २९० स्वस्वखंडयोः परस्परघातहतिरियं २०।४५।२०३०द्विघ्ना ४०।९०।४०६० स्वखंडवर्गैक्यैरेते ४९।१०६।८४९६ युतोऽन्तरीजाताः पूर्वोक्तावर्गाः ८९।१९६।८८२०९ चतुर्थप्रकारमाह इष्टोनेति राशी २।१४ एते

यत्स्थापिते [२ ९ / २ १४] इष्टनानेन ३ ऊनयुतौ [३ ९ / ५ २०] स्तः पोस्तयोः परस्परगुणनं ४५।१५० इष्टस्यास्य ३ वर्गेण

३ समन्वितं जातं स्यात्तद्वयराश्योः २।१४ वर्गौ ८९।१९६ एवमन्येषां अत्रोपपत्तिः स्पष्टैवइष्टोनयुतोराशिर्वधरइष्ट

वर्गोनाभवतिसचेदिष्टवर्गेण समेतस्तर्हि राशिवर्गो भवतीत्युपपन्नं १९ अथ वर्गेज्ञाते वर्गमूलार्थं सूत्रं मिदशा

ईलविक्रीडितेनाह त्यक्त्वान्त्यादिति त्यक्त्वान्त्याद्विषमात्कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समेतन्नहृते त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदादि

विषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं न्यसेत् पंक्त्यां पंक्तिहृते समेन्यविषमात्यक्त्वाप्तवर्गं फलं पंक्त्यां तद्विगुणं न्यसेदिति मुहु

पंक्तेर्दलं स्यात्पदं २० मूलं चतुर्णां चैतथानवानां पूर्वरूपाणां चतस्रो वेश्मनीनां पृथक्पृथग्वा वर्गपरां निविष्टिं बुद्धि

र्विवृद्धिर्यदिते त्रजाता २१ अंत्याद्विषमात्कृतिं त्यक्त्वा मूलं द्विगुणयेत् इत्यन्वयः अथ वर्गराशेर्मूलेग्राह्यमाणे

आद्यस्थानाद्यमर ख्यान्त्यस्थानपर्यंतं ऊर्ध्वतीयग्रे रेखाभिर्विषमसमसंज्ञा प्रकल्प्य तत्र योंत्यो विषमांकस्तस्मा

द्यस्य वर्गः शुध्येत्तं विशोध्य मूलं तद्द्विगुणयेत् अथ विषमस्यादिभूतो यः समः स्तस्मिन्द्विगुणमूलेन भक्ते समादिभूतो

[illegible] कृतिं त्यक्त्वा लब्धं यत्पूर्वमस्ति तद्द्विगुणं सन्मूलं पंक्त्यां न्यसेत् अथ तया मूलं पंक्त्या समा

[illegible] तो विषमात्यक्त्वा पुरपि तथैव यावत्समाप्तिः अथ या मूलं पंक्त्या समता नास्ति तद्दलं प

[illegible] हरैर्पंद्गुर्हैशितवन्यासः मूलमिति स्पष्टोर्थः ४।९।८९।१९६।८८२०९।१००१०००२५

[illegible] अथास्यै ८८२०९ मूलं विधेयं अत्रांत्यविषमांकोयं ८ अस्माद्वर्गं ४ निष्कास्य शेष

षं ४८२०९ [illegible] गुणं पंक्त्यां न्यस्तं ४ अनेन समेन भक्ते लब्धं २ द्विगुणं सत् ८ मूलं पंक्त्यां स्थाप्यं [illegible] ५८ 15 2006

शेषं १२२०९ [illegible] कृतिं ४ समादिभूता द्विषमांकात्स्यात्या १२ त्यक्त्वा शेषं ८१०९ अथ मूलं पंक्त्या नया ५८

समे ८१० हते लब्धं १ द्विघ्नं सन्मूलपंक्त्यां न्यस्तं ५९४ शेषात्समादीभूतविषमा ४९ लब्धस्य १ वर्गे शोधिते जाताम

लपंक्तिरियं ५९४ ३ दलिता जातं पदं २९७ अथैवं सर्वत्रानयने जातानि मूलानि २।३।९।१४।२९७।१००१०००२५ अत्रो

पपत्तिः समद्विघात इति वर्गरूपमेवस्वचितं तत्र वर्गराशौ राशौ कः स चैकसंगिक एव विषमः एकत्वात् अथ तदग्रि

मश्च समः द्वितीयत्वात् तदग्रिमस्तृतीयत्वात् पुनर्विषमः तदग्रिमश्चतुर्थत्वात् पुनः समः इत्यादि विषमसमत्व

रूढमेव एवं राशौ विषमसमकल्पनायां सिद्धायां यावंतो विषमास्तावंतो मूलराशावंकस्थानानि संति ताव

तां वर्गा अपि वर्गराशौ संतीति ज्ञायते एवं परिशेषाद्विषमस्थानं वर्गस्थानं भवति पूर्वं वर्गकरणे तावद् यमंत 7

स्थापितो भूदिदानीं तद्वैलोम्येन तस्माद्वर्गः शोध्य इति भाष्यं तथा च यस्य वर्गः शुद्धस्तिष्ठ एवांत्यो मूलत्वेन ज्ञातः

अथ पूर्वमनेन द्विगुणेन उपांतिमः संगुणीत आसीत् इदानीं तेनैव द्विनिघ्नेन समपंक्तिशीर्ना ग्रिमांके भक्ते लब्धमुपां

तिमः स्यात् अथ पूर्वं तस्यापि वर्गः स्थापितो भूदतस्तद्वर्गस्तदग्रिमाद्विशोध्यते अथ तेन द्विगुणेन तदग्रिमो गु

णित आसीत् अत्रेदानीं तेनैव भागो विधियत इत्युपपन्नं २१ अथ घनेन करणसूत्रं वृत्तद्वयमनुष्टुभा चाह

समत्रिघातश्चेति २२ स्थानांतरत्वेनेति २३ खंडाभ्यामिति च २४ समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टस्थाप्योघ

नोंत्यस्य ततोस्य वर्गाः आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्गस्त्र्यंत्याहतोथादिघनाश्च सर्वे २२ स्थानांतरत्वेन युता

घनः स्यात्प्रकल्प्य तत्खंडयुगं ततोंत्यं एवं मुहुर्वर्गघनप्रसिद्धावाद्यांकतो वा विधिरेष कार्यः २३

घनं

खंडाभ्यामाहतो राशिस्त्रिघ्नः खंडघनैक्ययुक् वर्गमूलघनः स्पष्टो वर्गराशेर्घनो भवेत् २४ त्र्ययघनं त्रिघनस्य घनं
तथाद्ये प्रथमं च घनस्यों चमे घनपदं च तोपि घनात् खे यदि घनोस्ति घनाभवतो मतिः २५ सामान्येत्रयाणां घा
तः परस्परा हतिः घनः स्यात् इति घनरूपं दर्शितं स्थाप्येति प्रकारांतरेणाह यस्य घनश्चिकीर्षितस्तत्र राशौ ये
त्यांकस्तस्य समश्चिधा तद्वत्स्यादि नाघनं स्थानं ततः अंत्यवर्गः त्र्याद्या हतः ततआदिवर्गस्त्र्यंत्यसाहतः स्थाप्य आ
दिघनश्च सर्वे स्थानांतरयुताः संतो घनः स्यात् अयमर्थः अंकानां वामतो गत्या यो यः राशावंत्यांकः तस्य घनं प्रथमं
तः संस्थाप्य तस्याधः स्थानांतरत्वेन अंत्यवर्ग आदिना त्रिभिश्च संगुण्य स्थाप्यः तस्याधः आदिवर्गस्त्रिभिरंत्येन संगुण्य
स्थापयित्वा तदधः आदिघनश्च स्थाप्यः इमे सर्वेपि स्थानांतरत्वे स्थाने प्या तद्योगे घनः स्यात् अथ चेन्मूलराशौ स्थानत्र
यं वा चतुष्टयं स्यात्तदेति कर्त्तव्यमाह प्रकल्प्येति ततस्तत्र खंडयुगमंकस्थानद्वयमंत्यं प्रकल्प्य स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादि वि
धिर्विधेयः अयमर्थः स्थानद्वयस्य घनीकरणानंतरं तृतीयस्थानादितो घने कर्त्तव्ये प्राक्तनस्थानद्वयमंत्यं प्रक
ल्प्य स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादिकरणेन स एव विधिर्विधेयः एवं पौनः पौन्यात् कार्य्यं यावत्सर्वेषां मूलराशिस्थानानां
घनाः भवंति अत्रोदाहरणं नवघन इति [illegible] न्यासः ९।२७।१२५ क्रमादेतेषां घनाः ७२९।१९६८३।१९५३१२५ इत्येको विधिः
[illegible] इति तत्र राशिः २७ अत्रांत्यस्य अस्य २ घनः ८ स्थापितः ततोंत्यवर्गः ४ आदि ७ निघ्न
२८ [illegible] णः १४७ पुनरंत्येन २ गुणितः २९४ ततआदिघनः ३४३ इमे [८ ८४ २९४ ३४३] स्थानांतरत्वेन युता
[illegible] १९६८३ द्वितीयो राशिः १२५ अत्रांत्यस्य घनः १ स्थापितः ततोंत्यवर्गः १ आदिना
[illegible] दि २ वर्ग ४ रूपसाहतः १२ आदिघन ८ एते सर्वे १।६।१२।८ स्थानांतरेण १७२८ युता जा

प ३

जातो [illegible] घनः १७२८ अथ मूलराशौ स्थानत्रयमस्त्यतः खंडयुगमिदं १२ अंत्यत्वेन कल्पितं आदि ५ अस्मात् स्था
प्यो घनोंत्य[illegible]ति अंत्यस्य १२ घन १७२८ स्थापितः ततोंत्यवर्गः १४४ आदि ५ गुण ७२० त्रिभिश्च गुणः २१६० आदिव
र्गः २५ अंत्यसाहतः ९०० आदिघनश्च १२५ एते सर्वे १७२८।२१६०।९००।१२५ स्थानांतरत्वेनाधोधः [१७२८ २१६० ९०० १२५] युताः संतो
मा जातः पंचघनः १९५३१२५ एवं सर्वत्र ज्ञातव्यं इति ग्रंथकाराशयः अथैवं नाचरे यम पि कर्त्तव्यं कथमिति त्रयस्परा
शेर्घनः कर्त्तव्योस्ति तत्र समग्रेपि राशौ ज्ञातं तत्र खंडद्वयं प्रकल्प्य स्थाप्यो घनोंत्यस्येति करणीयं स्थापनं तु पर्युपरि
अधोधः परमेतावान् विचारः आद्यखंडे यावंतोंकास्तु स्तावत्स्थानांतरेण न्यासः करणीयः यथाद्यखंडे कत्रयं
चेत्स्थानत्रयांतरेणांकाः स्थापनीयाः नत्वेवमत्र कोपि नियमस्तत्र कथमिति चेदाह आचार्योक्तिरेव नियामकं भंग्यंत
रेण गृहीतेस्थानांतरत्वेन युता घनः स्यादिति स्पष्टं यदाद्यखंडे यावंतोंकास्तावंति स्थानानि संत्येव अनंत स्था
वंति स्थानांतराणि अग्रे पतेयुरत्र किंचिच्चित्रं तद्योगे घनः स्यात् अत्रोदाहरणार्थं पूर्वोक्त एव राशिः यः १२५ अ
त्रादि २५ अंत्यमिदं १ स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादिना आगतमिदं गुणितं १७५।१८७५।१५६२५ आदिखंडे स्थानद्वयत्वा
त्स्थानद्वयांतरत्वेन न्यस्तस्यास्य [१ ७५ १८७५ १५६२५] योगे जातो घनः १९५३१२५ अथ स्पष्टतयोपलक्षणार्थं कल्पितोयमिह रा
शिः ११११९ अत्र राशावाद्यखंडमिदं ११९ अंत्यखंडमिदं ११ स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादिना जातमिदं १३३१
इं ४०२९३।४०५४९३ आदिघनः १३१७१३९ आदिविभागे स्थानत्रयमस्त्यतोंकाः स्थानत्रयांतरेण स्थापिताः उपर्यु
[१३३१] परि स्थापने एवमेव [१३१७१३९] एषां योगे जातः कल्पितराशेरस्य ११११९ घनः १३७१७००९५०४३९
अ [४०२९३ ४०५४९३] पप्रकारांतरे [४०५४९० ४०२९३] णाह एवमुक्तप्रकारे वर्गः घनप्रसिद्धौ सत्यां आद्यांकतोपि विधि
रयं कार्यः [१३१७१३९] इति [१३३१] वितस्ति अयमर्थः स्थाप्योंत्यवर्गो द्विगुणांत्यनिघ्ना इति पूर्ववर्गप्रसिद्धस्तथा
स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादि घनप्रसिद्धेः स्वचैव मन्यादित्या आद्यांकतोपि विधिः स्यादिति तत्र वर्गविधौ

17
2006
8

स्याप्यो त्यवर्ग इत्यत्र आद्यस्य वर्गः स्थापनीयः ततो द्विगुणा [illegible] खोपरिस्थाप्याः योगे कृते वर्ग पा
अभीप्सितराशेः यावत्तिपरं तत्र विलोमविधिना स्थापनं क [illegible] शिष्टं अस्ति अत्रोदाहरणं प्रदर्श्यते ?
म्‌ः यथास्य राशेः २९७ वर्गोभीप्सितः आदिवर्गः ४९ स्थापितः ततः सेव म [illegible] द्विगुणादिनिघ्नो अपरावंको
२८।२८ आदिं० त्यक्त्वा राशिं [उत्सारिते] युतं साम्यं पुनः आदि २ वर्गः ८१ स्वस्वोपरिस्थापितः द्विगुणादिना अपरा
२८।२८ आदिं० त्यक्त्वा राशिं विस्सारिते युनस्तथैव ४।९५ एषां
लोमवि मंकं त्यक्त्वा स्वोपरिन्यस्तः ४ एवं न्यासो विधौ स्यात् आदिं १ त्यक्त्वा राशिं विस्सारिते युनस्तथैव ४।९५ ८।२४९ एषां
योगे जातो वर्गः ८८२०९ ३५ ८९ २०९ एवं सर्वं ज्ञेया एवं घनविधावप्येतत्प्रकारेण यथास्य २२५
घनसाध्यते स्थाप्यो घनो २८।२८ २२५ स्यस्य तत्र आदि घनः स्थाप्यः तत्र आदिवर्गः अंत्यत्रिनिघ्नः ततो त्यवर्गः त्या
द्याहतः ३ अंत्यघनश्च सर्वे स्थानांतरत्वेन वा मस्थापनं गत्वा स्थाप्या तेषां योगो घनः स्यात् यथा राशिः २५ आ
द्यघनः १२५ स्थापितः ततः आदिवर्गः २५ अंत्येन २ त्रिभिश्च निघ्नः १५० ततोन्त्यवर्गस्त्रि ४ भिराद्येन ५ गुणितः ६०
अंत्यस्य २ घनश्च ८ एवमेतेषां अधोधो उपर्युपरि वा स्थापितानां ६० योगे जातः पंचविंशतेर्घनः १५६२५
अधोध स्थापनं क्रियते चेदेवं १२५ १५० अथ पंचविंशात्मकं खंडद्वय ६० ८ १५६२५ मादिप्रकल्प्य अंत्यं १ प्राग्वदादि
[illegible] तेजातोयं ६० पंचघनस्य घनः १९५३१२५ अथ पंचमप्रकारमाह खंडाभ्यामिति यस्य
[illegible] स्तिनस्या ८ मिदं खंडद्वयं प्रकल्प्याभ्यां तो राशिर्निघ्नः त्रिगुणः खंडद्वयघनैक्ययुतः घ
[illegible] अथ वर्गराशेर्घनमाह यस्य वर्गराशेर्घनः कर्त्तव्यः तस्य मूलं कार्यं तस्य घनः घनस्यापि
[illegible] र्गराशेर्घनः भवेत् उदाहरणं राशिः ९ खंडे ३।६ आभ्यां राशिः ९ गुणितः १६२ त्रिघ्नः ४८६ खं
[illegible] तो जातः स एव घनः ७२९ अथ द्वितीयः २७ अस्य खंडे २०।७ आभ्यां राशिः २७ गुणितः

३३८० अथ त्रिघ्नः १०१४० खंडघनयोः ८०००।३४३ ऐक्येन ८३४३ युतो जातः स एव १९६८३ एवं सर्वत्र वर्गमूलेति वर्ग 19
राशिरयं ९ अस्य मूलं ३ अस्य घनः २७ घनस्य कृतिः जाताः स एव घनः ७२९ अत्रोपपत्तिः तत्र समत्रिघात इ 2006
त्यनेन घनस्य स्वरूपमेवोक्तं स्थाप्य इति अत्र स्थानांतरत्वेन घनः कृतोस्ति स यथा यस्य घनः क्रियते तस्य
वर्गस्तेनैव गुण्यः स समत्रिघातः स्यात् तत्र प्रथममंत्यस्थानस्य वर्गो अंत्येन गुणिते अंत्यस्यैव घनो भवतीति
तः पूर्वमंत्यस्य वर्गोयि आसीत् स चाद्यस्थानगुणितस्त्रिराहतस्त्याः पुनस्त्रिगुणितश्च तदग्रे स्थानांतरत्वेन
स्थापितः अथ मूलराशेरुत्सारणे य आद्यवर्ग आसीत् सोंत्येन गुणितः पूर्ववत् त्रिगुणश्च तदग्रे स्थानांतरत्वेन
स्थापितः ततः आद्य वर्ग आद्येनैव गुणितस्तस्यैव घनो भवतीस्तत्तदग्रे स्थापितः तेषां योगे घनो भवति
प्रकल्प्य तत्र खंडयुगमिति यदि मूलराशौ स्थानत्रयं स्यात् तदांत्यं खंडद्वयमंत्यस्थानं तथा तृतीयमाद्यस्थानं
च क्रमादेव कल्पना प्रकल्प्य प्राग्वद्घनः कृतो भवति एवमित्यनेनात्र बीजगणित प्रक्रियैवोपपत्तिर्दृष्टा कृता
अथाद्यांकतो वेति यस्य कस्यापि स्थानद्वयात्मकस्य राशेर्घने क्रियमाणे आद्यंतयोः स्थानयोर्घनो भवतः तयो
र्वर्गौ परस्परगुणितौ त्रिगुणितौ च तयोर्मध्ये भवतः एवमुभयथा प्रकारसाम्यादाद्यमेवांत्यं प्रकल्प्य उक्तमतः स्था
नांतरत्वेन योगे घनो भवति खंडाभ्यामिति अग्ररूपविभागे घनः कृतोस्मि अतः प्राग्वद् व्यक्त रित्या घने कृते आ
द्यंतयोः खंडघनौ भवतः तयोर्मध्ये द्विधा खंडाभिहतिर्द्विनिघ्नी पृथक् खंडाभ्यां हता स्यात् साद्ध्या हि तावद्वर्त्तते
अपि चाद्यवाद्यमाद्येन खंडयोर्युतिः खंडाहता त्रिघ्नी च समा भवति इति प्रकारांतरं दृष्टं तथा खंडघनौ च
कृत एव सिद्धौ एवं तेषां योगे क्रमेण घनो भवति अथ वर्गमूलमिति वर्गः स्वमूलेन हतो घनो भवति तस्य
वर्गे कृते वर्गराशेर्घनो भवतीस्य स्येदं एव यो धवर्गघनः स एव घनवर्गः स्यादित्यादि सर्वमुपपन्नं २५

आद्यघनस्थानमथाद्यनेदे पुनस्तस्मात् आद्यघनतो विशोध्य घने तं प्रथमं स्पष्टं परमस्य कृत्या त्रिघ्नातदाद्यं
श्रीप्री विभजेन्मूलं तु २७ पंक्त्यां न्यसेत् तत्कृतिं मं त्यनिघ्नीं मजेत् प्रथमात् फलस्य घनं तदाद्यात् घनस्थानमूलं मेवं पं
क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च २७ यस्य घनराशेर्मूलं चिकीर्षितं तस्याङ्कानां वामतो ऽङ्कादा आद्यघनस्थानमिदमित्यू
र्ध्वरेखोपलक्षितं कृत्वा ततो द्वे अघनस्थाने तीर्यग्रेखोपलक्षिते कृत्वा पुनश्चतुर्थं घनस्थानं पुनरघने
द्वे एवं सर्वेषां स्थानानां संज्ञां विधायान्त्यात् घनात् घनस्थानात् घनं विशोध्य पदं पृथग्न्यस्य स्थापयेत् यस्य घ
नः शुद्ध्यति तदेव पदमित्यर्थः पदस्य कृत्या त्रिघ्न्यानन्तराद्यं द्वितीयघनस्थानं विभजेत् यत्फलं तन्मूलपंक्त्यां न्यसेत्
तत्कृतिं अन्त्यनिघ्नीं प्रथमागतपदसंगुणां त्रिघ्नीं च तत्प्रथमाद्याघनस्थानात् त्यजेत् फलस्य घनं त
दाद्यात् त्यजेत् घनस्थानात् त्यजेदित्यर्थः अथ पंक्त्यपेक्षयाह पंक्तिर्भवेदिति पुनरपि पदमूलं पंक्त्यामा
गतमस्ति तस्य कृत्या त्रिगुणया द्वितीयमघनस्थानं विभजेत् फलं मूलपंक्त्यां न्यसेत् अथास्य फलस्य कृतिं
पूर्वागतमूलेन संगुण्य त्रिभिश्च संगुण्य तत्प्रथमाद्द्वितीयस्थानाद्यात् घनस्थानात् त्यजेत् फलस्य घनं घनस्था
नात् त्यजेच्छोधयेदित्यर्थः एवं समभिहारेण कर्णीयं घनराशेराशमाप्तिः एवं कृते घनमूलं स्यात् अत्रोद्देश
स्त्वीपूर्वानीतानां घनानां न्यासः ७२९।१९६८३।१९५३१२५ अथ पूर्वराशेर्मूलस्य घः ९ अथास्य न्यासः १९६८३
द्वितीयते अत्रान्त्यात् घनस्थानात् १९ घनं ८ विशोध्य शेषं ११६८३ पदमिदं २ पृथक् स्थं अस्य कृत्या ४ त्रि फ़्
घ्ना १२ द्वितीयमघनस्थानमिदं ११६८३ भक्तं लब्धं ९ मूलं पंक्त्यां न्यस्तं २७ अथानन्तरमेव लब्धस्यास्य ९
कृतिः ८१ अन्त्येन २ निघ्नी त्रिघ्ना ३ हता ४८६ पूर्वाघनस्थानात् ३२८३ सकाशात् शेषं ७४३ अस्मात् फलस्य घनेशो ८

21/2006

धिते ३४३ जाते घनस्य मूलपंक्तिः २७ पुनर्द्वितीयोराशिरयं १९५३१२५ अत्रान्त्यात् घनतः १ घनः १ शुद्धः शेषं ९५३१२५ पदस्य १
कृत्या १ त्रिघ्न्या ३ अनाद्याघनस्थाने ९ भक्ते लब्धं २ पदं पंक्तौ विन्यस्य अस्य २ कृतिः ४ त्रिहता १२ तत्प्रथमात् प्रथमाद्याघन
स्थानात् ३५ शोधिता शेषा २३ अन्त्यस्यास्य २ घनः ८ शोधितः शेषं २३१२५ अथ पदस्य १२ कृत्या १४४ त्रिघ्न्या ४३२ भक्ते लब्धं ५ मू स्प
लपंक्तौ १२ न्यस्तं १२५ लब्धस्य ५ कृतिः २५ अन्त्य १२ हता ३०० त्रिघ्नी ९०० प्रथमघनात् शोधिता शेषा १२५ फलस्य ५ घ
नोऽनिशं १२५ शोधितः एवं जातमिदं घनमूलं १२५ अत्रोपपत्तिः यस्य राशेर्घनः क्रियते तस्याद्यस्थानमादौ कृत्वान्त्यस्था
नपर्यन्तं स्थानद्वयान्तरेण घना भवन्ति अत आद्यं घनस्थानं ततः अन्त्यघने द्वे पल्यिते एवं यावन्ति घनस्थानानि ता
वन्त्येव मूलराशावंकस्थानानीति सिद्धं अथ यं मन्त्यस्याघनः स्थापितो भ्रद्दिदानीं तद्धे लोमेनान्त्याद्घनतो घनो विशोध्य
ते यस्य घनः शोधितः तन्मूलराशेरन्त्यस्थाने भवति तस्य वर्गः पूर्वभागे त्रिघ्नो भ्रद्दिदानीं तस्यैव कृत्या त्रिगुण
याग्रिमस्थाने भाज्यते तत्र लब्धं तन्मूलराशेराद्यस्थाने भवति अथ पूर्वमस्य वर्गस्त्र्यन्त्याहतः इदानीं तमेवाग्रि
मस्थानात्त्रिहतस्य ते अथ तदग्रेतनस्याद्यस्य घनः स्थापितो भ्रद्दिदानीं स एव घनस्थानाच्छोध्यते अथ मूलरा 10
शौ त्र्यादिस्थानसंभवे पूर्वखण्डयुगमन्त्यत्वेन कल्पितमासीदधुनातदेव विशिष्टं पदद्वयं पृथक्स्थं भवतीत्युपपन्नं
२७ इति परिकर्माष्टकं एवामभिन्नाङ्कानां संकलनव्यवकलनगुणनभजनवर्गमूलघनतत्सदाद्यात्मकं परिकर्मा
ष्टकमुक्तमिदानीमर्द्धत्रिलवचतुःपञ्चभागादिभिन्नाङ्कपरिकर्माष्टकं निरूपयितुकामो वंशस्थवर्णनागम्भ्र तेभागप्रभा
गानुबंधभागापवाहाख्यजातिचतुष्टये संकलनव्यवकलनोपयोगिनीं भागजातिमाह अन्योन्येति अथयो
भिन्नाङ्कानां योगवियोगौ कथमित्यत आह यो भजयितुं योग्यः सोंशो बोध्यः येनह्रियते स हरः सा एव छेदो भाजकः
छेदश्च यथैकस्य पंचमांशापेक्षयामेकस्य पंचभिः ५ भागे दत्ते ५ एकस्य पंचमांशो भवति तत्रैकस्यांशसंज्ञा सैव

भागो भिन्नं र्वयञ्च पंचत्वरसं ताइति भिन्नो कोभवति एवं भिन्नांकानां संयोगवियोगौ भास्करणाय स्यात् हरांशौ गुण्यसमच्छेदौ
भवतः ततः समच्छिदौ रेव राश्योर्वियोगौ योगौ तरं वा समुचितं अत्र राश्योरिति निर्दिष्टवचनमुपलक्षणमेव बहूनां अपि राशी
नामेव समच्छेदविधानं स्यादिति अन्योन्यहाराभिहतावुक्तस्वरणस्यापोरगुणाम्मिति अन्योन्यहाराभिहतौ ह
रांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवं मिथो हराभ्यामपवर्त्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ २८ रूपत्रयं
पंचलवस्त्रिभागो योगार्थमेतानवदतुल्यहारान् त्रिषष्टिभागश्च चतुर्दशांशः समच्छिदो मित्र वियोजनार्थं २९
अत्रोदाहरणे रूपत्रयमिति स्पष्टं न्यासः ३/१ १/५ १/३ अग्रे वक्ष्यमाणवोदाहरणराशेरवृ मितांतरंगकल्प्य अन्यो
न्यहारादिना जाताः समच्छेदाः ४५/१५ ३/१५ ५/१५ राशियोगो ५३ हरेण १५ भक्ते फलं ३ ८/१५ प्रकारेणाह न्यासः १/६३ १/१४ अथ
वा यद्वा हरौ समानाभि ७ रपवर्त्य ९।२ अन्योन्यस्यादिना हरांशौ गुणितौ २/१२६ ९/१२६ अनयोः कार्यः क्रमादित्यादिना योग
जातं ११/१२६ उक्तवद्वियोगे जातं ७/१२६ समानापवर्त्तिते च १/१८ इति भागजातिः अथ प्रभागजातौ सूत्रं वृत्तार्द्धेनाह लवा
लवघ्नाश्च हरा हरघ्ना भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात् इत्यार्द्धं इति स्थापनमेवं व्याख्या इत्या
दि त्रिलवद्वयस्य सुमते पादत्रयं यद्वद्वेत्तत्संचांशकषोडशांशचरणः संप्रार्थितेनार्थिने दत्तो येन वराटकाः क
ति कदर्य्येणार्प्पितास्तेन मे ब्रूहि त्वं यदि वेत्सि वत्स गणितं जातिं प्रभागाभिधां ३० लवा अंशाः लवैर्गुणयाः हराः हरैर्गु
णनीयाः भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात् भागस्य यो भागः स प्रभागस्तस्यापि भागस्तस्याप्येवं परंपरया यत्र स्या
त् सा भागप्रभागजातिः दासस्य दासः यथा शिष्यशिष्यः प्रशिष्यः गुरोर्गुरुः प्रगुरुः इत्यादिवत् न्यासः ॥ ॥
१/२ १/२ २/३ ३/४ १/५ १/१६ १/४ अत्र उपरिस्थायेते लवास्तेषां घातः घातश्च १/१२८० फलं इमाद् भमशो [illegible] गुणाः संतो जाताः
[illegible] जाताः काकिण्यः ३९४ आपुविंशति २० गुणिताः जाताः वराटकाः ७६८० छेदहृतेन

लब्ध एको वराटकः १ अथास्य श्लोकस्यालापप्रकारेणैव गणितं यथा इमे वराटकाः १२८० अस्यार्द्धं ६४० अस्य द्वौ तृतीयांशौ
कथं संभवतः त्रिभिर्भागो नागच्छत्यतस्तस्याधएव त्रिभिः अतो हरस्थापितः सन्जातः त्रिलवं ६४०/३ त्रिलवद्वयमित्यु
क्तत्वाद्द्विघ्नं १२८० अस्य चतुर्थांशो परीत्यानगच्छति अतो हरश्चतुर्भिर्गुणितः जातः पादः १२८०/१२ अथ पादत्रयमि
त्युक्तत्वात्त्रिगुणीयं ३८४०/१२ हरेणास्याधस्थेनापवर्त्य जाता वराटकाः ३२० अस्य पंचमांशः ६४ अस्य षोडशांशः ४
अस्य चरणः लब्धः एको वराटकः १ अथाचैव भंग्यंतरेणालापः यथा इमे वराटकाः १२८० अस्यार्द्धं ६४० अस्य तृतीयां
शः २१३ १/३ अस्य द्वयं ४२६ २/३ अस्य चतुर्थांशः १०६ २/३ अथ द्वितृतीयांशाधस्थितस्य फलं तस्य २/३ चतुर्थांशो नायातः अतश्चतुर्भिस्त्रि
छेदं १/३ संगुण्य तस्य १/३ चतुर्थांशधःस्थितं २/४ फलं तस्य अनयोः २/३ समच्छिदा योगः ८/१२ चतुर्भिरपवर्त्तितो २/३ जातः
चरणांशः पूर्णीनीतपादस्यास्य १०६ अधःस्थापितः १०६ त्रिगुणाय जातं पादत्रयं ३१८ छेदहीनति सवर्णिते ९६०/३
स्याधस्थेनापवर्त्तिते जातं ३२० अस्य पंचमांशः ६४ अ[illegible]स्यापि षोडशांशः ४ अस्यापि [illegible] चतुर्थांशः १ एवं सर्वत्र ज्ञेयं
तत्कदर्येण दत्त एको वराटकः १ अथैवं नो चेत् इमे वराटकाः कस्याप्यल्पवालवैगुण्यात् हरा हरैश्चेत्स्थापितव्या अत्रापि
त्रे अत्रोपपत्तिः अत्र प्रथमं इमे द्विहृते यथा यदेवं तस्य त्रिभिर्भागो हृतस्तत्रापि यत् [illegible] तस्मिन् [illegible] प्रश्नार्थः
एवमुत्तरोत्तरं लब्धानां निजहरैर्भागे गते भागजातौ छेदं [illegible] छेदा उद्दिष्टछे
दैर्गुणिताः लवाश्च लवैर्गुणिताः आसन्नवालब्धानां घाते छेदघातेन भक्ते समम् एव फलं स्यात् तथा चात्रेदम्
पणकाकिण्यौ वराटकाः [illegible] लब्धानां स्वच्छेदेन भागो न गच्छत्यत्र अंशावधस्य छेदवधो भवतीति निर्भ्रमं अ
थ रूपात्मकभागानुबन्धभागापवाहजात्योः करणसूत्रं सार्द्धवृत्तं छेदघ्नेति स्पष्टार्थानि च छेदघ्नरूपेषु इति
भागानामनुबन्धसंबंधः निजांशयोग इति यावत् तथा अपवाहः स्वांशवियोगः यस्य राशेः स्वांशः संगतं

सोनुबंधः यस्य स्वांशेनान्वितः सोऽपवाहः तत्रापि जातिद्वयं एकस्तु रूपात्मकभागानुबंधापवाहः अपरो राश्यात्मक
भागानुबंधापवाहः तत्रादौ रूपात्मकभागानुबंधापवाहमाह छेदघ्नेति छेदघ्नरूपेषु युतं वा धनर्णमेकस्य भागा अ
धिकोनकाश्चेत् स्वांशाधिकोनः खलु यत्र तत्र भागानुबंधे च तथापवाहे च ३२ तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशा
धिकोनेन तु तेन भागान् ३३ चेद्यदि एकस्य भागा अधिकोनकाः स्युस्तर्हि छेदगुणितरूपेषु युता वा धनर्णविधया
उपरिस्थिताः रूपमधःस्थितहरगुणितेषु — — स्वास्वभागा अर्द्धत्रिचतुःपंचांशादयो युक्ता विधेयाः ऋणं चेत्
वियोजनीया इत्यर्थः अथ राशिभागानुबंधापवाहावाह स्वांशेति खल्विति निश्चितं यत्र स्वांशाधिक ऊनो वा स्या
त् तत्र भागानुबंधे भागापवाहे च सवर्णविधये तलस्थहारेण हरं संगुणयेत् तच्छेदं गुणयेत् उद्देशकानुसारेण यास्व
स्वांशयुतेनोनेन वा तेनैव हारेण गुणकीभूतेन छेदेनाधःस्थितभागं गुणयेत् एवं हरं भक्तानुगुणतरपि तलस्थहारे
ति विधिर्यावदूर्ध्वाधःपङ्क्तौ भाज्यभाजकौ तेन राशिद्वयं स्यात् तावद्विधेय इत्यर्थः अत्रोद्देशकद्वयं सांघ्रीति अंघ्रिः स्वा
ंशेनेति च सांघ्रिद्वयं त्र्यंशयुक्तं कीदृग्वद सवर्णितं जानास्यंशानुबंधं चेत् तथा भागापवाहनं ३४ अंघ्रिः स्वत्र्यंश
युक्तः सन्निजदलयुतः कीदृशः कीदृशौ द्व्यंशौ स्वाष्टांशहीनौ तदनु च रहितौ तौ त्रिभिः सप्तभागैः अर्द्धं स्वाष्टांशहीनं
नवभिरथ युतं सप्तमांशैः स्वकीयैः कीदृक् स्यात् ब्रूहि वेत्सि त्वमिति यदि सखे अंशानुबंधापवाहौ ३५ हे सखे चतुर्थांश
युतं रूपद्वयं कीदृक् सवर्णितं तथा विगतो द्विघ्नश्चतुर्थांशो यस्मात् तादृक् त्र्यंशं कीदृशं ब्रूहि इति प्रश्नः स्पष्टमुत्तरार्द्धं २४
अत्र न्यासः २/१ | ३/४ उक्तवत् छेदेनानेन ४ रूपं २ गुणितं ८ मध्यस्थांशेन १ युतं जातं परा ९/४ भागापवाहे न्यासः ३/१ |
छेदेन ४ गु १/४ | १/४ णितं रूपेषु १२ मध्यस्थेन त्र्येकोनीकृतं ११/४ अथ राश्यनुबंधापवाहोदाहरणं अंघ्रि ४
रिति स [illegible] गुणिते चेद्धारि अंशानुबंधापवाहौ वा मितान्हि अत्र एकस्यैकस्य राशेश्चतुर्थांशः स्व १२

ंशेन युतः रू... जार्द्धयुतः सन् कीदृशः स्यात् अथैकस्य द्वौ त्रिभागौ अष्टांशेनोनौ तदनु स्वत्रिगुणितसप्तमां
शेनोनौ अथार्द्धं स्वाष्टांशेन हीनं ततोनन्तरं स्वाष्टांशहीनस्यैवास्य नवभिः सप्तमांशैर्युक्तं सत् कीदृशं तद्ब्रूहि न्यासः

१	२	१
४	३	२
१	१	१
३	८	८
१	३	९
२	७	७

अत्र तलस्थहारेण २ उपरितं हरं ४ निहन्यात् ८ धनत्वात् स्वांशाधिकेन तेनैव हरेण ३ भागो गुणितः ३ अधस्तनांशस्थित्या
पुनस्तलस्थहारेण ३ हरो ८ गुणितः २४ स्वांशाधिकेन तेनैव हारेण ४ भागाः ३ गुणिताः जातौ भाज्यहरौ १२/२४ हरद्वयं १२
भिरपवर्तितं २ एवं न्यापवाहे तलस्थहारेण ७ हरो ३ गुणितः २१ ऋणत्वात् स्वांशोनेन ६ तेनैव हरेण ४ भा
भागाः २ गुणिताः ८ पुनस्तलस्थहारेण अनेन ८ हरो निघ्नः १६८ स्वांशो १ ऊनेन तेनैव हरेण ७ भागो ८ गुणितः २१
५६ एवं सर्वेषां न्यासः २ | ३ | १ अत्रोपपत्तिः तत्र तावद्रूपांशानुबंधे युक्त्यंतरेण भागजातिरेवोक्ता तथाहि अभि
ष्टरूपस्य रूपचतुर्थांशस्य च उभयोरपि सहाराभिहतौ हरांशाविति सादृना योगं क्रियमाणे अंशस्य छेदे च गुणितेषु रूपे
षु अंशाः संयोजितो वर्त्तते उत्क्रमतश्छेदघ्नेति अथ स्वांशाधिक इति यत्र निजभागयुग्राशिः स्यात् तत्र यत् स्वां
शच्छेदभक्तः स तत् स्वांशेन भिन्नेनांशेन सप्तमांशादयुक्तो वियुक्तो वा राशिरित्युपपन्नं यथात्र अर्द्धं १/२ एष पक्षे स्वाष्ट
मस्य ष्टमि ८ भागेन तेन लब्धेनाष्टमांशेनानेन १/१६ तत्सप्तमांशा १५/३२ | २/३२ वियुतं १४/३२ अथास्य १४/३२ सप्तमांशाः सप्तभिर्भा
गे देने १४/२२४ नवगुणितो यजातानव सप्तमांशाः १२६/२२४ द्वाभ्यामपवर्तितौ ६३/११२ ततः साप्तभिस्त्वेभिः स्वाष्टांशोनमर्द्ध
मिदं १४/३२ समच्छिदं १४/३२ | १८/३२ युतं तदा जातं तदेव १/२ एवमन्यत्रापि इत्युपपन्नैते च अत्रांघ्रिः स्वांशायुतैरेवत्रिभिर्यदि गु
ण्यते नदफलं सम २/१ | १/१ मेव स्यात् तदापवाहे युक्तं तलस्थहारेणेति ॥ ॥ इति जातिचतुष्टयं ॥ ॥ अथातो
भिन्नपरिकर्माष्टकं विवक्षुरादौ भागप्रभागादिजातिचतुष्टयमुक्त्वा भिन्नसंकलितव्यवकलितमिदं वज्राभ्यासेना
ह योगे तरामिति योगांतरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः तुल्यहरांशकानां योगोंतरं वा कार्यं तु सा हरा

छेदा येषां ते तादृशाश्च ते अंशाश्च तथोक्ताः अयमर्थः भिन्नानां योगे वियोगे कर्तव्ये अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशावित्यादि
ना समच्छेदत्वं विधेयं अंशानां योगो न हाराणां कार्यः अथ योगे वियोगे कृते यस्य कस्यचिच्छेदो न स्यात् तदा येषां वर्त्तते तेषा
किं कर्त्तव्यमत आह रूपं कल्प्य इति अहारराशेश्छेदरहितराशे रूपमेकं हरं प्रकल्प्य स्वीकृत्य साधनीयं गुण्यगुणक
योः भाज्यभाजकयोश्चान्यतमस्य छेदाभावे रूपं हरः कल्पनीय इति दिक् उदाहरणं पंचांशेति स्पष्टं पंचांशपादत्रिभ
गार्द्धषष्ठानेकीकृत्य ब्रूहि सखे ममैतान् एभिश्च भागैरथ वर्जितानां किं स्यात् त्रयाणां कथयाशु शेषं ३४ न्यासः
१/५ १/४ १/३ १/२ १/६ अन्योन्यहाराभिहतौ जाताः समच्छेदाः २४/१२० ३०/१२० ४०/१२० ६०/१२० २०/१२० अंशानां योगे जातं १७४/१२० षड्भिरपवर्ति
ते २९/२० एभिर्व्यंशैस्त्रय ३ समच्छेदाः २९/२० ६०/२० वर्जिताः ३१/२० अत्रोपपत्तिस्तु भागजातिनिरूपणावसरे क
थिता रूपं कल्प्यो हर इति यथा चतुर्थांशस्य १/४ रूपचतुष्टयस्य ४/१ योगे सांघ्रिणी केन भाव्यं एवमेकरूपस्य यः हरः भासीत्
स एव विदृष्टान्तहरो भवति तेन भागे ह्रियमाणे सांघ्रि चतुष्टयं कथं स्यात् अतः प्रागेव हरेण रूपचतुष्टयं संगु
ण्य योज्यते यतो विशिष्टांशकत्वेनाग्रे हर्त्तव्यमस्त्येवं पूर्वं हरस्यापि स्तनतादृशे हरः कल्प्य इति समुचितं इति भिन्न
संकलितव्यवकलिते अथ भिन्नगुणने करणसूत्रं वृत्तार्द्धं अंशाहतिश्छिदिति अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने
गुणने फलं स्यात् ३५ अंशानां आहतिर्गुणनं छेदानां वधः गुणनं तेन भक्ता लब्धं भिन्नगुणने फलं स्यात् अंशागु
णनं छेदगुणनेन भाज्यं इत्यर्थः उदेशकः सत्र्यंशेति स्पष्टं सत्र्यंशरूपद्वितयेन निघ्नं ससप्तमांशद्वितयं भवेत्किं अर्द्धं त्रि
भागेन हतं च विद्धि दक्षोसि भिन्ने गुणनाविधौ चेत् ३६ न्यासः २/१ १/३ २/१ १/७ अथानेनो २ न तु २ छेदघ्नरूपेति सवर्णिते ७/३ १५/७
अंशाहतिः १०५ छेदवधेन २१ भक्ता एतावत् ५ न्यासः १/२ १/३ पुनरर्द्धं त्रिभागेन ३ गतं १/६ हतं १/६ एक न्यासः १/६ अ
त्रोपपत्तिः ... गुणोंशो गुणकांशस्तु गुणितो भवति तथैव गुणकच्छेदगुणाधिको गुण्यच्छेदो भवति तदेव १२

गुणफलं स्यात् गुणकच्छेदेन भक्तापरांशं तेन गुण्यो गुणनीय इत्युपपन्नं अथ गुणकस्य स्वच्छेदेन भागो न गच्छत्यतो याव
यावत्स्थितेन गुणकेन गुण्यो गुणनीयः स्वच्छेदेन भाज्यस्तद्वत्प्रकारान्तरेण गुणच्छेदेन गुण्यच्छेद एव गुणितो भवतीत्यु
पपन्नं अथ भिन्नभागहारे करणसूत्रं वृत्तार्द्धं छेदलवं चेति छेदलवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योथ भागहर
णे गुणनाविधिश्च हरस्य छेदलवं च परिवर्त्य गुणनाविधिः कार्यः अयमर्थः भिन्नभागहरणे विधौ हरस्य छेदलवं
परिवर्त्य छेदस्थाने अंशस्थाप्यां अंशस्थाने छेदं इति ... तोंशाहतिरित्यादिना गुणयेत् शेषः फलमिति उदाहरणं स
त्र्यंशेति सत्र्यंशरूपद्वितयेन पंचत्र्यंशेन शेषं वदमे विभज्य दर्भीयगर्भाग्रसुतीक्ष्णबुद्धिश्चेदस्ति ते भिन्न
हृतौ समर्था ३८ न्यासः २/१ १/३ १/३ सत्र्यंशद्वये छेदघ्नेति सवर्णिते ७/३ जातो भाजकः अनेन पंच ५/१ छेदं लवं चेति हर
स्य विपर्यासे कृते ३/७ स्याहतिरिति गुणिते १५/७ अथानेन ... तद्वदापि त्रिभिरपवर्त्ते ... शेषोयं फलं ...
एवं सर्वत्र अत्रोपपत्तिः भाज्यो भाजकेन भागे ह्रियमाणे शीघ्रं भाजकं स्वहरेण हत्वा ... स एव गुणको हरः अथ चेद्
भाजकः स्वहरेण भक्तः स गुणितो भवति ... एव हरः स्यात् ... गुणेन गुणव्यवहारेण तुल्यो भवति एवं
... छेदगुणे भाज्यापि छेदेन गुण्य इति प्राप्ते अतश्छेदांशविपर्यासः क्रियते ३८ अथ भिन्नवर्गादौ करणसू
त्रं वृत्तार्द्धं वर्गे कृतीति वर्गे कृती घनविधौ तु घनौ विधेयौ हारांशयोरथ पदे च पदप्रसिद्ध्यै ३९ यत्र
भिन्नवर्गादौ वर्गे कर्त्तव्ये हारांशयोः कृती विधेये अंशवर्गश्छेदवर्गेण भाज्य इत्यर्थः घनविधौ कर्त्तव्ये हारांशयो
र्घनौ विधेयौ अंशघनश्छेदघनेन भाज्य इत्यर्थः पदप्रसिद्ध्यै तयोः पदे विधेये अत्रोदाहरणं सार्द्धत्रयाणामिति स्पष्टा
र्थः सार्द्धत्रयाणां कथयाशु वर्गं वर्गात्ततो वर्गपदं च मित्र घनं च मूलं च घनात्ततोपि जानासि चेद्वर्गघनौ विभिन्नौ
४० न्यासः ७/२ अस्य वर्गः ४९/४ अस्माद्वर्गपदं ७/२ अस्य घनः ३४३/८ अस्मात् घनमूलं ७/२ एवमन्यत्रापि भिन्नवर्गादि

१३

नास वपमेवविधिः ॥ अत्र वा सैमद्विपातः इति रित्यादिना वर्गप्रकारेण भिन्नकवर्गाक्रियमाणे गुण्यगुणकयोस्तुल्यत्वा
देशाहतिश्छेदवधेन भक्तेत्यादिना हरांशयोरेव वर्गः स्यात् तान् तथैव समच्छेदीक्रियमाणे हरांशयोरेव घनो भवतः
तथैव मूले गृहीते प्राक्तनावेव हरांशौ स्यातां ॥ ॥ इति श्रीमद्दैवज्ञ निरूपाभिमतधनेश्वरदैवज्ञविरचिते सिद्धान्त पाटीग
णित लीलावत्युदाहरणे लीलावतीभूषणे भिन्नपरिकर्माष्टकं समाप्तिमगमत् ॥ ॥ ॥

अथ शून्यपरिकर्मण्यस्मिन् मार्गद्विपाभाल्यो योगे खमिति ॥ तत्र शून्येन गुणनं इति ॥ ४२ ॥ योगे खं क्षेपसमं वर्गादौ खं खभा
जितो राशिः ॥ खहरः स्यात् खगुणः खं खगुणश्चिन्त्यः शेषविधौ ॥ ४३ ॥ शून्ये गुणके जाते खं हारश्चेत्पुनस्तदा राशिः ॥ अविकृ पा
त एव ज्ञेयस्तथैव खेनोनितश्च युतः ॥ ४४ ॥ योगे योगे क्रियमाणे खं शून्यं क्षेपकेण समं तुल्यं स्यात् क्षिप्यते इति क्षेपकः
तथा शून्यवर्गादौ शून्यमेव भवति आदिशब्देन वर्गमूलघनघनमूलानि तथा शून्येन भक्तो राशिः शून्यहरसंज्ञकः ॥ तथा खगुणः
शून्यगुणितो राशिः शून्यं विधेयः तस्य कारणं तथा च कौमुदीकारोपि परिसंख्यानरंगाप्यदामामुक्तरमुत्तरं खलीयदुत्तिभ
क्तुं न पि उद्देशकालापेक्षया शून्यगुणकः पुनस्तौ राशिः स्यात्तदा राशिरविकृत एव शून्येनितयुतश्च राशिस्तथैवाविकृत इ
त्यर्थः ॥ एतत्कारणात् पंचच्छेदः सूचितः ॥ अथोद्देशकः खं पंचयुग्भवति किं वद खस्य वर्गं मूलं घनं घनपदं
खगुणाश्च पंच ॥ खेनोद्धृता दश च कः खगुणो निजार्धयुक्तस्त्रिभिश्च गुणितः खहृतस्त्रिषष्टिः ॥ ४५ ॥ अस्य क्षेपः ॥ खं ५ यु
ते जातं क्षेपसमं ५ अस्य वर्गः ० वर्गमूलं ० घनोपि ० घनमूलं शून्यस्य ० एते पंच ५ खेन गुणिता जातं खं ० एते खं भ
क्ता जातो राशिः १० खहरसंज्ञः ॥ अथ खगुणश्चिन्त्यः शेषविधौ इत्यस्योदाहरणाय कश्चिद्राशिः शून्येनाहतो गुणितः त
दनु निजार्धयुक्तः त्रिभिश्च गुणितः खहृतः स त्रिषष्टिर्जातः स राशिः कः किंनामकः इति ज्ञातार्थं अनंतरमेव वक्ष्यमा नु ३
णे [illegible] रूपकर्मणा स्यात् भीष्टसाध्यस्य सिद्धिः विलोमविधिस्तेन इष्टकर्मणा वा स्पष्टयते ॥ अथ न्यासः

पक्ष न्यासः गु ० ध १/२ गु ३ हा ० अत्र शून्यमितयोर्गुणभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते राशिरविकृत एव स्यात् त्रिषष्टि
रांशोत्थापनरूपं सूचितं अथ तत्रान्यनापेक्ष्या निजार्धयुक्तस्त्रिभिश्च गुणितं इत्यादि नरसंभवति ३ तत्र
कल्पितमिष्टमिह १ खगुण १ निजार्धयुक्तं कृष्णमिति यथा ३/२ तत्र रूपहारेण स्यादिना निजार्धयुतं तद्रा ३/२ त्रिगुणं ९/२ अय
मेव भाजकः अथेष्टेनानेन १ गुणितं दृश्यं ६३ दृश्यं भिन्नं ९/२ यत्हारेण मेव भाजक ९/२ भक्तं जातो राशिः १४ गु ० ध १/२
गु ३ हा ० अथ स्पष्टांशोत्थिस्फुरहरत्वं विधाय यथेदं न्यस्यतीति कृत्वा न्यासः दृ ० क १/२ हार ३ गु ० दृश्य ६३ खं शून्येन ० गुणि
तं शेषविधिनाद्दृश्यमिति मेव ६३ त्रिभक्तं २१ निजत्र्यंशेनोनं १४ शून्येन हृतं जातो राशिः १४ अस्मिन् ज्ञाते सामा
प लापवाच्चित्रयितव्यं इत्यादि अत्रोपपत्तिः हृतक्षेपेण शून्येन युते योगः क्षेपसम एव स्यात् यतः शून्यस्य अभिष्टा
केऽविकृतत्वेन तदुक्तं बीजभाष्ये शून्यस्थानेऽन्यसंख्याविषयत्वाभावात् अथ वर्गादौ खमितीरित्यादिना शून्यस्य
वर्गे क्रियमाणे शून्यगुणं सममेव तस्मादिति कृतिमूले गृह्यमाणे शून्यवर्गे एव शून्यातीतिमूलं शून्यमेव तद्दृढं तथा तेपि
बोध्ये अखभाजिते तिशून्यहरत्वं शून्यभक्ते राशौ यतो भीष्टयुते हरेनाहरत्वं गच्छेत् तेन स्पष्टरत्वं तथैव गच्छति सदा
शून्येन गुणितः शून्यं स्यात् यदुक्तं बीजभाष्ये अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेष्वपि इति खगुणोति
शून्यगुणोंकः शून्यमाप्नोति यतोऽभीष्टांकगुणितं शून्यं शून्यमेव भवति एवमुभयथापि फले तुल्यमेव शेषविधावितिः ॥
शून्यगुणने तच्छून्यत्वमापेराशावविकृतिमक्रियमाणे वा हीनस्यात् यथा वक्ष्यमाणे पृच्छराशिकादिकेऽन्योन्यपृष्ठनयनेऽफल
फलच्छिदापितिस्फुटे राशिवधस्य शून्यतया मावाऽकृत्रिमयाविच्छेदः स्यादतोऽनंतरं शून्यगुणश्चिन्त्य एवं तत्र
तेन गुण्यते शून्येगुणकः इति शून्यमितयोर्गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते राशिरविकृत एव भवति शून्ययुतेन श
न्योनितेवा राशौ विकारो न स्यात् यतः स्वस्यस्थानेऽन्यसंख्याविषयत्वाभावात् ४३ इति शून्यपरिकर्माष्टकं ॥ ॥

अथ विलोमविधौ सूत्रद्वयं गुणगुणमाह छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिं ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद् दृश्ये
राशिप्रसिद्धये ४४ अथ स्वांशाधिकोनेतु लवाढ्योनो हरो हरः अंशस्त्वविकृतस्तत्र विलोमशेषमुक्तवत् ४५ अथ स्वांशेति दृ
श्यमेतद्राश्यपेक्षया दृश्यराशिप्रसिद्ध्यर्थं उद्देशकालापानयनं तु शेषं छेदः स्यात् तेन दृश्यराशिं गुणयेत् अथवा गुणः स्यात्ते
न भजेत् अथ वर्गमालापितश्चेन्मूलं ग्राह्यं मूलमुद्दिष्टं चेद्वर्गः कार्यः यच्छोध्यते तेनान्वयितिं स्यात् तद्भुक्तं क्षेपं तत्र युक्तं तद्
तेन विधियं एवं विलोमविधौ क्रियमाणोऽभीष्टमूलराशिरायाति यस्योपरि समस्तं कर्मणि क्रियते माणसशेषं वा शेष्यते स
दृश्यः अथैवं भिन्नांकोद्देशविषयमुक्त्वाभिन्नांकोद्देशविशेषमाह अथ स्वांशेति राशौ क्रमात् स्वांशैरधिके ऊने वा स
ति हरः लवैराढ्यो हीनश्च कार्यः तदा स्पष्टहरः स्यात् भिन्नांकस्त्वंशच्छेदात्मको भवति स राशौ धनं वाथ ऋणं प्राप्तश्चेत्तर्हि क्र
मात् स्वांशयुतोनो हरः स्फुटहरः स्यात् तत्रांशस्तु अविकृतः यथावत्स्थित एव आरोहराणामनयाटित्यात्स्पष्टहरत्वं स
म्पाद्य पश्चाच्छेदं गुणमित्यादि विधेयं अत्रोदाहरणं रत्नेनाह यस्त्रिघ्न इति यस्त्रिघ्नस्त्रिभिरन्वितः स्वचरणैर्भक्तस्ततः सप्तभिः स्व
त्र्यंशेन विवर्जितः स्वगुणितो हीनो द्विपंचाशता तन्मूलेष्टयुते हृते च दशभिर्जातं द्वयं ब्रूहि तं राशिं वद सिद्धि चंचलाक्षि विमलां बा
ले विलोमक्रियां ४६ न्यासः ३ गु त्रिजांशत्रिधनं ३/४ भा ७ ऋ १/३ धनं ८ भाग १० दृश्यं २ अत्र भिन्नांकाः सन्त्यतः अथ स्वांशा
धिकोनेत्यादिना हरस्फुटत्वं प्रतिपाद्य तदनु छेदं गुणमित्यादिना जाता न्यासः हर ३ ऋ ३ गु ७ धनं ७ मू धनम् २ वं ऋ ८
गु १० दृश्यं २ अथेमं संस्कारांकं करणीयादृश्ये इति प्रोक्तत्वाद् दृश्यमिदं २ दशगुणं २० अस्माद् दृष्टं शोधिताः १२ अस्य
वर्गः १४४ एते ५२ युताः १९६ अस्य मूलं १४ सार्द्धयुते २१ सप्त ७ गुणं १४७ ऊनसप्तमांश २१ त्रयेण ६३ हीनः ८४ त्रिभक्ते जा
तोऽभीष्टराशिः २८ अत्रेष्टकर्मणो रीत्यानुत्थायान्येव कथं तत्र मूलराशेरवच्छेदं पंचाशादिभागोपर्यायाति अत्र
[illegible] हेतोः ४७ अथेष्टकर्मणि दृश्यजातिशेषजातिविश्लेषजा

स्यादिभक्तानि विकृतराशौ न तु राशिस्थे [illegible] तेनाह उद्देशकालापेति उद्देशकालापवदिष्टराशिः क्षुण्णो हृतोंशै रहितो युतो वा इष्टा
हतं दृश्यमनेन भक्तं राशिर्भवेत्प्रोक्तमितीष्टकर्म ४७ उद्देशयतीत्युद्देशकः पृष्टकस्तस्यालापः प्रश्नः तद्वत्तमनतिक्रमेर
ष्यराशिः क्षुण्णः गुणनीयः तथा हृतश्चांशैर्भिन्नांकैरहितो वा युतः एवं कृते योंकः स्यात् स भाजकः तमनेकं स्थाप्य यदिष्टकल्पि
तः स्यात्तेन गुणितं दृश्यमनेन स्थापितभाजकेन भक्तं स इष्टो राशिः स्यात् अथ किं नामेदं गणितमिति बुद्धा यामाह ।
इत्येवं प्रकारेणेष्टकर्मप्रोक्तं इष्टशक्याशात्कर्मैव कर्तव्यतापत्स्यति तथा उदाहरणमनुष्टुभाह पंचघ्नेति कोपि राशिः
पंचगुणा निजत्र्यंशोनः तदनु दशभक्तः इष्टराशेस्त्र्यंशार्द्धपादैः समन्वितः सन् द्व्यूनसप्ततिः ६८ जातः सखे या ब्रूहि इति
प्रश्नः पंचघ्नः स्वत्रिभागोनो दशभक्तः समन्वितः राशेस्त्र्यंशार्द्धपादैः स्यात्को राशिर्द्व्यूनसप्ततिः ६८ न्यासः गु ५ ऋ १/३
हृ १० स्वांशादि धनं १/३ १/२ १/४ दृश्यं ६८ अथात्र कल्पितमिष्टमिदं ५ पंचघ्नं २५ स्वत्रिभागोनं अंशाः राशेरूपं हरे स्वभा
गापवाहविधिना २५/१ जातं ५०/३ एतद् भिन्नभागहारविधिना कृत्वा दशभिः १०/१ भक्तं ५/३ एतत्कल्पितेष्टराशेरस्य ५ स
मच्छेदात्र्यंशार्द्ध १/३ ४ पादैः ५/३ ५/२ ५/४ समन्वितं यथाजाता समच्छेदाः ४० ६० ३० / २४ २४ २४ योगः १३० / २४ [illegible]
५०/३० — तयोः समच्छेदयोगः [illegible] त्रिंशता ३० पवर्त्तितः [illegible] अयमेव भाजकः अथेष्टा ५ हतं दृश्यं ३४० भाजकेन भक्ते लब्धोऽभीष्ट
राशिः ४८ अथैवमस्मिन्नुदाहरणे राशौ पंचघ्नेत्यादि उद्देशकालापवत्कृते जातान्यूनसप्ततिः ६८ एवमेवेष्टेन यथेष्टं १ पंच
घ्नं ५ स्वत्रि १/३ भागोनं १०/३ एतद्दशभिर्भक्तं १०/३० [illegible] राशिस्त्र्यंशार्द्धपादैः समच्छेदाः समम एव २४ ३३ १८ २४ / १२ १२ १२ १२
युतं १०२/३६ [illegible] पट्टीरपवर्तिते जातो भाजकः १७/१२ इष्टा १ हतं दृश्यं ६८ छेदं लवं च परिवर्त्य इत्यादिना कृत्वा भाजकेन १२/१७
भक्ते लब्धो राशिः स एव ४८ एवमिष्टवशात् [illegible] एवमनेन प्रकारेणायत्रोदाहरणे रा
शिः केनचिद्गुणितो भक्तो वांशै रहितो युतो वा स्यात्तत्रेष्टराशिं प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्देशकालापवत्कर्मणि कृते यनि

मध्यते सभाजकः तेन कुम्भितेष्टगुणाहरयोर्भाज्यस्तत्र यस्त्वेव्यं सोभिष्टो राशिः स्यात्॥४२॥ एवं धनर्णशाद् प्रयराशयुदा
हरणमुक्त्वा ऋणं शराशि हरयोरातरणमाता। अमल कमलराशेरिति मालिनीछंदसा॥ भो भद्रे तस्य राशेः सकललक्षम
लसंख्यां वद तस्य कस्य यस्य त्र्यंशपंचांशषष्ठांशैः क्रमात्त्रिनयनहरिस्सूर्याः पूजिताः चपरं तर्यांशेनार्या विक्रमापू
जिता अर्थान्तरं गुर्वरितैः षड्भिः कुरूपरं पूजिते तस्येति संबंधः अयमर्थः ॥ अथ कोपि सदा सदाचारविचारसारसं
चारचं चूरनिः सारसंसाराय सारितां तः करणसंजातसाद्भुतप्रसार तयालसद्विमलनीलनिलिमनीरजातिथि
प्रियमधुमधुकरनिकरकरले कोमलगुंजारवोल्फुल्लचक्रहारैः समरशमितदितिजवरनिकरसद्द्रौं जलिप्रकरश्रीमद्
५ गौरीचरणांबुनासीनावरजनकरणतिमिरारिमिहिराबपूजो चकारेत्यर्थः॥ अमलकमलराशेः त्र्यंशपंचांशषष्ठेस्त्रिन
यनहरिसूर्यान्येन तुर्येण चार्या॥ गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपद्मैः सकलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहि तस्य॥४२॥ अ
न्यासः | 1/3 | 1/5 | 1/6 | 1/4 | 6 | अन्योन्यहाराभिहतावित्यादिना जाताः समच्छेदाः | 120/360 | 72/360 | 60/360 | 90/360 | योगः एषाम् 342/360 | रूपशेषे 18
रपवर्त्तिते 1/20 अयमद्दृश्यशिष्टांशः समच्छिदांशोध्वंशे षट् जातो भाजकः 1/20 अयं शेषः 1 हतहरपमिदं 1 गुणीतं भाजकेन 6/20
भक्तं जातो भीष्टराशिः १२० अयं भीष्टानकल्पायत्नापृथक् २ अंशान विशोध्यैव कृते प्यायाति॥ ४३ ॥ एवं सकलराशयुक्तं जा
तीयमुदाहरणमुक्त्वाधुना राशिशेषं जातीयमुदाहरणमाह स्रग्धरयाम्बस्मात्त्रिति॥ स्वार्द्धं प्रादात्प्रयागे नवलवयुग
लं योवशेषाच्चकाश्यां शेषाणां घ्रिंशुल्कहेतोः पथि दशमलवान्षड्शेषाद्गयायां॥ शिष्टा निष्कत्रिषष्टिर्निजगृहमनया
तीर्थपांथः प्रयातस्तस्य द्रव्यप्रमाणं वद यदि भवता शेषजातिश्च तास्ति॥ ४८॥ भो गणक यदि शेषजातिः भवता श्रुता गु
रुमुखात्प्राप्तापि तास्ति तर्हि तस्य द्रव्यप्रमाणं कथय यः कश्चित्पांथः स्वकृती निजद्रव्यार्द्धं प्रयागे प्रादात् तदा विस्पर्थः
अपशेषात्स्तस्य नवलवद्वयं काश्यां द्विजेभ्यो ददौ अथ यच्छेषं मुद्वरितं तच्चतुर्थांशं पथि शुल्कहेतोभीमार्गसिंरक्षणा
र्थं प्रदात् ततः शेषादपि स्वांशदशमांशान्षड्गुणदशांशानित्यर्थः गयायां प्रादाद ये वं द्रव्यव्यये कृते निष्काणां त्रिषष्टिरु
र्वरिता अनया त्रिषष्ट्या कृत्वा सधनीनिजालयं प्राप्तस्तस्येति संबंधः | 1/2 | 2/9 | 1/4 | 6/10 | 63/1 | अत्र रूपराशिमिदं 1 अंशमेकं स्याच्छे
षाद् भागान् पास्यभीष्टराशिरानेयः यथेदं 1/2 अस्यार्द्धं 1/2 एतत्पृथक् स्थाप्यं 1/2 नवभिर्भागैर्दत्तेजातो नवमांशः 1/18 द्विगु
णः 2/18 पूर्वशेषादस्मात् 1/2 समच्छिदा निष्कासितः 14/36 क्रमपृथक्स्थापितः 7/18 अस्यैव पृथक् स्थाप्यं 7/18 भिन्नभागहारविधिना च
तुर्भिर्भागैर्लब्धोयं 7/72 इदं पूर्वशेषादस्मा 7/18 समच्छिदविशोध्य त्रिभिः पृथक्स्थाप्यः 21/72 अस्य पृथक् स्वांशस्य भागहृदा भक्ते
लब्धो यं दशमांशः 7/240 षड्गुणः 42/240 षड्भिरपवर्त्तितः 7/40 पूर्वशेषादस्मात् 7/24 मिथो हराभ्यामिति समच्छिदा 35/120 21/120 विशो
ध्य शेष 14/120 दृष्टावाप्य पत्र 7/60 अयमेव भाजकः दृश्य ६३ तन्मिश्रे १ नवं हरलवं चेति विधिना कृत्वा भाजकेन 7/60 भक्ते
लब्धं द्रव्यप्रमाणं ५४० इत्येकप्रकारः अथ विलोमविधिना न्यासः | 1/2 | 2/9 | 1/4 | 6/10 | अत्रभिन्नो कृतः सम्पन्नः अथ स्वांशोनि
ति कृतरूपमादौ कृत्वा पश्चाच्छेदलवमित्यादि संज्ञाः कृत्वा न्यासः | 1/2 | 7/9 | 3/4 | 4/10 | दृश्ये राशिं प्रसिद्धयेद् स्मुक्त्वा त्यादिमं सर्वे
पिधानो शादृश्य करणीया स्तत्रापि रीति द्वयं एकानुद्दृश्ये पृथक् 1/2 2/3 3/3 4/5 स्थापयित्वा षट् चतुर्थांशानपि न्यासम
च्छिदा योगः ततोपि पृथक् त्रिभागमानयित्वा तद्दित्यादिना चेद्यानुबंधविधिना दृश्यमुपरि स्थाप्यविधे यथा 63
तलस्य हारेण ४ हरे १ गुणयित्वा ४ स्वांशा १ युतेन ते नैव राशि १२ गुणितः १३० एवं कृते जातमिदं ४।३।१० हरेण ८४ भ
क्तेस्यं तेदेव ५४० अथ तनीय प्रकारे भागापवाह विधिना यथा न्यासः 1/2 नतस्य हारेण स्यादिनाजातो यं भाजकः
84/120 स्व यैष १२ रपवर्त्तितः 7/10 दृष्टि १ हतं दृश्य ६३ अनेन भक्ते जातं त देव ५४० अथ छिद्रातेति शेषपरस्परघात
च्छिद्र न भक्ते नलवोनहारघातेन भाज्यः प्रकृतारव्यराशिः छि दो परस्परं घातस्तेन स्वांशाराहितहरा
राणाघातो भाज्यः सभाजकः स्यात्तेन दृश्यो राशिर्भाज्यः यथा यं छि दो १।२।९।४।१० घातः ७२० अनेन लब्धो

न्तराणां ०।२।७।३।४ यानोयं ८४ भक्तः जातो भाजकः ८४ १२० द्वादशभिरपवर्तितः ७ १० अनेन भक्तराशिः ३ भक्तः जातं
नरेव ४८०।५०। अथ भागांतरकल्पनया विश्लेषजात्युदाहरणमाह पंचांशोलिकुलात्खंदं बमगाय तत्रे
शः शिलींध्रंत योर्विश्लेषस्त्रिगुणो मृगाक्षिकुटजे दोलायमानोपरः कांते कृतकिमालती परिमलप्राप्तैककालं प्रियाद्
नाहूतरूतस्तोभ्रमति खे भंगालिसंख्योच्यतां ५१ भोः कांते अलिकुलात् भ्रमरसमूहात् पंचांशः कदंबमगमत् त्र्यंशः तस्मा
द्वयालिकुलात् शिलीध्रमायनयोः पंचमांशः त्र्यंश योर्विश्लेषस्त्रिगुणः कुटजमगात् अपरो मृगाक्षि दोलायमानोपरो भ्रमः
कृतस्तत संमतात् खे भ्रमति अलिसंख्यां वदेति प्रश्नार्थः अथैकभ्रमरस्य दृश्यभूतस्य दोलायमानत्वे हेतुद्वयमाह कीद
शोपरएकोभ्रमः केतकी मालती कृत द्वाभ्यां मालत्याश्च परिमलेनाप्तः एककालं समये येन तादृशः पुनः कीदृक् प्रियाहूत
स्तनाहूत आकारितस्तथा न्यासः १/५ १/३ अनयोः समच्छिदा विश्लेषः २ त्रिगुणः ६ त्रिभक्तः २ अत्रापि रूपराशिः १ मिष्ट
मकल्प्य तस्मात् रागानयास्य जातानमलिकुलमाने ११ यथा अन्योन्यहाराभिहतौ विति जाताः समच्छेदाः ११ २० ३० यो
गः पंचभिरपवर्तितः ३१ अयंरूपात् समच्छिदा निष्कासितः जातो भाजकः २ अनेनेष्टाहते दृश्यभक्ते जातमलिकु
लमाने १५।१५। एवं खप्रपंचजातिक्रममुक्त्वेदानीं संक्रमविधौ करणसूत्रं वृत्तार्द्धमाह योगोंतरमिति योगांतरेणोनयुतोर्द्धि
तस्तु राशीस्मृतौ संक्रमणाख्यमेतत् ५२ प्रोक्तराशियोगः स्यात् तद्वयस्य उद्दिष्टराशयोंतरेण मनुदुभात् ययो
योगश्चेति ययोर्योगः शतं सैकं वियोगः पंचविंशतिः तौ राशी वद मे वत्स वासि संक्रमणे यदि ५३ योगः १०१ अंतरं २५
अंतरेणोनयुतः ७६।१२६ अर्द्धितः जातौ राशी ३८।६३ अत्रवासना अंतरार्द्धेनयुतोनितस्तौ राशी भवतः अथ करणि
योगांतरयोः विषमांकत्वादर्द्धेन संभवतीति कृत्वा राशयोरंतरेण युतोनितस्तस्य राशियोगस्यार्द्धे करणे
न राशयोर्ज्ञानयने युतं ५ अथ वर्गसंक्रमणे करणसूत्रं वृत्तार्द्धं वर्गांतरमिति वर्गांतरं राशिवियोगभक्तं योगस्ततः प्रो

क्तवदेव राशी वर्गयोरादिष्टयोरंतरं राशिवियोगेन भक्तं सत् तत्राशिवियोगः स्यात् ततः प्रोक्तवत्स्मयोर्योगांतरेणोनयुत
द्वाद्यादिक्रमेण राशी स्यातामित्यर्थः अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह ययो राश्योरिति ययोराश्योर्वियोगोष्टौ तत्कृत्योश्चापि तु श
ती वियदंगृतितौ राशीशीघ्रं गणितकोविद ५४ न्यासः वियोगः ८ वर्गांतरं ४०० राशिवियोगेन भक्तं जातो योगः ५० अयं
अंतरेण ८ युतोनितः ५८।४२ अर्द्धितः जातौ राशी २९।२१ एवं सर्वत्र अत्रोपपत्तिः तत्र राश्योर्योगांतरयोर्वधो वर्गांतरं भवतीति
नियमः एवं राश्यंतरेण वर्गांतरे भक्ते सति राशियोगो लभ्यते ताभ्यां योगांतरेणार्द्धेनेति राशी स्यातामित्युपप
५४ एवं संक्रमणमुक्त्वेदानीं किंचिद्वर्गकर्म निरूपयितुं सामान्यं संगतिं दर्शयति इष्टहतिरिति तथारूपमितियुग्मं ५५ इष्ट
हतिरिष्टगुणिता व्येकार्द्धिता विभागजितेष्टेन एकस्याद्यस्य हतिर्दलिता सैकाऽपरो राशिः ५५ रूपं द्विगुणेष्टहृतं सेष्टं प्रथ
मोथवापरो रूपं हतियुतिवियुती व्येके वर्गौ स्यातां ययो राश्योः ५६ इष्टस्य कल्पितस्य हतिरष्टभिः गुण्या एकोना अर्द्धिता
इष्टेन भक्ता सत्येका राशिः स्यात् अथास्य राशेः कृतिर्दलिता सैका अपरो राशिः अथ प्रकारांतरेणाह रूपं द्विगुणेष्टेन भ
क्तं तत् इष्टेन सहितं सत् प्रथमो राशिः स्यात् अथपरस्तु रूपमेव मपि भवतः नन्वेतत्किंमुक्तं प्रथमो राशिरपरश्चेत्याशं
कायामाहोत्तरार्द्धेन कृतीति ययोः कृतियुतिवियुती निरेके सत्यौ मूलप्रदौ वर्गौ भवतः तौ राशी इत्यर्थः अत्रोदाहर
णं राश्योरिति श्लोकेन राश्योर्ययोः कृतिवियोगयुतिं निरेके मूलप्रदे प्रवद तौ मम मित्र यत्र क्लिश्यंति बीजगणिते पटवो
विमूढाः षोढोक्तबीजगणितं परिभावयंतः ५७ ययो राश्योः कृतिवियोगयोगौ निरेकौ सतौ निःशेषतया मूलप्रदौ स्यातां
भो मित्र तौ राशी वदेति सप्रश्नार्थः अथ कल्पितमिष्टं मिष्टं १ भिन्नवर्ग विधिनास्य हृतिः १ अष्टगुणा ८ समच्छे
दाव्येका ७ चतुर्भिरपवर्तिता ७/४ दलिता ७/८ इष्टेन विभाजिता जातः प्रथमो राशिः १ अस्य कृतिः १ दलिता १/२ सैका
समच्छिदा जातो द्वितीयो राशिः ११ ३/२ अथ रूपमिति प्रकारांतरेणाह इष्टं १ रूपं द्विगुणेनेष्टेन हृतं १/२ समच्छिदा इष्ट

२५

न १ युतं ३ कृतोऽतः प्रथमो राशिः अथ परस्तु रूपमेव १ अथ त्र्यंशेनेष्टेन १/३ द्विगुणेन २/३ रूपोनेन ३ हृतेन ३ युतं जातः प्रथमो राशिः ३ अपरो रूपमेव १ अथ कृतियुतियुतीति वर्गापि तयोरनयोः ३ रूपयोः ९ १ अनयोर्योगोऽन्तरवियोगश्च ८ १० समष्टि रूपेणोना जातौ मूलप्रदवर्गौ एवमिष्टवशेन गुणितेऽनयोरिति वा नाएकेनेष्टेन राशी १ १/२ द्विकेनेष्टेन वा ३/४ १३३/३२ त्रिकेणेष्टेन वा राशी ४/३ ९९३/३२ चतुष्केण वा राशी ७/८ १५२७/१२८ एवं सर्वेष्वपि प्रकारेष्विष्टवशादानीयं अत्रोपपत्तिः इष्टकृतिश्चतुर्गुणा पुनर्द्विगुणा निरेकाऽर्द्धिते इष्टभक्ता च सत्यः प्रथमो राशिः स्तनस्तह गार्द्धं सैकस्य परो राशिः तयोर्वर्गयोगवियोगौ निरेकौ वर्गौ भवेतामिति नियमोद्दिष्टः अथ वा घनार्थमिष्टकृतिश्चतुर्गुणा द्विघ्ना वाऽफलं तुल्यमेव स्यात् यत्र तयोः स्थानत्र

श्लिष्टौ राशी चतुर्गुणो वा भवति अथ गुणात्तद्विगुणवर्गः स्यात्तस्येष्ट अथ रूपमिति अत्रापि प्रागुक्तरीत्या भाग्य २

तरेण पर्यवसन्नाथवोऽर्द्धिते भिन्नेऽपि प्रथमप्रकारेण द्वौ राशी कल्पितौ एवं भवति तस्य वर्गः स एव द्विहृतः सैकः क्रियते अथ

वा राश्योर्घातेन द्विगुणेन वर्गयोगो युतो नितान्तं मूलप्रदः स्यादिति प्राग्परिभाषास्ति अत्र एको वर्गः अपरो वर्गो

द्विक कल्पितः ९ ४ अनयोर्घातो द्विगुणः २ अनयोः ९ ४ वर्गयोगः ८ द्विष्य द्विगुणो राशिघातेनानेन युतो नितो जातो ४ ९

राशी अनयोर्मूलेनाथवा प्रथमयोर्वर्गः कल्पितो भूतेस्य मूलेनैकौ राशिः १ द्वितीयस्य मूलेनापरो राशिः ३ युक्तमुपपन्नं

५७ एवं भिन्नराश्यानयने प्रकारद्वयमुक्तं अभिन्नराश्यानयनेऽसङ्गमार्थमाह इष्टस्य वर्ग इति इष्टस्य वर्गो वर्गो घनश्च तावत्

इष्टसंगुणो प्रथमः सैकौ राशी स्यातामेवं व्यक्ते वाऽव्यक्ते ५८ यः कश्चिदिष्टः कल्पितस्तस्य वर्गः वर्गस्यापि वर्गः इष्टस्य घनश्च

तौ वर्गवर्गघनौ अष्टगुणितौ कार्यौ तत्र प्रथमः सैकः यथोदाहरणे कल्पितमिदमिष्टं २ अस्य वर्गः कृती सादिना वर्गः

४ अस्यापि वर्गः १६ अष्टगुणितो १२८ इष्टमिदं परवर्त्तितः ८ स यष्टिरसैकः जातः प्रथमो राशिः ३ पुनरिष्टस्य २ घनः

८ अष्टसंगुणितो ६४ जातावपरो राशी ३ ६ एवमेकेष्टेन १ ८ द्विकेन वा १२९ ६४ त्रिकेन वा ६४८ १२९ एवमिष्ट

३५/२००६

वशाद्रानिस्तु एवमिदानीं व्यक्तेपाटीगणिते। बीजगणिते वा तयो राश्योरानयनं कार्यं अत्रोपपत्तिः द्विगुणस्येष्टवर्गस्य वर्गो

द्विगुणः सैकः स च प्रथमो राशिः तथा द्विगुणेष्टघनोऽपरो राशिः तयोर्वर्गयोगवियोगौ निरेकौ वर्गौ भिन्नौ स्यातामिति नियमो

दृष्टः स्तत्र यथेष्टस्य २ द्विगुणो वर्गः ८ अस्यापि वर्गः ६४ द्विघ्नः १२८ सैकः जातः प्रथमो राशिः स एव १२९ पुनरिष्टं २ द्विघ्नं

४ अस्य घनः जातो द्वितीयः स एव ६४ अत्र त्वाघवाधिमाचार्येण प्रकारान्तरं दृष्टं इष्टवर्गो द्विगुणः कृतः यत इष्टवर्गश्चतुर्भि

गुणयित्वा पुनर्द्विघ्नः सैकोऽस्ति स प्रथमः तथेष्टघनोऽष्टगुणः स च द्विगुणेष्टघनो भवति यतोऽष्टानां रूपेण घनत्वमस्ति

अतो घनेन गुणितो घनो भवति ५७ पाटीसूत्रोपममिति बीजं पाटीसूत्रोपममिदं वभासते परं वस्तुतस्तु गूढमित्यर्थः अ

थ मूढानां स्फूर्त्तिमतां गूढं नास्ति यतस्तेषां स्वपरिभाषापरिणामेन व्यक्तमेवास्तीत्यर्थः अथ तथा गूढमपि प्रकारमित्यपि

नर्किं तन्नेधाय यथा बुद्धेर्विषयस्तत्र तथा तत्कल्पनादरादनेकप्रकारमिति भावः ५८ पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढमिति

त्ववभासते नास्ति गूढममूढानां नैवषोढेत्यनेकधा ५८ एवं भिन्नाभिन्नप्रकारं तथा वर्गकर्मोक्त्वाधुना वर्गजातीयोद्दि

ष्टकालापसिद्ध्यर्थं इष्टमूलजातौ सूत्रमुपेन्द्रवज्राद्वयमाह गुणघ्नमूलोनेति यदालवैश्चेति गुणघ्नमूलोनयुतस्य

राशेर्दृष्टस्य युक्तस्य गुणार्द्धकृत्या मूलं गुणार्द्धेन युतं विहीनं वर्गीकृतं पृष्टुरभीष्टराशिः ५९ यदा लवैश्चोनयुतः स राशि

रेकेन भागोनयुतेन भक्त्वा दृश्यं तथा मूलगुणं च ताभ्यां साध्यस्ततः प्राग्वदेव राशिः ६० गुणघ्नमूलोनयुतश्च यः रा

शिस्तस्य गुणार्द्धकृत्या युक्तं यद्दृष्टं तदेव दृश्यं तस्य मूलं गुणार्द्धेन युतं विहीनं वर्गितं सत्पृष्टुरभीष्टो राशिः स्यात् अयमर्थः

मूलं वस्तुत एकमेव भवति परं गुणेन घ्नानि यानि मूलानि यैस्तैरूनस्य युतस्य वा यथा पंचमूलानीत्युक्ते पंचगुणितमू

लानीत्यर्थः तत्र पंचरूपो गुणः तद्घ्नानि यानि मूलानि तानि वगुणसंज्ञानि तदर्द्धं गुणार्द्धं अथ यदा गुणघ्नमूलेन ऊनस्य

राशेर्वर्गमूलं यदा स्यात्तदा पूर्ववदेवास्यागतं मूलं भवेदिति नैविधेयमित्यर्थः ॥ तत्रादौ मूलोने दृष्टे तावदुदाहरणमाह बालेइति बाले
मरालकुलमूलदलानि सप्त तीरे विलासभरमंथरगाण्यपश्यं कुर्वच्च केलिकलहं कलहंसयुग्मं शेषं जले वद मरालकुलप्रमा
णं ॥ १२ ॥ हे बाले तदानीं मरालानां हंसानां कुलप्रमाणं वद यदा कदाचिद्धंसकुलमूलस्य दलानि विलासभरेण मंथरं मंदं
यथा स्यात्तथा गच्छंति तानि दशानि तीरे ७ पश्यं अहं दृष्टवान् केलीकलहं कुर्वत् हंसयुग्मं जले २ पश्यं अपश्यमर्थः विविधविधिविधान
विदग्धनिर्दग्धदोषविदग्धमाद्यपिकोपमसंल्लापयोषिद्दक्षो जलीलालसद्गल्लोरपदलासक्तसन्मृगमदमलयजालेपकुंकुमो
गरागापकर्षणसंभृतक्षोभकर्दमसरःपुरःसरसरसारतुषारशीकरालिंगितत्वन्यत्नतुतापपापापनोदमोदमानपवना
नंदितराजहंसतंसीविलासगतिमवलोक्य सकलदुरितापहारिवारिसारस्फारस्फुरितरंगतरंगनिकरकरालंबितकूल
कलकेलिकलाकलापशोभमानकमलमुकुलकुशलकूजद्धंसयुगलमक्षियुगलविषयं चकारेत्यर्थः न्यासः समगमरालकु
लमूलदलानि इमान्येव गुणकास्यानि गु ७ २ दृ २ अथ गुणघ्नेति गुणार्धस्य ७/४ कृत्या ४९/१६ दृश्यं २ समच्छिदायुतं तदा ८१/१६
अस्य मूलं ९/४ मेतद्गुणार्धेन ७/४ युतं मूलोनत्वात् ४/१ छेदहृतं ४ वर्गितं सकुलमानं १६ ॥ ६४ ॥ अथ मूलयुते दृष्टे उदाहरणं
मनुष्टुभमाह स्वपदैरिति स्वपदैर्नवभिर्युक्तः स्यादयं गादिशताधिकं शतद्वादशकं द्विघ्नः सराशिर्निगद्यतां ॥ ६२ गु
णा ९ दृ १२८० गुणार्धं ९/२ कृत्या ८१/४ युतं दृश्यस्य ५१२१/४ मूलं ७१/२ एतन्मूलयुक्तदृष्टत्वाद्गुणार्धेनानेन ९/२ विहीनं रूप
३१ छेदहृतं ३१ वर्गितं जातो राशिः १ ॥ ९६१ ॥ अथ यदा लवैश्चोनयुतः सराशिरिष्टेन स्व विषयीभूतमू
लोनदृष्टराशेरुदाहरणमाह यातमिति यातं हंसकुलस्य मूलदशकं मेघागमे मानसं प्रोड्डीय स्थलपद्मिनीवनमगा
दष्टांशकोंऽभस्तटात् बाले बालमृणालशालिनि जले केलिक्रियालालसं दृष्टं हंसयुगत्रयं च सकलं यूथस्य संख्यां
वद ॥ ६३ ॥ भोः बाले तर्हि हंसयूथस्य संख्यां वद यदा हंसकुलस्य मूलदशकं दशगुणं मूलमित्यर्थः मेघागमे सति मा १८

नसं प्रतियातं भोः समनां तस्मात्वाशेविष्कंभशैलाः संति भास्कराचार्येण गोलाध्याये प्रोक्तास्तेषु मेरुः सुगंधि विपुलपार्श्वपु
ण्याः तेषु सरासि पुनः स्तवैव भूगोलादिच्चवस्थापाससरोस्यथैवारुणेवमानसं मलतरं श्वेतजलं पाकमित्यादि पुस्तक
नलेगंधपल्लरसरस्सारजः संपर्कसंभूतजोवनरचं च चामीकरकारणं जंबुरक्षोपलक्षिते गंधशैलमूर्ध्नि मानसं ना
मसरः ॥ तत्र राजहंसानामधिवासस्थानं ततः कदाचित्सरसी परिशीनाय दक्षिणतोयातिपुनर्धनरससे भ्रमादैव रि
तमंबरमवलोक्य नत्रमयेमानसं यातिएवमंभस्तास्थितहंसकुलात् कुलदशकं मेघागमे मानसं याते ततः स्तस्मादेवकु
लादष्टांशः प्रोड्डीय स्थलपद्मिनीं प्रतियातं ततो हंसयुगत्रयं हंसषट्कं बालमृणाल सरसिजं शालिनि कोमलविशाले
तु शालिनि जले दृष्टं कीदृशं तत्केलिक्रियायां लालसं रासितं क्रीडाकर्मण्यासक्तमित्यर्थः अत्र न्यासः मूलगुणकः १०
भा १/८ दृश्य ६ अत्र राशिलवैरूनोऽस्मत एकं भागेः १/८ समछिदा ८/८ ऊनः ७/८ अनेन भिन्नहारविधिना दृश्यं ४८/७ मूलगुणो भक्तो
नरा जातो स्फुरे दृश्य गुणे ४८ मूलगु ८०/७ अभ्यामेव प्रोक्तवद्राशिः साधनीयः गुणार्धस्य ४० कृत्या १६०० दृश्यं ४८ यु
तं १९३३ अस्य मूलं ४९/७ मलैतनत्वाद्गुणार्धेन युतं ८९/७ हारेण ७ हृतं १२ वर्गितं जाता हंसयूथसंख्या ८९/७ १४४ ७/१ पु
नर्मूलोने यदा लवैरिष्टस्य विषयीभूते उदाहरणमाह पार्थइति पार्थः कर्णवधाय मार्गणगणं क्रुद्धो रणे संदधे त
स्यार्धेन निवार्य तच्छरगणं मूलैश्चतुर्भिर्हयान् शल्यं षड्भिरथेषुभिस्त्रिभिरपि छत्रं ध्वजं कार्मुकं चिच्छेदास्य शिरः श
रेण कतिते यानर्जुनः संदधे ॥ ६४ ॥ भोः गणक पार्थोऽर्जुनः रणे क्रुद्धः सन् कर्णवधाय मार्गणानां तेषां गणं समूहं स
दधतवान् तस्यार्द्धेन तच्छरगणं कर्णबाणसमूहं निवार्य चतुर्भिर्मूलैर्हयान् चिच्छेद षड्भिः बाणैः शल्यं राजानं
तत्सारथीभूतं चिच्छेद क्रमात्त्रिभिर्बाणैः छत्रं ध्वजं कार्मुकं च्छित्वा कर्णस्य शिरः एकेन बाणेनाच्छिनत् तर्हि ते बा
णाः कति भवंतीति यानर्जुनो धृतवान् न्यासः गु ४ भा १/२ दृश्य १० अत्र लवोनत्वाद्भागोनैकेन १/२ मूलगुण

ष्टमे जाता स्फुटे मू॰गु॰ ८।६।२० प्राग्वद्गुणार्द्धं ४ सत्या ५ दृश्यं २० युतं ३५ मूलं ५ गुणार्द्धेन ४ युतं लब्धोनत्वादि त्यर्थः १० वर्गीकृते जातं
वारिधिसंख्यामानं १०० ५४ अथ मूलसमानांतरेण पुनरपि मूलोनलेतुदाहरणं अलिकुलमिति अलिकुलदलमूलं मा
लतीं यातमष्टौ निखिलनवमभागाश्चालिनीं भृंगमेकं निशिपरिमललुब्धं पद्ममध्ये निरुद्धं प्रतिरणति रणंतं ब्रूहि २६
कांते ऽलिसंख्यां ५५ भोः कांते नतर्हि अलिकुलं संख्यावरं नतर्हि कथं यतर्हि भ्रमरकुलमूलं यत्तदर्द्धं मूलं मालतिं प्रतिगतं ते
न सामग्रस्य राशेः अष्टौ नवभागा अपि तत्रैव गताः अलिन्येका भ्रमरांगना निशि भृंगं प्रतिरणति कस्मात् भृंगे रणं
तं गुंजारवं कुर्वाणं अहमत्रास्मीति सूजयतमिवेत्यर्थः ननु स्थिय मागतो नाज्ञात्वात्किमिति बहिरभागतं पद्ममध्ये
निरुद्धमिति सूर्यादर्शनमुकुलितकमलकुड्मलांतर्निरुद्धमित्यर्थः किं तत्र गतं परिमललुब्धं कमलकोशांतर्गतप
रागसौरभ्यरसिकमित्यर्थः कमलिनीप्रणयिप्रेमरमुदितेन तत्किरणविसरकुड्मलनिःसृतनिजपरिदृढारसरसंगार
शंसिनी परपुरुषस्पर्शाशंकिनी भ्रमरी निशारणं तरमणनी स्वाचितिः एवमत्र दृश्यं भ्रमरी भ्रमरस्थानिद्वयं परमत्रोद्दे
शकालापेक्षेति मूलगुणकः सतसकलराशेः प्रोक्तः विंबार्द्धराशेरिति विलिनस्य यस्य मूलगुणस्ताघनेदराशिशयाति यस्तुत
स्तुराश्यर्द्धस्य मूलमुद्दिष्टमतो राश्यर्द्धमेवानेयमित्यभिप्रेतं तथा च यो ऽस्य च दृश्यो ऽस्ति तिपि सकलराशेः अत्र तु राश्यर्द्धमानी
यते ऽतः दृश्यार्द्धविधायाः कृतराशिद्दलं साध्यं अर्थात्तद्द्विगुणं सकलो राशिः अत एव न्यासः मू॰गु॰ १/२ भा ८/९ दृश्य २ अत्रापि
प्राग्वद्दलं यथेरिति भागे ८/९ रूनै नैकेन १/९ भिन्नभागक्रमविधिना दृश्यं १८ मूलगुणं च १/९ भक्त्वा न्यासः मू॰गु॰ ९/२ दृ १८ अथ गु
णार्द्धस्य ९/४ कृत्या ८१/१६ दृश्य ... सपाद्धिरायुतं २२५ अस्योत्तरमूलं १५/४ गुणार्द्धेन ९/४ युतं २४/४ छेदहृतं ६ वर्गीकृतं जातं दृश्यार्द्धं ३६
एतद्द्विगुण[illegible] ७२ अथ यदाल्पवैरिन्येन सह त्रिविधयी भूतमूलयुतदृश्योदाहरणमाह यो राशिरि
ति यो[illegible]राशि त्रिभागेन समन्वितश्च जातं शतद्वादशकं तमाशु जानीहि राशिं पदयुतांशिके २८

211
2006

तेचेत् ५७ भोः गणक यः राशिः अष्टादशगुणैः स्वमूलैश्च परं राशितृतीयांशेन समन्वितः स च शतद्वादशकं
स्यादेतं शतमंजानासि चेद्यदि तव पाद्यां पटुता ऽस्ति न्यासः मू॰गु॰ १८ भा १/३ दृ १२०० अत्रापि यदा लवैरित्यादिना
दृश्यं मूलात् भागैरेतैः १/३ समन्वितायुते नैकेन ४/३ मूलगुणं दृश्यं च भक्त्वा स्फुटो न्यासः मू॰ २७/२ दृश्यं ९०० छेदेन हृ
ते ९०० अथ गुणार्द्धस्य २७/४ कृत्या ७२९/१६ दृश्यं ९०० समन्वितायुतं १५१२९/१६ अस्य मूलं १२३/४ एतन्मूलयुतदृष्टत्वाद्गुणार्द्धेन
२७/४ विहीनं ९६/४ छेदहृतं २४ वर्गीकृते जातो राशिः ५७६ अस्मात्त्रिभागपर्वतलेजाते १२०० ५८ इति मूलजाति एवं संप्रपंचं मूल
जातिमुक्त्वा त्रैराशिकमुदाहरति व्यस्तैकेनेन प्रमाणमिति प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यंतयोस्तः फलमन्यजाति मध्ये त
दिच्छाहतमाद्यहृतं स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे ५७ प्रमाणं इच्छा फलं चेति त्रिराशीनां सापाहारस्त्रैराशिकं तत्र प्रमाणं
इच्छा च समा तुल्या जातिर्ययोस्तौ आद्यंतयोस्तः आदौ प्रमाणमंते इच्छा तयोः समजातीयत्वे स्याद्यदि प्रमाणमाढकात्म
कं तदेच्छापि आढकात्मका स्यात् यदि प्रमाणं निष्कात्मकं तर्हि इच्छापि निष्कात्मिका एवं वर्णपलवारिकादिविभागाद्यन्यके प्रमाणे
सति इच्छापि तत्समजातीया स्यात् अथ प्रमाणेच्छयोर्मध्ये यत्फलं तत्तस्मात्तीयं स्यात् इति राशित्रयस्थापने फलं मध्य
स्थं यत्तदिच्छागुणनीयं आदिनाम प्रमाणेन भाज्यं तदिच्छाफलं स्यात् स्याभीष्टफलमित्यर्थः अथ विलोमे व्यस्तविधिः
वक्ष्यमाणे व्यस्तत्रैराशिकं यदि स्यात्तर्हि व्यस्तविधिः कर्त्तव्यः फलं प्रमाणेन गुणं इच्छया भाज्यमित्यर्थः लब्धं तदि
च्छाफलं स्यात् अत्रोदाहरणं कुंकुमस्येति कुंकुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्यदि प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर
ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत् ५८ भोः वणिग्वर चेद्यदि त्रिभिर्निष्कसप्तमांशैः कुंकुमस्य सार्द्धपलद्वयं लभ्यते तर्हि निष्कनवके
न कियत् तत्सपदि मे ब्रूहि अत्राद्यंतयोः प्रमाणेच्छापक्षयोर्निष्कात्मकत्वेन समजातीयत्वं वर्त्तते तयोर्मध्यस्थस्य पला

20

त्मकत्वेनाभिन्नजातीयत्वं कर्षैश्चतुर्भिश्च पलमित्युक्तेः सार्द्धपलद्वयस्य शाकस्य भवंति न्यासः ३ | २ | ९ छेदग्रेत्यादिना पूर्वं मध्यस्थांस वर्ण्य २ इच्छया ९ गुणितं ८१ भिन्नभागक्रमेण प्रमाणेन ३ लब्धानीच्छाफलानि ५२ शेषं पलात्मकं ३ चतुर्भिः संगुण्य जाताः कर्षाः १२ इमे हरेण भाजिताः लब्धौ कर्षौ २ इच्छाफलमिदमेव ५२।२ अथ प्रमाणेच्छयोः पृथगात्मकत्वेनोदाहरणमाह प्रकृतेति मे सछकर्पूरपलत्रिषष्ट्या चेन्निष्कचतुष्कयुक्तं शतं नदाद्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष्व सखे विचिन्त्य ३९ भोः सखे चेद्यदि प्रकृष्टकर्पूरपलानां त्रिषष्ट्या निष्कचतुष्कयुक्तं शतं निष्काणां प्राप्यते तर्हि सचतुर्थांशैर्द्वादशभिः पलैः किं यन्मूल्यं प्राप्यते इति प्रश्नार्थः प्रकृष्टशब्देन सौकुमार्य्यधावल्याद्यं गीकरणीयं न्यासः १३ | १०४ | १२ सावयवावर्णितेच्छया ४९ फलं १०४ गुणितं ५०९६ भिन्नभागहरविधिना प्रमाणेन ६३ निष्काः ८० शेषं निष्कात्मकमिदं ५६ गुणं ९९६ पुनर्हरेण २५२ लब्धाः द्रम्माः ३ द्रम्मशेषं १४० विंशति २० गुणं २८०० पुनर्हरेण काकिण्यः ११ शेषं २८ अष्टाविंशत्यापवर्तिनं जातौ वराटकभागौ ९ एवमेकत्र निष्कादीनां न्यासः २०।३।८।३।१

अत्रोपपत्तिः अत्र प्रमाणापेक्षयेच्छा यद्गुणाधिका स्यात् फलमपि तावद्गुणमधिकं स्यात् यथा त्रिभिर्द्रम्मैरेकं पलं तदा षड्भिः किमिति अत्र प्रमाणीभूतात् त्रयो द्रम्माः ३ इच्छातः कतिगुणाः शुद्धं तिर इति लापनायेच्छा प्रमाणेन भागे हृते लब्धं तुल्यमेव स्यादेतदुक्तं मध्ये दिच्छाहतमाद्यहृत् तत् स्यादिति व्यस्तविधिर्विलोम इत्येतद्विषयमग्रे प्रदर्शयिष्यामः ३९ अथ धान्यादिविषयमुदाहरणं द्रम्मद्वयेनेति द्रम्मद्वयेन साष्टांशाः शालितंडुलखारिका लभ्यंते सप्तसप्तत्या किं सपदिकथ्यतां ४० शालितंडुलीनां प्रसिद्धं रवलमुशलयोगात् निस्तुषबीजानि

तंडुलाः इच्छाप्रमाणात्मिकास्त्वेतः प्रमाणस्य द्रम्मात्मकस्यापि पणात्मकत्वं विधाय न्यासः ३२ | ९ | ७७ अथवा प्रमाणस्य द्रम्मात्मकत्वादिच्छा प्रमात्मिकास्ति तदर्धशोडशमिते हरेस्थापिते सापि ७७ द्रम्मात्मिकास्यापि एवं २ | ९ | ७७ इच्छया गुणं फलं ३३० प्रमाणेन २ भक्तं लब्धे खार्यौ २ खारिशेषं ११८ षोडशगुणं १८८८ हरेण २५६ भक्तं लब्धाः द्रोणाः ७ शेषं द्रोणात्मकं ९६ चतुर्घ्नं ३८४ हरेण २५६ लब्धो आढकः १ शेषं चतुर्घ्नं ५१२ पुनर्हरेण प्रस्थौ २ एकत्र न्यासः २।७।१।२ एवं क्रमत्रैराशिकमुक्त्वाधुना व्यस्तत्रैराशिकं निरूपयिषुरादौ तस्य स्वरूपस्य सूचनार्थमनुभमाह इच्छावृद्धाविति इच्छायां वृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिः फलस्य तु व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः ४० गणितचतुरैस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं विलोमबोध्यं कुत्र स्यात् यत्रेच्छाप्रमाणापेक्षयाधिका वर्द्धमाना स्यादर्थः तथा फलस्य ह्रासो न्यूनत्वं तत्राथवा इच्छापेक्षया फलवृद्धिमानं इच्छान्यूनत्वे फलस्याधिक्यं दृश्यते तत्र व्यस्तत्रैराशिकमित्यर्थः ४० अथ तत्संभवविषयीभूतस्थलानियममाह कृपानुकंपा जीवानामिति जीवानां वयसो मौल्येतौल्ये वर्णस्य हेमनि भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् ४१ मनुष्यपशुपक्षिप्रमुखानां क्रयविक्रयार्थं वयः प्रमाणे अल्पवयस्तोऽधिकमौल्यमधिकवयसोऽधिकमौल्यमधिकवयसो ल्पमल्यमित्यादि स्थले हेमनेस्तुवर्णसंबंधिनि वस्य तौल्ये शोधितले हेम्नस्तौल्यक्षयेवर्णवृद्धिः वर्णक्षये तौल्यवृद्धिर्वर्णक्षये तौल्यवृद्धिरित्यत्रस्थले व्यस्तत्रैराशिकं स्यात् तथा राशीनां भागकल्पना याधान्यादीनां तुलन्नधुमानेन मापितानां धान्यराशीनां गृहमानेन मितो संख्यायां क्रियमाणानां संख्याक्षयः स्यात् तथा गृहमानेन मापितानां तस्य राशीणां लघुमानेन मितौ संख्यायां क्रियमाणायां संख्यावृद्धिः स्यात् तत्रस्थले व्यस्तत्रैराशिकं बोध्यं अथ तत्साधनतां लंप्रागेवोक्तां व्यस्तविधिर्विलोम इति फलं प्रमाणेन गुण्यं इच्छापाभाज्यं इति अथ क्रमप्राप्तान्येषु पामुदाहरणानि प्राप्नोतीति दशवर्णमिती २ सप्ताढकेनेति च ३ तत्राद्ये इच्छावृद्धौ फले ह्रासं इत्यस्य जीववयोगोचरं दर्शयन् व्यस्त

113
2006
21

त्रैराशिकमुदाहरति कुत्वेन प्राप्नोतीति प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सराः स्त्री द्वात्रिंशतिं विंशतिवत्सरा किं द्विधर्वहो निष्कचतुष्क
मुखं प्राप्नोति धुः षड्वहस्तदा किं ७२ भोगण षोडशवर्षा स्त्री निष्काणां द्वात्रिंशतीं प्राप्नोति चेत्तदा विंशतिवर्षा
स्त्री किमाप्नुयात् एवं कवर्षं धुरं वहति स एक धुर्वहः स्तुत्यते यः द्वितीयेपि वर्षे धुरं वहति स द्विधुर्वहः एताद्दशो द्विध
र्वहउक्षा वृषभः निष्कचतुष्टयमाप्नोति तदा धुरां षड् वहति स्त्वाधुः षड्वहः किमाप्नुयात् न्यासः प्र १६ फ ३२ इ २० अत्रेच्छा
कृतैः फलेन सोडशपते ३२ तो न्यस्तं त्रैराशिकफलं ३२ प्रमाणेन १६ गुणितं ५१२ इच्छया २० भनिष्काः २५ शेषं १२ षोडशगुणं १९२
छेदाभावाद्भा ९ शेषं रूपकं १२ षोडशगुणं १९२ छेदेन २० लब्धा पणाः ९ शेषं १२ चतुर्गुणं ४८ पुनश्छेदेनाः काकिण्यो
२ वराटकाश्च एवं २५ ३/५ अथवा लब्धं निष्काः शेषं १२/२० चतुर्भिरपवर्त्य न्यस्तं निष्का २५ ३/५ द्वितीयोदाहरणे न्यासः २ ४ ६ / प्र फ इ फलं
प्रमाणगुणितं ८ ९/२ इच्छया ६ लब्धं निष्काद्यं प्राग्वत् १ शेषं रूप्यामपवर्त्य ३/५ न्यस्तं तदेदं १ ३/५ अत्रोपपत्तिः यथा
जीवयोः पोत्ययोरुदाहरणे न्यूनवयसो जीवस्य मूल्यमधिकं तथाधिकवयसोन्यूनमिति प्रत्यक्षसि ३ द्धमेवं प्रमाणीभूत
न्यूनवयोपेक्षया इच्छारूपाधिकवयसोधिकत्वाद्वृद्धिरिच्छा तथा तस्याधिकवयसो योग्यरूपफलेन हीनेन भाव्यं इति फले ह्रा
सो दृष्टः अथ ह्रासः कियान् भविष्यतीति ज्ञापनार्थमिच्छया प्रमाणभाजिते यल्लब्धं तेन प्राग्वत्फलं गुण्यमिति प्रा
प्तं अप्रमाणस्याल्पत्वादिच्छायाश्च बाहुल्याद्भागो न स्यादिच्छाछेद एवं स्थितः तदेव भजनं शछेदाभ्यंकं लब्धं तेन
भिन्नगुणन प्रकारक्रमेण फले गुणनीये फलं प्रमाणीभूतप्रमाणेन गुणितं छेदीभूतयेच्छया भक्तं लब्धं व्यस्तत्रैरा
शिकफलं अत उक्तं व्यस्तविधिर्विलोम इति यथा प्रमाणं १६/१ इच्छया २०/१ तं ३२/१ अनेन तावद्राशेरूपे हरं प्रकल्प्य
फलमिदा ३२ अंशा इति छेदवधेनसादिनागुणितं ५१२/२० छेदेन भक्ते लब्धं जातं तदेव २५ ३/५ २९

अहे येषु स्यैव्योदाहरणमाह॥ दशवर्षमिति॥ स्पष्टं॥ दशवर्षो सुवर्णोऽचेद् गुणाकं मवाप्नोति॥ निष्कसा
तिथिवर्णेतु तदा वदकियन्मितं॥७३॥ न्यासः १० ११ १५ प्रमाणकृतं फलं १० इच्छया १५ भोगगुणकः ० शेषं द्विघ्नं
२० हरेण १५ लब्धो धरणः १ तच्छेसं ५ अष्टगुणं ८० पुनर्हरेण १५ लब्धौ वल्लौ ५ वृद्धशेषं ० त्रिघ्नं ३० हरेण
समुजेनण वमेतत ० अत्रापि हीनवर्षस्वर्णो निष्केणाधिकं मासं अधिकवर्णो न्यूनमासमित्युपपन्नं॥७३॥
अथेष्टकासे फलस्य २ वृद्धिस्तत्र धान्यराशिविषयीभूतमुदाहरणमाह॥ सप्ताढकेनेति॥ सप्ताढकेन
मानेन राशौ सस्य २ मापिते॥ पयामास्तं तं जातं तदायं चाढकेन किं॥७४॥ चेद्यदि सप्ताढकेन पात्रे
त्रेणधान्यं पूजेमापिते सति चेद्यदिमानशतं जातं तदायं चाढकमितं पात्रेणमापने तर्हि किं स्यात् इति
गणकत्वं वदेति प्रश्नः न्यासः प्र ६ । १ । ५ प्रमाणेन फलं १०० गुणितं ७०० इच्छया पा पसं मानं १४० ७४ त
वंसभेदैत्रैराशिकमुक्त्वा धु ७ । १०० । ५ ना पंचराश्यादिकरणसूत्रं रथोद्धतयाह॥ पंचसप्तनेति॥
पंचसप्तनवराशिकादिकेन्योन्यपक्षनयनं फलच्छिदां॥ संविधाय [illegible] राशिजेवधे स्वल्पराशिवधभा
जिते फलं॥७५॥ पंचसप्तनवराशिकादिकेन्योन्यपक्षनयनं [illegible] धाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवधभा
जिते सति फलं स्यादित्यन्वयः पंचराशीनां समाहारः पंचराशिकं सप्तराशीनां समाहारः सप्तराशिकं एवं नव
राशिके आदिशब्देनैकादशराशिग्रहणं॥ अथ तत्र द्वौ पक्षौ एकः प्रथमः प्रमाणपक्षोपर इच्छापक्षश्च तत्रा

HS 2006

घपक्षेप्रमाणंरवेयत्फलंतस्यफलमितिसंज्ञा।द्वितियपक्षेइछारवेपत्फलंतस्यंछेदइतिसंज्ञा
तयोरन्योन्यपक्षनयनंकार्यंबस्यासइत्यर्थः।नामयस्यफलसंज्ञाकल्पितातत्स्थलेछेदस्याप्यःछे
दस्थानेफलंसंज्ञमितियावत्।अथयत्रराशिबहुत्वंतद्धः।एवंबहुराशिजवधः।परंनांकसंख्याबा
हुल्यंनन्वत्रानयोःपक्षफलयोःसमानाभिधानत्वात्पक्षफलयोरन्योन्यपक्षनयनमिसेववाकिंनन
चेवमाशंक्यांनदुक्तंसूपभेदैरप्रतकूपिकायांकोमोहिकारोक्तमाश्रित्य।व्यत्यासंपक्षफलयोःकृ
त्वाल्पराशिघातात्।बहुराशिवधेचेस्यात्संचारिराशिकेषुफलंनन्वेवंचंछेदस्ययदनर्थकापत्तिःन
घेवंयदन्येपक्षनयनेछेदसंज्ञस्यद्वितिपपक्षेस्थानेयफलस्याल्पराशिवधांतर्गतत्वादप
तेनैवबहुराशिजवधस्यभागेरूपमारोपहृत्वसाफलमितिचेः।केचित्तु।भिन्नांकोद्देशेसभवतां
फलाधिरामितिव्याकुर्वंतितन्नयुक्तं।यत्फलपदेरोपाहानेनैवभिन्नांकत्वप्रतीयमानेछेदपदस्या
नर्थक्यापत्तेः।तत्रादौपंचराशिकोदाहरणमाह।मासेशतस्येति।मासेशतस्ययदिपंचकलां
तरंस्यात्वर्षेगतेभवतिकिंवदेषोडशानां।कालंतथाकथयमूलकलांतराभ्यांमूलधनंगणक
फलंविविचिंत्य।७६।भोःगणकमासेशतस्यपंचकलांतरंयदितर्हिवर्षेद्वादशमासात्मकेगते
सतिषोडशानांकिंकलांतरंस्यात्तदेतिएकःप्रश्नः।तथाज्ञाताभ्यांमू[illegible]ज्ञा

तंकालंवदेतिद्वितियः।तथाज्ञाभ्यांकालकलांतराभ्यांमूलंवदेतित्रितियं।तत्रप्रथमोदाहरणेन्यासः
अत्रप्रमाणपक्षेफलमिदं५।अस्यैवफलसंज्ञाइछापक्षेशून्यरूपस्यफलस्य०छेदइतिसंज्ञा।अन
योः५।०।अन्योन्यपक्षनयनंकृत्वान्यासः इछापक्षेराशित्रयमागतमतोबहुराशि
जवधोयं१५०स्वल्पराशिवधेन१०।०भ क्तोजातंषोडशानांकालांतरंशेषं५० विंश
त्या२०पवर्त्तेजातं३ एवमेकत्रइदंछेदः रूपेत्याहिनासत्वारी।४।तं अथमूल
धनकलांतराभ्यां कालानयनार्थंन्यासः अत्रापियदिपंचरूपकमितेनकलांत
रेणशतस्यनाणकपरीक्षकःमासमेकंकलयतितर्हिषोडशानांकियन्मासैरेतावत्कालांतरे
णमितस्यतत्रन्यासः अत्रापिप्राग्वदन्योन्यपक्षनयनंकृत्वान्यासः बहुराशिवधोय ४००
छेदेन५भक्तः ८५०अथभिन्नागहारविधिनास्वल्पराशि वधेनानेन८०
भक्तःमासाः १२अथकालंकलांतरेज्ञातेताभ्यांमूलय नार्थंन्यासः
अत्रापिप्राग्वदन्योन्यपक्षनयनंकृत्वाजातोबहुराशिवधः२५०अल्पराशिवधेनानेन५०भ
क्ताज्ञातंमूलधनं१६।७५।एवमभिन्नांकविषयमुक्त्वाथभिन्नांकविषयोदाहरणमाह।
सत्र्यंशमासेनशतस्यचेत्स्यात्कलांतरंपंचसपंचमासः।मासैस्त्रिभिः

१	१२
१००	१६
५	००
प्र०प	इ०प

१	१२
१००	१६
००	५
५०शे	वं०स

१	०
१००	१६
५	१

१	०
१००	१६
४८ / ५	५

१	१२
१००	००
५	४८ / ५

2171 / 2006
23

पञ्चकवाधिकैस्त्वत्साद्धद्विपञ्चैः फलमुच्यतां किं ॥७७॥ न्यासः | १ | ३ | एतनछेदघ्नरसाहिनास्व
एपेप्राग्वत्न्यो — न्यनयनंकृत्वान्यासः | ४ | ८६ | अत्र भिन्न | १ | १ | गुणनविधिनाजातोयं
बृहुराशिवधोयं $\frac{२०००}{२०}$ छेदेनहृ ५० | ३ | ५ | तज्जातोभा | ३ | ५ | ज्यांकः १८०अल्पराशिव
धेन २०० भक्तः जातंफलं | १०० | १२५ | शेषंयथा | १०० | ५२ | संभवमपवर्त्तितं ४ एवं
जातं $\frac{७}{२}$ एतद्भागानुबंधविधिना | | २ | सवर्णि | | १ | तं २९ एवंप्राग्व ५ देया
स्मास $\frac{४}{१}$ श्रवयमन्यपदानेयंकावंत | ०० | $\frac{२३}{५}$ | पाकथये | ५ | २ | ये ५ त्याहि॥ अत्र पप
त्ति॥ पप्रएककस्मिन्मासेशांतस्यरूपकस्यपंचरूपकवृद्धि | १ | | तदादशमासेषुकिमि
त्यत्रनुपातद्वयंवर्त्ततेतद्यथाएकमासेपंचकालांतरंतदादशमासेषुकिमितेकंत्रैराशिकंत | ५ | ०० |
याशतस्यपंचकलांतरंतर्हिषोडनांकिंमित्यनुपातद्वयस्यन्यासः | १ | ५ | २२ | एवमुभयत्रफलं
तुल्यमेवतः प्रमाणयोर्घातः प्रमाणमिदं ५०० इच्छायोर्घातः इच्छा | १०० | ५ | २५ | सेयं १९२ आभ्यांप्र
वृघयामध्यस्थः फलमिदं ५ इच्छायागुणितं ९१० प्रमाणेन भक्तंल | | | | ब्धंरूपाणि ९ शेषं
विंशत्या २० पवर्त्तितं $\frac{३}{५}$ तदाजातंतदेव $\frac{९}{३}{५}$ अथ लाघवार्थफलेन ५ इच्छापक्षे गुणिते प्रमाणपक्ष
नेभक्तेसतिफलंतु $\frac{}{५}$ ल्यमेवएवंस $\frac{}{५}$ मराशिकेनुपातत्रयंनवराशिकेनुपातचतुष्टयं

२३

एकादशराशिकेपचंकमनुपातानामित्यर्थः॥७९॥ अथसप्तराशिकोदाहरणंशार्दूलविक्रीडितेनाह॥ वि
स्तारेतिः॥ विस्तारेत्रिकराः कराष्टकमितादैर्घ्येविचित्राश्चचेद्रूपैरुत्कटपट्टसूत्रपट्टिकाअष्टौलभंते
शतं दैर्घ्येसार्द्धकरत्रयाऽपरपटीहस्तार्द्धविस्तारिणीताद्दृक्किंलभतेद्रुतंवदवणिग्वाणिज्यकंचेत्त्विचे
त्त॥८०॥ भोः गणकविस्तारेत्रिकराहस्तत्रयंयासांतथादैर्घ्येऽष्टकराश्चतयाष्टहस्ताः रूपैर्विचि
त्राश्चेतादृशयोत्कटपट्टसूत्रपट्टिकासकलरचनाकलापकुशलकुविंदरचितामहा मानोहरतररूपसूत्र
शाटिकानिष्कशतंलभतेचतर्हिसार्द्धकरत्रयुक्तदीर्घोहस्तार्द्धव्यासवतीचपरापटीशाटिकाकिंलभतेवा
णिज्यकंवाणिज्यकर्मकर्कृविक्रयादियदिवेत्सीतर्हिद्रुतंशीघ्रंवदेतिप्रश्नार्थः द्रुतंतूर्णमंजसाऽह्नाय शीघ्रम
विलंबितंत्वरितंमचिरमदीर्घसमयमितिपर्यायाः एवमत्रन्यासः | ३ | २ | अत्रापिपूर्वसूत्ररीतिः अ
न्योन्यपक्षनयनंकृत्वान्यासः | ७ | ७ | भिन्नगुणनविधिनाजा | १ | २ | तोयंबहुराशिवधः $\frac{२००}{४}$
छेदेनभक्तः ७५ अयमल्परा | ३ | २ | शिवधेनानेन १९२ भक्तः | ८ | १ | भागोनगच्छतीतिकृत्वा
ध्वंनिष्कस्थानेश्चन्यं शेषं | ८ | २ | षोडशगुणं जातंप्रमा | ९ | २ | णं १२०० छेदेन १९२ ल
ब्धाः पणाः ६ तच्छेषं | १ | १ | गुणं १९२ पुनर्हरेण १९२ | ६ | १ | | २०० | ०० |
४८ चतुर्गुणं १९२ पुनश्छेदेन | ०० | २०० | तप्राप्ताः काकिण्यः १ शेषं ३४ विंशतिगुणं १२८० छेदेनाप्तावरा
टकाः ६ शेषं १२८ चतुःषष्ट्या ६४ पवर्तितंजाताः वराटकभागाः $\frac{२}{३}$ एवमेकत्रन्यासः | ०नि | २ | अत्रा
पनुपातत्रयेन्यासः | ३ | १०० | २ | प्राग्वत्प्रमाणानां $\frac{३}{८}$ घातः $\frac{}{३}$ १९२ इच्छानां | ६प | २ | घातः $\frac{२}{४}$

३	१००	२
८	१००	२
८	१००	१

० नि	२
६ प	२
१ काकी	२
६ वराट	१
३ भाग	

५४
2006

प्राग्वदिष्टाहृतफलं १०० स्वछेदेन भक्तं ७५ प्रामोतोन १६२ हृतं जातं तदेव ५७८ ॥ अथ पंचराशि
को दाहरणं पिंडे ये के ४ ति पिंडपेकमिता गुणाः किल चतुर्वर्गा गुणा विस्तरो पट्टा दीर्घतया चतुर्द
शकराश्च शद्वभंते शतं तावद्विस्तृति पिंड दैर्घ्यमितयोपयोश्चतुर्वर्जिनाः पट्टस्तेव द मे चतुर्दश
संखेमौल्यं लभंते किं पत्र २५ मो: सखेपिंडस्यौल्ये काद्शांगुलमाः यास्तेषोडशांगुला माः दैर्घ्ये
चतुर्दश हस्ताः ता नाद शांश्च शत्का ष्टमयाः पट्टा निष्कशतं मौल्यं यदि लभंते तर्हि येषामेतावद्
विस्तृतिपिंडदैर्घ्यमितयश्चतुर्वर्जिताः स्युस्तेनाद शाश्चतुर्दश पट्टाः किं लभंते तद्वद एवमुद
शकन्यासः

१२	८
२५	१२
२४	१०
३०	१४
२००	००

अन्योन्यपक्षनयनं कृत्वा न्यासः

१२	८
२५	१२
२४	१०
३०	१४
००	१००

प्राग्वद्बहुराशिजवधः १३४४००० अ
ल्पराशिज वधेन ८०६४० छेदं लवमिति कृत्वा भाज्यभाजकौ खनागाष्टौ क
तिमिदं ५८८० रपवर्तितौ ५० छेदेन भक्ते लब्धा निष्का १६ भागश्च एवं न्यासः
२५ अत्रा पित्रैराशिकवैतुल्यं सवत्र

स	१२	१००	८
अ	२५	१००	१२
	२४	१००	१०
	३०	१००	१४

मानत्वे फलसा
२ घृते न ८०६४० भक्तं फलं तदेव २५ यैकादशराशिको
दाह ३ रणमाह ॥ पट्टायेति ॥ पट्टा ये प्रथमोदितप्रमीत योगप्य तिमात्रे स्थिता स्ते
षामानयनाय चेद्धष्टकोटिनां द्रम्माष्टकं भाटकं ॥ अन्यो येत दनंतरं नि जदिता मानेचतुर्व
र्जितास्तेषां का भवतिह भाटकमिति गव्यूति षट्केव दा ८० ॥ प्रथमोक्त प्रमाणा पट्टा गव्यूतिमात्रे
को मध्यांतरे स्थिताः संति तेषामानयने घटिशकोटिनां शकप्व दनोपजीवनां भाटकमानयन

शुल्कं द्रम्माष्टकं तर्हि तदनंतरं माने चतुर्वर्जिताः यन्ये चतुर्दशयष्टाः प्रोक्तास्तेषां गव्यूतिषट्के 51/2006
का भाटकमितिः स्पष्ट इति प्रश्नार्थः न्यासः

१२	८
१५	१२
२४	१०
३०	२४
२	३
८	००

अत्रापि प्राग्वदन्योपक्षनयनं कृत्वा बु
हुराशिजवधेयं ३४५१२० अल्पराशिजवधेन ८०६४० छेदं लवं चेत्यादि कृत्वा जातौ भा
ज्यभाज्यौ (३४५१२०) स्वछेदभक्ते लब्धं ८ अत्रापि प्राग्वत्पंचैराशिकं ८० अथ पंचराशि
कजातिय (८०६४०) मेव भांडप्रतिभांडकरणसूत्रं वृत्तार्द्धेन तथैवेति ॥ तथैव भांड
प्रतिभांडके पि विधि विपर्यस्य हृतांशमौल्यो वस्तुना वस्तुपरिवर्त्ते भांडप्रतिभांड ॥
यस्मिन्न भांडे यद्वस्तु संगृहीतं तद्विनिमयार्थं भांडं तदस्यैव वस्तु तदय तानियते तदि
त्यर्थः तत्र तथैव पंचराशिकवदित्यर्थः अन्योन्यपक्षनयनमित्यादि विधेयं परमियान्विशेषः हार
शमौल्ये विपर्यस्य विधिस्तथैवेति यावत् ॥ विपर्यस्तेति पाठे कस्मिन्न ति विपर्यस्त हरांशमौल्ये 25
विपर्यस्य विधिस्तथैवं सति ॥ उदाहृति ॥ द्रम्मेणेति ॥ द्रम्मेणाम्रत इह शतत्रयं चेत्रिंशत्प
लोन विपरीत वरदाडिमानि ॥ आम्रैर्वदाशु दशभिः कति दाडिमानि लभ्यानि तद्विनिमयेन भवं
ति मित्र ॥ ५९ ॥ भो मित्र द्रम्मेण षोडशाम्र केन विपरीतौ अद्य आम्राणां शतत्रयं लभ्यते अथ पर
केनित्रिंशन्मध्य रदाडिमानि लभ्यंते तर्हि दशभिर्दत्तैराम्रैस्तद्विनिमयेन कति दाडिमानि लभ्यानि
उद्दिष्ट इति ॥ अयमर्थः यथाकुत्रचित् क्रयविक्रयवस्य देशे कोपफल विक्रयनौ लग्मतुः तत्रैकेन द्रम्मेण
ताम्रशतत्रिकं गृहीतं अपरेणापरस्त्वात्रिंशद्दाडिमा विक्रीतानि ॥ अथाम्रकेतुदाडिमेप्सा

यांसंजातायां दाडिमके त्वारमूभिवान् भो॰ मित्रामृ दमाकं गृहित्वात दि निमयेन कति दाडिमा
निसुस्तनिर्दे शति॥ उक्ता वन्यासः अत्र दरांशामेल्ययोदर आम्र फलानि अंशीभूतो
दाडिमपक्ष अनयोर्मौल्ययोविपर्ययस्या यपंचराशिकवदन्योन्य पक्षनयनं कृत्वान्यासः
उक्तवद्बहुराशिवधः ४८०० स्वल्पराशि वधेन ३०० भक्तेलब्धानि दाडिमाः १६ एवमेव

१	१
३००	१५ ३०
१०	०

१५	१ ३०
३०० ०	२०

षोडशामि दाडिमैः कत्याम्रफलानि इति प्रश्नेन्यासः अत्रापि दरांशमोल्ययोरन्योन्य पक्ष
नयनं कृत्वान्यासः बहुराशिवधे ४८०० स्वल्पराशिवध ४८० भक्ते लब्धान्याम्रफला
नि १० इति विदुषो सर्वत्रोहनीयं॥ महायाः स निकटस्थले परिसराले कार भू
तेसुविद्धवत्स्था तेसुजजेनाश्रितेद्विजवर कुशकस्कुलाभूषणो॥ यः सोमेश्वर इत्य
भूत्तछुभमतिवीरेश्वरस्तत्सुतस्तत्सुनुमापितेप्युदाहृतिपद्येऽगच्छत्सकीर्तिक्रमः॥ ॥इति

१	१५
३०	३००
१५	००

१५	१
३०	३००
०	१५

श्रीमद्दैवज्ञनिकरालंकरणधनेश्वरदिवज्ञविरचिते सिद्धांतपारीगणित लीलावत्युदाहरण स
दिप्पणे लीलावती परान्नाभिप्रकीर्णाध्यायः समाप्तिमगमत्॥ ॥श्रीमत्सांबशिवचरणा
नि लिखितौंद्वंद्वे षट्दर्शयितां तकरणं मेस्त॥ ॥एवं सभेदं प्रकीर्णकाध्यायं निरूप्येदानीं मिश्र
व्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तं॥ प्रमणाकालेनेति॥ यद्वेति च॥ प्रमाणकालेन हतं प्रमाणं
मिश्रकालेन हतं फलं च॥ स्वयोगभक्ते च पृथक्स्थिते ते मिश्राहते मूलकलांतरे स्तः॥ ८३॥
यद्वा प्रमाणकालेन गुणितं मिश्रीभूतं तन्मूलकलांतरं स्यात्॥ प्रमाणकालेन प्रमाणं गुणनी

यं च परं विमिश्रकालेन फलं गुणनीयं ते द्वे पृथक्स्थाप्ये मिश्रधनेन गुणिते स्वयोर्योगेन भक्ते
कार्ये एवं कृते मूलकलांतरे स्यातां॥ अथ प्रमर्थः॥ यस्मिन्नेश शतस्य नरस्कलांतरं प्रतिमासं
एवमुक्ते शतं प्रमाणं शतस्य प्रमाण संज्ञेसर्थः मासः प्रमाणकालसंज्ञा कलांतरं फलं संज्ञं
योदिष्टकालो मिश्रकालः उदिष्टधनं मिश्रधनं कलांतरयुतधनं मिश्रधनमित्यर्थः एवं प्रमा
णकालेन प्रमाणं गुणयेत्॥ मिश्रकालेन फलं गुणनीयं अनयोः पृथक्स्थयोर्योगः स
भाजकः स्यात्तमनष्टं स्थाप्यततः पृथक्ये पूर्वस्थापिते ते प्रमाणकालफले मिश्रधनेन गु
णिते भाजके स्यान्न इये भागे ह्रीयमाणे क्रमेणमूलकलांतरे स्त इत्यर्थः॥ अथ प्रकारांतरमाह
यद्वेति इष्टकर्म्मरवाविधेः सकाशाद्यन्मूलधनमायातितन्मिश्रधनात्युतं सत्कलांतरं भव
ति अयमर्थः॥ इष्टमेकं मूलधनप्रमाणं प्रकल्प्यततः पंचराशिकवद्यथाएकस्मिन्मासि शतस्से
तावत्कलांतरं ५ तर्हि उदिष्टमासेष्विष्टस्य किमिति अत्र यत्फलं स्यात्तेनेष्टे युते एतस्मादिष्टाहतं
इष्टमनेन भक्तमित्यादिना मूलधनमानीय तस्मिन् मिश्रधनाच्छोधिते शेषं कलांतरं स्यात्॥
अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह॥ पंचकेति॥ पंचकेन शतेनाब्दे मूलं स्वं सकलांतरं॥ सहस्रं चेत्पृथ
क्तत्र भरमूलकलांतरे॥ ८४॥ अथ प्रमाणकालेन मासात्मकेन प्रमाणं ध
नं १०० गुणितं १०० मिश्रकाले नमासात्मकेन १२ फलं ५ गुणितं ६० एतयोर्यो

प्र॰ का॰ १	मि॰ का॰ १२
प्र॰ धन १००	मि॰ धन १०००
फ॰ ५	००

53
2006
26

गः१५०अयमव भाजको ऽनष्टः स्थाप्यः॥अथ मूल धन फले १००।५० मिश्रधनेन १००० संगुणिते
१०००००।५०००० पूर्वमनष्टः स्थापितो यो भाजकस्तेन १५० स्थानद्वये भक्ते लब्धे क्रमेण मूलधन
कलांतरे ६२५।३७५ द्वितियप्रकारमाह मूलमिष्टमेकं १ ततः पंचराशिकं प्राग्वन्न्यासः अ
न्योन्यपक्षनयनं कृत्वा जातो पंचकुराशिवधः ५० स्वल्पराशिवधेन १०० भक्तो भा
गो न गच्छत्यतो भोजको विंशत्या २० पवर्त्य ३ लब्धेनेष्टेन १ समच्छिदा युतेजा तो
भाजकः ६ येनेष्टा १ हतं द्वयं १००० तदेहके १००० भाजकेनानेन ६ लब्धं मूलधनं ६२५ त
स्मिन्मधनाद्धुनं सञ्जातकलांतरं ३७५ अथात्र यथेष्टमिष्टकल्पनेयिन देवमूलधनमायातीति
बोध्यं आस्मादुपरि कालांतर पाकस्य येत्यादिना सर्वमायाति प्राग्वत्॥अत्रोत्रोपयतिः॥यथे
वात्रोदाहरणे प्रमाणं १०० प्रमाणकालः १ फलं ५ मिश्रकालः १२ मिश्रधनं १००० एवमत्र प्र
माणधनस्य मिश्रधनत्वं संपाद्य तस्योद्दिष्टमिश्रधनसजातीयत्वेन मूलधनकलांतरयोः
साधनं कृतमस्ति तत्र मिश्रधनत्वं नाम सफलधनत्वं तथा प्रथमं फलसाधनार्थं पंचराशिकं
यद्येकस्मिन्मासि शतस्य पंचकलांतरं तदा द्वादशमासेषु किमिति न्यासः
अत्रान्योन्य पक्षनयनं कृत्वा जातो पंचकुराशिवधः १० स्वल्पराशिवधेन १०० भक्तः
द्वाभ्यां पंचभिरपवर्तितः ६ अनेनष्टत्रयः ३ समच्छिदा युता योजितो सति फलयोर्योगाः

१	१२	
१००	१	
५०	०	

१	१२
१००	१
०	५

१	१२
१००	३
५	०

वतः ६ एमेवस्तफलशतं अथानुयौ तौ यद्येते स्यस फलशतस्य मूलशतं तर्हि मिश्रधनस्यौस्य
किं तथा हि तस्मिन्स्फलशते षष्टिः कलांतरं तर्हि सहस्रस्य किमिति तयोर्न्यासः
एवमेकत्र प्रमाणकालयोर्घातः फलत्वेनोपस्थितः १०० अपरत्र मिश्रकालफलयोः
घातः ६० तावुभौ मिश्रधनमितये छया १००० संगुणितौ १००००० ।६०००० स्वयोगमितेन प्रमाणे
न १६० भक्तौ लब्धौ क्रमेण मूलधनकलांतरे भवतः अत उक्तं प्रमाणकालेनेति अथ य
दुत्पत्रैकेष्टकल्पनेनेन पंचराशिप्रकारेण मूलधनोपपत्तिः प्राग्दर्शितैव अथ मिश्रादि
ति मिश्रधनं नाम मूलधनकलांतरयोर्योगः तस्मान्मूलधने शोधिते शेषं कलांतरं स्या
देवेति सर्वमुपपन्नं॥८॥अथ प्रश्नखंडोद्देशो सूत्रं वृत्तेनाह॥अथ प्रमाणैरिति॥अथ प्र
माणे गुणिताः स्वकालाव्यतितकालघ्न फलोधृताः स्तेः॥स्वयोगभक्ताश्च विमिश्रनि
घ्नाः प्रयुक्तखंडानि पृथक्भवंति॥८५॥अथोक्तसूत्रांतरसूचनार्थं स्वस्वकालाप्रमा
णगुणनीयाः व्यतित कालेन गतकालेन घ्नानि गुणितानि च तानि फलानि च तैर्भाज्या
अथ ते विमिश्रगुणिताः स्वयोगभक्ताः संतः प्रयुक्तखंडानि उद्दिष्टखंडानि पृथक्भवं
ति॥उदाहरणं यत्संकेति॥पंचकत्रिकचतुष्कशतेन दत्तं खंडैस्त्रिभिर्गणकनिष्कश
तं षडून मासेषु सप्तदशपंचसु तुल्यमाप्तं खंडत्रयेपि हि फलं वद खंडसंख्यां॥८६॥

२५०	१००	२०००
२५०	५०	१०००

55/2006
27

मेषाणक पत्र पंचकमिकयुतं शतेन त्रिभिः खंडैः कृत्वा षड्भिरूनं निष्कशतं दत्तं तत्समर
शपंचसु मासेषु तुल्यं तुल्यमासं फलं कलांतरं यदि वृद्धिरित्यर्थः तदा खंडत्रये पि पि खंड संख्या फलं च
वदेति॥ अयमर्थः कस्यचिद्धनिन उत्तमर्णस्य षडूनं निष्कशतं मासांत्तदानेन तद्रूपमेक
स्मै रूपिणे ऽधमर्णायैककालावच्छेदेन तदेव वारत्रयमर्पितं मासांत्तत्र किंचिन्मासे शतस्य
पंचकलांतरं वृद्ध्या सप्तमासपर्यंतं दत्तं किंचिन्मासे शतस्य त्रिकलांतरं वृद्ध्या दश मासपर्यं
तं दत्तं ततः किंचिच्चतुः कलांतरं वृद्ध्या पंचमासं दत्तं तेषां कलांतरं वृद्धिस्तुल्या प्राप्ता

१	७	१	१०	१	५
१००	०	१००	००	१००	०
५	०	३	००	४	०

६। तत्कीदृग्दत्तमित्यर्थः अथोदाहरणं॥ प्रहर्षायामः न्यासः
अत्र प्रमाणानि १००।१००।१०० स्वकाले ।१।१।१ गुणितानि तानि दश॥
नेव १००।१००।१०० अतीतकाले ७।१०।५ गुणितानि फले ३५।३०।२० भ
क्तेषु जातं

१००	१००	१००
३५	३०	२०
७	५	४

एतत्पृथक्स्थाप्य एषां समच्छेदः २४०० २८०० ४२०० योगो जातः स्वयोगः ९४०० / ८४०
चत्वारिंश तान्यपवर्त्तितः ३३५ अथमे ८४० ८४० ८४० वै भाजको ऽनयस्या
पितः अथ परस्यापि नास्ते २१ १०० ७०० १०० मिश्रधनेन ९४ संगुण्य भाज

९४००	९४००	९४००
३५	३०	२०

केन २३५ भक्ताः संतो ३५ ३० २० लब्धानि स्थानत्रये ऽथ खं
डानि २१ २४।२८।४२ अथ पृथक् कलांतराणां यनार्थं पंचराशिकं प

२९

घेकस्मिन्मासि शतस्य कमासं च त्रिकचतुर्भिर्नानि कलांतराणि तदा कमाच्चतुर्विंशतेः सप्त मासेषु
किं अष्टाविंशतेर्दशसु किं चत्वारिंशतेः पंचसु मासेषु किमित्यत्र न्यासः

१	७	१	१०	१	५
१००	२४	१००	२८	१००	४२
५	००	३	००	४	००

उक्तवदन्योन्यपक्षनयनं कृत्वा बहुराशिजवधः खंडत्रये ८४०।८४०।८४०
८४० स्वल्पराशिजवधे १००।१००।१०० भक्तैः कामाल्लब्धानि खंडत्रये क
लांतराणि ८ ८ ८ २ २ २ ५ ५ ५ घोरैरूपेसादिनासवर्णितानि ४२ ४२ ४२ ५ ५ ५ अत्रोपपत्तिः पूर्ववदिष्टखंड
खंडं प्रक ल्प्य पंचराशिकं यद्येकस्मिन्मासि शतस्य पंचकलांतरं तर्हि
सप्तमासे खिष्टस्य किं

१	७
१००	१
५	००

अत्र यातितकालफलयोराहत्या ३५ प्रमाणकाले
प्रमाणयोर्घाते भक्ते सति एकं खंडं लभ्यते एवमभिष्टद्व्यखंडेषु सिद्धेषु ततः
खंडयोगं विधाय पुनरनुपातः यद्येन खंडयोगमितेन मिश्रधनेनैकं खंडं लभ्यते
तदोद्दिष्टमिश्रधनेन किमित्यत्रोद्दिष्टधनेमितयेष्टया खंडं संगुण्य स्वयोगेन भाज्य खं
डानि लभ्यंते इत्युपपन्नं॥ ९६॥ अथान्यदुद्दिष्टितरसाधनार्थं सूत्रं वृत्तार्द्धेनाह॥ प्रक्षेपका
इति॥ प्रक्षेपका मिश्रहता विभक्ताः प्रक्षेपयोगेन पृथक्फलानि॥ प्रक्षेपा एकत्र पुंजं
तेषांतिप्रक्षेपकाः मिश्रधनेन गुणनीयाः प्रक्षेपयोगेन भक्ताः संतः पृथक्फलानि लभ्यं
ते॥ उदाहरणं वृत्तेनाह॥ पंचाशदिति॥ पंचाशदेकसहिता गणकाष्टषष्टिः पंचोनितानव

तिरादिधनानि येषां मासाविमिश्रितधनैस्त्रिशतीत्रिभिस्तेवां राजतो वदविभजधनानि तेषां ॥७॥ अस्योद्देशकेन्यासः | ५१ | ६८ | ८५ | एतेऽत्र प्रक्षेपकाः स्यान कृत्रयेपिमिश्रधनेन ३०० गुणिताः सतः १५३०० २०४००। २५५००। प्रक्षेपाणां ५१।६८।८५ येन २०४ भक्ताः जातानि त्रयाणां वणिजां धनानि क्रमात् ७५।१००।१२५ सकलांतरालि अथैतानि स्वैः स्वैरादिधनैरूनि जाताः पृथक् [illegible] लाभाः २४।३२।४० अथैतदेव प्रकारांतरेण प्रकटयति अथवेति आदिधनैक्यमेन २० [illegible] मिश्रधनं वियोजितं जातः सर्वेषां लाभोऽयं ९६ अत्राप्यनुपातः यदि प्रक्षेपयोगेन २०४ प्रक्षेपो लभ्यते तर्हि सर्वलाभयोगेन किमिति इत्यादिनापि वा पृथक् पृथक् सर्वेषां लाभाः स्युरत्र न्यासः २०४ [illegible]।९६ द्वितीयो न्यासः २०४।६८।९६ प्रमाणेन २०४ लब्धा लाभास्त एव २४।३२।४० अत्रोपपत्तिः यदि प्रक्षेपयोगेन प्रक्षेपकाः लभ्यंते तर्हि मिश्रधनेन किमित्यत्र प्रक्षेपकाः मिश्रधनगुणिताः स्वयोगेन भक्ताः इत्युपपन्नं ॥७॥ अथाऽत्रैव भिन्नांकविषयोदाहरणमिषार्थं सूत्रमुत्तार्द्धेनाह ॥ भजेदिति ॥ भजेच्छिदोंशैरथ तैर्विमिश्रै रूपं भजेत्स्यात्परिपूर्तिकालः ॥८॥ भागैश्छिद्रः छेदान् भजेत् यानि लब्धानि तैरेव विमिश्रितैरैक्यीकृतैः रूपं भजेत् सवाप्याः परिपूरणकालः स्यात् ॥ उद्देशकः ॥ ये निर्झराः ॥ ये निर्झरा दिनदिनार्द्धतृतीयषष्ठैः संपूरयंति हि पृथक् पृथगेव मुक्ताः वापीं यदा व ॥२८॥

म

दि समं विवरसममेव मुक्तास्ते केन वासरलवेन तदा वदाशु ॥९॥ ये निर्झरा इति ये निर्झराः यदा पृथक् पृथगेव मुक्ताः संतः दिनदिनार्द्धतृतीयषष्ठांशैः षष्ठित्रिंशद्विंशतिदश ६०।३०।२०।१० घटिकात्मकैर्वापीं परिपूरयंति समकालावच्छेदेन विमुक्तास्ते केन वासरलवेन तां परिपूरयंति तदाशु शीघ्रं वदेति प्रश्नार्थः अत्र पुनः पृथक् इयत्तत्कालः सरलवेनाते तस्मात् पुनः पृथग्विभागान्वदेति सूचनार्थं न्यासः | १ | १ | १ | १ | 59 2006

| १ | २ | ३ | ६ |

अंशैश्छेदा भक्ताः लब्धानि १।२।३।६ एषामैक्यं १२ अनेन रूपे १ भक्ते [illegible] जाताः एकदिनस्य द्वादशभागो विभागो यथा [illegible] हरेण रूपे १ भक्ते दिनस्थाने स्थं ६० [illegible] गुणे [illegible] हारासाध्यः ५ अयमेव परिपूर्तिकालः अस्यार्थ [illegible] त्रैराशिकेनात्र किं लघु विभागेन योगेन यदि [illegible] विभागयोगेन [illegible] परिकास्तर्हि [illegible] किमिति एवं [illegible] नीयांशशेषांशैः किमिति न्यासः 29

१२।५।१२।१२।१२।२।१२।५।१३।१२।६।१। अत्र सर्वत्रेच्छावृद्धौ ह्रासे फलस्य वृद्धिदर्शनेनो व्यस्तं त्रैराशिकमिदं वर्त्तते ततो जाताः दिनविभागाद्यघटात्मकाः ६०।३०।२०।१० अथ धान्यमानोद्देशानयनार्थं सूत्रं वृत्तेनाह पण्येरिति पण्यैः स्वमूल्यानि भजेत्स्वभागैर्हत्वा तदैक्येन भजेच्च तानि भागांश्च मिश्रेण धनेन हत्वा मूल्यानि पण्यानि यथाक्रमं स्युः ९० पण्यो भवानि पण्यानि भागांश्च मिश्रेण धनेन हत्वा धान्यादि सोगंध्यादि द्रव्याणि पण्यसंज्ञानि मोल्यानि कार्षापणरूपपण निष्कादीनि भागाः धान्याद्यंशा अत्र स्वशब्दो भिन्नजातीय धान्याद्युपलक्षणार्थः एवं स्वमूल्यानि भागैर्हत्वा पण्यैर्भजेत् अथ तयोरैक्यं भाजकं स्यात् तमनष्ठ स्थाप्य न तस्तानि मोल्यानि स्वभागांश्च मिश्रधने

नरत्नाभनरुस्थापितेनभाजकेनभजेदत्तधानियथाक्रमंतुल्यानिपण्यानिस्युः उद्देशकः सार्द्धमिति सार्द्धं तंडुलस्य
नक्रअयमतोरमेणमाणारुकंमुद्गानांचसखेत्रयोदशमितापनावणिक्काकिणीः आदायार्प्यतंडुलांशयुगलं
मुद्गैकभागान्वितंक्षिप्रंक्षिप्रभुजोव्रजेमतिर्यतः सार्थोग्रतोयास्यति॥२७॥ओः सखेद्रम्मेणसार्द्धंतंडुलांकमानकत्र
यंलभ्यतेअथद्रम्मैकेनैमुद्गानांमानाष्टकंलभ्यतेएवंसतिएनास्त्रयोदशकाकिणीरादायगत्वामुद्गैकभागेरान्वि
तंतंडुलांशयुगलंचापर्यंक्षिप्रभुजःसंतःशीघ्रंव्रजेमतिगच्छामःयतःसार्थोग्रतोयास्यतीति
हेतोन्यासः | २ १ ८ / २ ८ ५ / २ १ भा | स्वस्वाङ्कल्यानि॥१३मा॥स्वभागौ॥२१ हृतानि २ १ पण्यैरभि ३ ८ भक्तानि ३ ८ अथैतस्य
पण्यस्याप्य | समच्छिदानयोरैक्यंसएवभाजकः ३९ अथैमानि ५ ८ मिश्रधनेनहतानितत्कथं
चाह॥पूर्वमुद्दिष्टपणनंतत्रुस्मात्मकमस्तिएतेनुकाकिण्यात्मकंमिश्रधनंअनयोर्विजातीत्वाच्च
तुःषष्टिभिः काकिणीरेभिकोद्रम्मोभवत्यतः काकिण्यात्मकमिश्रधनस्याधश्चतुःषष्टिमितं
हरंस्थाप्य १३/६४ भिन्नगुणनविधिनागुणितानिजातेहक १२/४४८ १३/५१२ सवर्णितेनभाजकेन ३९/५६ छेदलवं
चपरिवर्त्तसमादिनाजातं २९१२/१७९२ ७२८/१९९६८ प्रथमस्थानेभाज्यभाजौ २९१२/१७९२ रविनंदयुग्मे २९१२२पवर्त्तितौतंतं
डुलमौल्यं १/५ द्वितीस्थाने भाज्यभाजौवेददिग्भि १०४ रपर्वतौजातंमौद्गमौल्यं १/२२ एवमेकत्रन्यासः १/५ ७/१९२ अथ
तंडुलमौद्गभागौ २/१ मिश्रधनेन १३/६४ संगुण्य २६ १३/३४ पूर्वगतभाजकेन ३९/५६ भक्तौलब्धास्तंडुलमुद्गभागाः ७/१२ ७/२४
अथतंडुलमूल्यंद्रम्मस्यषड्भ्यांशः १/६ अस्मिन्षोडश १६ गुणितेद्रः १ हृतेलब्धोपणौ २ शेषं ४ चतुर्गुणं १६ छेदलं २९
छेकाकिणीयोरशेषं ४ विंशगुणं २० पुनश्छेदेलब्धावराटकाः १३ तद्भागाश्च १/३ एवमेवमुद्गमौल्ये ७/१९२ का
किण्योरवराटकाः ६ तद्भागाश्च १/३ एवमुभयोयोगार्थं काकिण्यादिकोन्यासः | ० २ / १३ ५ / १ २ / ३ ३ | अत्रैववराट
काभागयोः १/३ २/३ समच्छिदायोगे ३/३ योगेजातएकोवराटकः तद्योगेजाताव राटकाः २०
आसंकाकिण्येको १ तद्योगेजाता ३ काकिण्यः १३ एवंसर्वेषां॥८१॥अथात्रै वोदाहरणां
तरमाहकर्पूरस्येति॥कर्पूरस्यवरस्यनिष्कयुगलेनैकंपलंप्राप्यतेवैश्यानंदनचंदनस्यचतथा
द्रम्माष्टभागेनचेत्॥अष्टांशेनतथागरोःपलदलंनिष्केणमेदेहितान्भागैरेककषोडशाष्टकमि
तैर्धूपंचिकीर्षाम्यहं॥८२॥भोःवैश्यानंदनव्यापारिकवणिक्कवरस्योत्कृष्टस्यसौरभ्यमाद्येवास्व
दकत्वादिगुणयुतस्यकर्पूरस्यएकपलंनिष्कयुगलेनद्वात्रिंशद्रम्मैःप्राप्यतेअथद्रम्माष्टभागे
नएकद्वयात्मकेनचंदनस्यतथानामपलैकंप्राप्यतेतथाष्टांशेनचनामेपरार्द्धयात्मकेनागरोःपलार्द्धं
प्राप्यतेचेत्तर्हिनिष्केणएकषोडशाष्टकमितैर्भागैःकृत्वातानचंदनरगरून्देहिमेमह्यंमितस्पर्धःयोता
हंधूपंकर्तुमिच्छामि॥न्यासः | ३२ १/८ १/८ / १ १ १ / १ १ २ / १ १३ ८ | अत्रपरस्परिस्यादिनास्वमूल्यानि ३२ १/८ १/८ स्वभागेरभिः
१।१६।८क्रमेणाहृतायथान्यासंभव मपवर्त्तितानि ३२ २ १ अथपरस्परैरभिः २ १ १ हृतानि ३२।२
२एषांयोगेजातोभाजकः ३५ अथ तन्मेव ३२ १ १ मिश्रधनेनषोडद्रम्मात्मकेननिष्केन १६ गुणि
तानि५१२।३२।३२भाजकेनपूर्वगतेन३५भजनेकृतेलब्धानिकर्पूरादीनाभागमूल्यानि १४/२ ८ ८ अथ
भागाः १।१।१५।८मिश्रधनेन १६ गुणितास्ताः १६।२५६।१२८ एषामधेनपूर्वागतभाजकेन३५भ ८ १ १ क्ता

चतुर्भिरपवर्त्तिताः जाताः कर्पूरादीनां पलानि ८ | ५४ | ३२ अथ मूल्यान्याग्वदानीं साधनं यथा द्रम्माश्च
तुर्दश १४ अथैते भागाः २/२ ८/८ ८/८ तेषां समच्छेदानां योगः १८/८ छेद ८ हृते लब्धो द्रम्मो १ चतुर्दशासु युक्तो
जातो निष्कः अथ कर्पूरादीनां त्रैराशिकपलमानमनुपातायथैः तेन कर्पूरस्य मूल्येन १२८ एतावत्कर्पू
रपलानि ८ तर्हि निष्कद्वयेन किमिति न्यासः १२८ | ४ | ३२ इच्छाहृतं फलं १२८ समापवर्त्तेन १२८ लब्धं मे
कं पलं एवमगरुचंदनयोः ॥८२॥ अथोद्देशः प्र. | फ. | इ. तत्सिध्यर्थं सूत्रं वृत्तेनाह नरघ्नेति ॥ नरघ्न
दानोनितरत्नशेषैरिष्टे हृते स्युः खलु मूल्यसंख्याः शेषैर्हृते शेषवधे पृथक्स्थैरभिन्नमूल्यानि पृथग्भ
त वंति ॥८३॥ अत्र ये नराः धर्माधिपास्तैः प्रत्येकं यद्दत्तं दानं अन्यमर्थं नरैर्गुणितानि च तानि दानानि
चतर्घ्नैन रत्नानां शेषैरिष्टं यथासंभवं कल्पितमेभ्यो भक्ते सति मूल्यसंख्या स्यात् अथाभिन्नमूल्या
नयनार्थं प्रकारांतरमाह ॥ अथवेति पश्चात् रशेषैः शेषवधे भक्ते सत्स अभिन्नमूल्यानि भवति ॥ अ
त्रोद्देशकः ॥ माणिक्याष्टकमिति ॥ माणिक्याष्टकमिंद्रनीलदशकं मुक्ताफलानां शतं सद्वज्राणि च प
चरत्नवणिजो येषां चतुर्णां धनं ॥ संगस्नेहवशेन ते निजधनाद्दत्वैकमेकं मिथो जातास्तुल्यधनाः पृथ
॥३०॥ ग्वद सखे तद्रत्नमौल्यानि मे ॥८४॥ स्पष्टोर्थः न्यासः मा. ८ इं. १० मु. १०० व. ५ तथा रत्नवणिजो
नराः ४ प्रत्येकं दानं १ नरघ्नं दानं ४ कल्पितमिष्टं ९६ नरघ्नदानोनितरत्नशेषाणि ४।६।९६।१ ए
भिरिष्टे ९६ भक्ते पृथक् जातानि प्रत्येकरत्नमौल्यानि २४।१६।१।९६ माणिक्याष्टकमौल्यं १९२ इंद्रनील
दशकस्य १६० मुक्तानां १०० पंचहीरकानां ४८० अथ माणिक्यवणिजा स्वधनात् द्वैकैकं प्रत्येकं दत्तं ३

तत्र माणिक्यत्रयमौल्यं ७२ नाष्टमाणिक्यमौल्यं १९२ रहितं १२० एकैकं इंद्रनीलादि ३ मूल्ययुतं जा 63
तं समधनत्वं २३३ इंद्रनीलसप्तकमूल्यं ११२ त्रयाणामेकैकरत्नमूल्यैक्येन १२१ युतं जातं समधन 2006
त्वं २३३ एवं सर्वेपि समधनाः एवमस्याभिः कल्पितमिष्टं मिष्टं [illegible] नरघ्नदानोनितेरत्नशेषे
४।६।९६।१ भक्ते जाताः प्राग्वन्निष्काः प्रत्येकमूल्यं १४४।९६।६।५७६ अत्र मुक्ताफलमूल्यमपवर्त्यं अन्यस्त्वमा
स्तेन समच्छेदयोः समत्वमपि समधना ११५२ एतयमिष्टं श्लाघनीयं परं स्यान्न चतुष्टयेभागो गच्छेत्तथे
ष्टं कल्प्यं अथ प्रकारांतरमाह शेषाणां ४।६।९६।१ वधः २३०४ शेषैः ४।६।९६।१ पृथक् हृते जातानि माणि
क्यादीनामभिन्नमौल्यानि ५७६।३८४।२४।२३०४ एषां प्राग्वत्संस्कारे क्रियमाणे जाताः समधनता ५५
४८ ९२ अथ सुवर्णगणितं सूत्रमाह ॥ सुवर्णवर्णाहतियोगेति ॥ सुवर्णवर्णाहति योगराशौ स्वर्णैक्य 31
भक्ते कनकैक्यवर्णः ॥ वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसंख्या ॥८५॥ सुवर्णानि
च वर्णाश्च सुवर्णवर्णाः तेषां माहतयो गुणनानि तेषां योगराशौ उद्दिष्टसुवर्णानि स्वस्ववर्णैः संगु
ण्य तेषां योगः जातो यो राशिस्तस्मिन् स्वर्णैक्यभक्ते सति कनकैक्यवर्णः स्यात् मिश्रवर्णः स्यादित्यर्थः अ
हति योग इत्यनेन विचारितार्थोपि राशिपदोपादानं उपलक्षणार्थं यतोस्मादेव योगाद्ग्रे शोधितहेम
वर्णयोरानयनं विहितमस्ति एवं नो चेदेवं समासः वर्णाहतयोगएव राशिस्तस्मिन् इति अथ पुनः
शोधितयोस्तयोरन्यतरज्ञानेन योरानयनमाह वर्णो भवेदिति ॥ तस्मिन्नेव वर्णाहतियोगराशौ व
र्णे हृते सति शोधितहेमसंख्या स्यात् ॥ अत्रोद्देशकं वसंततिलकावृत्तेनाह ॥ विष्णाकेरुद्रेति ॥ ते

शोधने ज्ञानम्॥विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषाः दिग्वेदलोचनयुगप्रमिताः क्रमेण॥आवर्त्तिते
षु वस्तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणितज्ञ वणिग्भवेत्कः॥९५॥ते शोधने यदि च विंशतिरुक्त
आगतो ज्ञाय नमःप्रपञ्च माषाः स्युः षोडशाब्धिविरावर्णमितिस्तदा किं चेच्छोधितं भवति षोडशहेमवर्णस्ते विंशतिः कति
तदा प्रभवति माषाः॥९६॥भोः सुवर्णगणितज्ञ वणिक् तेषु चतुर्विधसुवर्णेषु आवर्त्तितेषु वर्णोऽज्ञा
यिते षु करसतां प्रापितेषु सत्सु अर्थः कः सुवर्णवर्णो भवेत् तूर्णं वदेति तेषु के सु विश्वार्करुद्रदशवर्णे
तिच्चयोदशवर्णा दशमाषमितं द्वादशवर्णं चतुर्माषमितं एकादशवर्णं द्विमाषमितं दशवर्णं चतुर्मा
षमित्यादिषु॥अथ ते विंशतिः प्रोक्तमाषाः शोधनेन यदि षोडशमाः स्युस्तदा द्विरावर्णमिति काः सु
वर्णवर्णमानं किमित्यर्थः अथ चेच्छोधितं हेम षोडशवर्णं भवति तत् याते विंशति माषाः कति भवंति
न्यासः १३|१२|११|१० / १०|४|२|४ क्रमात्सुवर्णवर्णाहतयः १३०।४८।२२।४० असंयोगराशिः २४० अयं सुवर्णैक्ये
न २० भक्तः लब्धो मिश्रवर्णः १२ अथ पुनर्विंशतिमाषात्मकस्य सुवर्णस्य २० शोधनेन जाताः षोडशमा
॥२१॥ षाः १६ तेन योगराशौ २४० भक्ते लब्धः शोधिते हेमवर्णः १५ अनेन पुनः राशौ २४० भक्ते लब्धं सुवर्णवर्ण
१६॥९७॥अथाज्ञातसुवर्णोद्देशसूत्रमाह स्वर्णैक्येति॥स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजातवर्णात्सुवर्णत
द्वर्णवधैक्यहीनात्॥अज्ञातवर्णोग्निजसंख्ययाप्तमज्ञातवर्णस्य भवेत्प्रमाणं॥९८॥जातवर्णस्व
र्णहाटकं सुवर्णं हेमकं अग्निजं अष्टापदमिति पर्यायाः युतिजातवर्णो उद्दिष्टमिश्रवर्णस्तस्मात् स्वर्णैक्यस्व
र्णतौल्यमानयोगस्तेन गुणितात् सुवर्णमानतद्वर्णवधैक्येनोनात् सकाशादज्ञातवर्णोग्निजसं

ख्ययाज्ञातः वर्णो यस्य तदज्ञातवर्णं तच्चाग्निजं स्वर्णं तत्संख्यया यदाप्तं तदज्ञातवर्णस्य प्रमा
णं भवेत्॥अत्रोद्देशकः॥दशेशवर्णेति स्पष्टोऽर्थः॥दशेशवर्णा वसुनेत्रमाषा अज्ञातवर्णस्य
षडेतदेकं जातं सखे द्वादशकं सुवर्णमज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणं॥९९॥न्यासः १०|११|० / ८|२|६ युतिजा
तवर्णः १२ अयं स्वर्णैक्येन १६ निघ्नः १९२ अयं सुवर्णवर्णाहतयः १०।११ वधैः ८०।२२ ऐक्येन १०२ हीनः ९०
अज्ञातवर्णोग्निजसंख्यया ६ लब्धोऽज्ञातवर्णः १५ एवं न्यासः १०|११|१५ / ८|२|६ अस्मात् पूर्वसूत्रं रीत्या सु
वर्णवर्णाहतीत्यादिकया जातो युतिजातवर्णः १२ अत्रोपपत्तिः॥पूर्वसूत्रे तु अज्ञातयुतिवर्णस्य
ज्ञानार्थं सुवर्णवर्णाहतियोगराशिः स्वर्णैक्यभक्त आसीदिदानीं युतिवर्णस्य ज्ञातत्वात् पूर्वसूत्रवै
लोम्येन युतिवर्णः स्वर्णैक्येन गुणितः स च सुवर्णवर्णाहतियोगराशितुल्यो भवति तस्मात् ज्ञातसुवर्णा
हतिर्यदि शोधिता तर्हि अ— ज्ञातवर्णसुवर्णाहतिरवशिष्यते स चेदग्निजसंख्यया भाज्यते तर्हि अत
वर्णो लभ्यत इत्युपपन्नं॥९९॥अथ ज्ञातवर्णस्य तौल्यानयनार्थं सूत्रं वृत्तैकेनाह॥स्वर्णैक्यनिघ्न इति
स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णघ्नवर्णैक्यवियोजितश्च॥अहेमवर्णोग्निजयोगवर्णविश्लेषभ
क्तो विदिताग्निजं स्यात्॥१००॥युतिजातवर्णः स्वर्णैक्येन गुणितः सुवर्णगुणितवर्णैक्येन विहीनः॥
भास्तो नास्ति हेमस्वर्णो यस्य नाम अज्ञातहेमवर्णः स च अग्निजयोगवर्णयुतिजातवर्णश्च तयोर्यो विश्लेषां
तरं तेन भक्तो विदिताग्निजं स्यात् उदाहरति॥दशेन्दुवर्णा इति॥दशेन्दुवर्णा गुणचन्द्रमाषाः॥[illegible]॥गुण

विमिश्रितयोः षोडशकस्य तेषां जातं युतौ द्वादशकं सुवर्णं कति तत्र षोडशकस्य माषाः ॥१०१॥ गुणचंद्रमा
षाः दशेंदुवर्णाः संति यथा षोडशकस्य वर्णस्य किंचित्सुवर्णमस्ति तत्र ज्ञातं तेषां योगे द्वादशकं दम
मानं जातं तत्र षोडशवर्णस्य स्वर्णस्य कति माषाः स्युरिति प्रश्नः एवं न्यासः १६ । १४ । १२ । युतिवर्णः १२ अ
यं स्वर्णैक्येन ४ गुणितः स्वर्णघ्नवर्णैक्येन ४४ वियोजितः ४ अयमस्य वर्णः १६ युतिवर्णयोर्विश्लेषेण ४
भक्तः लब्धमज्ञातहेममानं माषाः १ एवं न्यासः १६ । १४ । १२ । ॥१॥ अथोद्दिष्टस्वर्णयोरुभयोरपि तौ
ल्याज्ञाने सूत्रं वृत्तं शालिन्याह ॥ साध्येइति ॥ साध्येनोनोऽनल्पवर्णो विधेयः साध्योवर्णः स्वल्पवर्णो
नितश्च ॥ इष्टक्षुण्णो शेषके स्वर्णमाने स्यातां स्वोऽस्वेनाल्पयोर्वर्णयोस्ते ॥२॥ साध्योवर्णो योगजवर्णोस्त
मनल्पवर्णो दधिकवर्णो विशोध्यः शेषं ग्राह्यं तथा स्वल्पवर्णः साध्यवर्णाद्विशोध्यः शेषं ग्राह्यं एवं ते शे
॥३३॥ षे एकद्व्यादिनेष्टेन गुणिते स्वल्पानल्पवर्णयोः स्वर्णमाने स्यातामित्यर्थः उदाहरणं ॥ हाटकेति स्पष्टं ॥
हाटकगुटिके षोडशदशवर्णे यद्युतौ सरवे जातं ॥ द्वादशवर्णं स्वर्णं ब्रूहि तयोः स्वर्णयोर्माने ॥३॥ न्यासः
१६ । १० । वर्णः अत्र यः युतिवर्णः स एव साध्यवर्णः १२ अनेनाल्प अधिकवर्णः ऊ १६ नितः मानं ४ अथ सा ॥३२
ध्यवर्णो स्वल्पवर्णो १० निते शेषं २ एवं शेषे ४ । २ एकेष्टेन १ गुणिते स्वल्पानल्पवर्णयोर्माषाः १६ । १० । द्विके
ष्टेन १६ । १० । त्रिकेन वा १६ । १० । एवमनेकधा ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ उद्दिष्टवर्णयोर्योगजवर्णेन सहांकेयु
दंतरमस्तीति ज्ञातं येन साधिकादल्पे विशोधिते तत्... तेन तथा चोद्दिष्टवर्णयोर्मध्ये साध्यवर्णे

644
2006

र्णापेक्षया यो बहुस्तस्मात्साध्यो विशोधितेस्ततः साध्य... पोऽल्पवर्णः स एव साध्याद्विशो
धितः एवं साध्याद्बहुवर्णो यावताधिकस्तत्स्वल्पवर्णस्य मानं तथा साध्यः स्वल्पवर्णो यावान्न्यून
स्तद्बहुवर्णमानं यतो बहुवर्णः स्वल्पवर्णापेक्षया स्वर्णैकाग्नितांतरेणाधिकोस्ति अयसुवर्णव
र्णो इति योगराशावित्यादिना योगजवर्णानयने स्वर्णमाने एवं स्वर्णानां गुणको भाजकोश्च भवतः
तथा चेष्टगुणाभ्यामपि गुणकभाजकाभ्यां फलं तुल्यमेव स्यादुपपन्नं ॥३॥ अथ छंदःशास्त्रोपयु
क्तसिध्यर्थं कर्णेर सूत्रमनुष्टुप्पूर्वेनाह ॥ एकाद्येकोत्तराअंका इति ॥ एकद्व्याद्येति मूरववरनभे
दितिच ॥ आकाद्येकोत्तराअंका व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः ॥ परः पूर्वेण संगुणस्तत्परस्तेन तेन च
॥४॥ एकद्व्यादिभेदाः स्युरिदं साधारणं स्मृतं ॥ छंदश्चित्युत्तरे छंदस्युपयोगोस्य तद्विदां ॥५॥ मुखा
दृत्नभाहदे खंडमेरौ च शिल्पके ॥ वैद्यके रसभेदीयेतन्नोक्तं विस्तृतेभयात् ॥१०६॥ एकादिरेक
उत्तरो येषां ते एकाद्येकोत्तरः एकद्वित्रिचतुःपंचाद्या इत्यर्थः एवमुद्दिष्टकालापमनुस्मृत्य योंतिमोंकः
स्यात्तमारिकृत्य वामतो व्यस्ता अंकाः स्थाप्याः ते च क्रमस्थापितैरेकाद्यैरधस्थैः क्रमाद्भाज्याः आदौ प
रोंतिमः पूर्वेण संगुणस्तेन तत्परं संगुणयेत्तेन तत्परमिति यावदवसानं अयमर्थः आदावंतिमं पूर्वेण
संगुणय्य तं स्वाधस्थेन हरेण भक्त्वा लब्धं तेन तदग्रिमं संगुणय्य स्वच्छेदेन भक्त्वा लब्धं तेन तत्परं संगु
णय्य स्वछेदेन भक्त्वा एवं यावत्समाप्तिरित्यर्थः एकमेकद्व्यादिभेदाः स्युः अथ ... यंश्री...

33

"धेः संज्ञान्नमात्र इदं साधारणं छंदः सर्वत्र मतं स्वरप्रस्तारगणितं स्मृतं॥ अथास्योपयोगं दर्शयति छं
दश्चित्सुत्तरे इति छंदः श्चितिश्छंदो विचितिः॥ छंदोग्रंथाविदामुपयोगास्ति छंदांसीति ज्ञात्वाभिप्राये
णैकत्वं छंदो विचितिपूर्वं केषु ग्रंथेषु मया निरूपितस्यार्थः स्योपयोगो स्तीत्यर्थः॥ अथ न केवलमस्य
छंदः स्वेवोपयोगः किं तर्हि मूखावहनः भेदादेत था खंडमेरौत था शिल्पके रस्तमे दीयेवे घ्येके पिअ
स्योपयोगो स्ति खंडमेरौ संगीतशास्त्रोक्तस्वरप्रस्तारे विधौ तालप्रस्तारगांधर्वशास्त्रे एवमस्यास्या
नेकशास्त्रोपयोगित्वात्तत्तदुदाहरणानि यत्क आनीतिप्रासेन तत्परिहरं वक्ति॥ तन्नोक्तमिति॥ सू
त्रे कतिचिदभिप्राया स्तत्प्रोक्ताः परं मत्स्याङ्ग्रथबाकुल्यमिति संचिन्त्य नोक्तम्॥ अत्र छंदश्चिश्चित्सुत्त
रे उदाहरणां प्रस्तारे इति॥ प्रस्तरे मित्र गायत्र्यासु पादव्यक्तयः कति एकादिगुरवश्चाप्युक्प्यताम
पपकपयक॥२७॥ भोः मित्र गायत्र्याः प्रस्तारे चरणव्यक्तयः कति स्युस्तथा एकादिगुरवः एकगुरव
द्विगुरवस्त्रिगुरव इत्यादयः कति स्युरिति शीघ्रं पपकपयक प्यतां अथ गायत्रीचरण षडक्षरस्वाद्यास्ता
नामेकादिषडंतानामंकानां तथा क्रमस्थानां न्यासः ६ ५ ४ ३ २ १ प्रस्ताभाज्याः क्रमस्थितैरित्यु ॥३३॥
क्तेः हरेणानेन भाज्योयं ६ भक्तः लब्धं तदेव ६ अनेनैव पूर्वांकेनाद्वितीयः ५ गुणितः ३० निजाधस्थह
रेणा २ भक्तः लब्धेनानेन १५ तदुत्तरोयं ४ गुणितः ६० स्वहरेणा ३ लब्धं २० अनेन पूर्वांकेन २० तदुत्तरोयं ३
गुणितः छेद ६० हृते लब्धं १५ पूर्वांकेनानेन तत्परोयं २ गुणितः ३० स्वछेदेन लब्धं ६ अनेन तत्परोयं १ गु

णितां ६ छेदे ६ हृते लब्धं १ एवमनुक्रमाणां जातानां न्यासः एकादि ६ । १५ । २० । १५ । ६ । १ तत्रैकगुरवः षट् ६ द्वि
गुरुव्यक्तयः १५ त्रिगुरुव्यक्तयः २० चतुर्गुरुव्यक्तयः १५ पंचगुरुव्यक्तयः ६ षड्गुरवश्च १ एकः सर्वत्र लघुः सो
स्य एवमेषामेकं पादव्यक्तयो जाताः ६४ एवं चतुश्चरणाक्षरणाक्षरसंख्याकान्यथोक्तानि स्थितानि सैकी हन्यते जा
ना गायत्रीवृत्तसंख्या १६७७७२१६ अथ समग्रस्यापि गायत्रीवृत्तस्य एकादिगुर्वादिनयनार्थं न्यासः॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]	२४	२३	२२	२१	२०	१९	१८	१७	१६	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	८	७	६	५	४	३	२	१
[illegible]	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२४	१

अथ गायत्र्यास्तो क्रमेणानां सैकी कृतस्य तस्याय मर्थः सर्वेषामाद्यो एकः सर्वगुरुरिति प्रथमरूपं तथा अ
न्तेनैव पुनः सर्वेषामन्ते एकः सर्वलघुरिति हेतोः एवं जाता गायत्रीवृत्तसंख्या सा न्यसेत् १६७७७२१६ एवमुक्षतिपर्यंतं छं
दसां व्यक्तिव्यक्तिमिति ज्ञानं अथोत्कृतिर्नामषड्विंशत्यक्षरात्मकचरणोपलक्षितं वृत्तमित्यर्थः तथा चोक्तं पिंगलमते मा॥ श्री
वृत्यकेदारभट्टैर्वृत्तरत्नाकरे यथा तथापि आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिं गतं
१ अथ तदभिधाः उक्तात्युक्ता तथा मध्या ३ प्रतिष्ठा ४ न्यासु पूर्विका ५ गायत्र्युष्णिक् ७ अनुष्टुप् च ८ बृहती ९ पंक्तिरव्य
१० १२ जगती १२ चैव तथातिजगती मता १३ ॥ सक्करी १४ स्यातिपूर्वा १५ स्यादष्टि १६ स्यष्टि १७ ततः स्मृते ३ धृति १८ श्चा
त्यष्टिरिति सति तस्मिन्नेव धृत्या त्रैधं चाधारं प्रस्तारानयन प्रकारः यथोक्तं तत्र चैव वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टैः
प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलघुक्रिया संख्या चैवाध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः अथ तत्रैव प्रस्तारः

69
2006
34

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः। यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिं १ ऊने दद्याद्गुरूनेवं यावत्सर्वे लघुर्भवेत्। प्रस्तारोयं समाख्यातश्छंदोविचितिवेदिभिः २ अथास्यार्थः प्रोक्तछंदश्चरणे अक्षरमिता तां गुरूणां या श्रेणी तस्याः प्रथमं रूपं अथाद्यो गुरुः तदधो लघुं विन्यस्याग्रे गुरवः स्थाप्याः तद्द्वितीयं रूपं भवति अत्र गुरुलघुसंज्ञा स्थापनरीतिः स्वत्रैव ग्रंथारंभे स्पष्टीकृता अस्मिन् प्रस्तारे गुरुर्वक्रः लघुः सरलः अन्यमाने अंकमाने चोपलक्षितः तथा लघुः ऋजुः अयं वक्रतयोपलक्षितो गुरुः द्विमात्रत्वं ऋजुतयोपलक्षितो लघुरेकमात्र इत्यर्थः एवं ऊनस्थानाग्रे पूर्वे लघुस्थानात् अधोगुरुं न्यस्य शेषं यथोपरि तथैव कार्यं एवं पौनःपौन्येन यावत्सर्वलघुस्तावत्स्वरूपं भवति यावत्सर्वलघुरित्यनेन कृत्स्नप्रस्तारस्य समाप्तिः तथा उपलक्षणमपि सूचितं एवं वस्तुतो गायत्र्यां पादे षडक्षराणि तेषां प्रथमं रूपं षड्गुर्वात्मकं पंक्तौ विन्यस्य अधः द्वितीयादीनां रूपाणि न्यासक्रमेण तच्चरणेऽस्य प्रस्तारः तस्यायं न्यासः

१	ऽऽऽऽऽऽ	९	ऽऽऽ।ऽऽ	१७	ऽऽऽऽ।ऽ	२५	ऽऽऽ।।ऽ	३३	ऽऽऽऽऽ।	४१	ऽऽऽ।ऽ।	४९	ऽऽऽऽ।।
२	।ऽऽऽऽऽ	१०	।ऽऽ।ऽऽ	१८	।ऽऽऽ।ऽ	२६	।ऽऽ।।ऽ	३४	।ऽऽऽऽ।	४२	।ऽऽ।ऽ।	५०	।ऽऽऽ।।
३	ऽ।ऽऽऽऽ	११	ऽ।ऽ।ऽऽ	१९	ऽ।ऽऽ।ऽ	२७	ऽ।ऽ।।ऽ	३५	ऽ।ऽऽऽ।	४३	ऽ।ऽ।ऽ।	५१	ऽ।ऽऽ।।
४	।।ऽऽऽऽ	१२	।।ऽ।ऽऽ	२०	।।ऽऽ।ऽ	२८	।।ऽ।।ऽ	३६	।।ऽऽऽ।	४४	।।ऽ।ऽ।	५२	।।ऽऽ।।
५	ऽऽ।ऽऽऽ	१३	ऽऽ।।ऽऽ	२१	ऽऽ।ऽ।ऽ	२९	ऽऽ।।।ऽ	३७	ऽऽ।ऽऽ।	४५	ऽऽ।।ऽ।	५३	ऽऽ।ऽ।।
६	।ऽ।ऽऽऽ	१४	।ऽ।।ऽऽ	२२	।ऽ।ऽ।ऽ	३०	।ऽ।।।ऽ	३८	।ऽ।ऽऽ।	४६	।ऽ।।ऽ।	५४	।ऽ।ऽ।।
७	ऽ।।ऽऽऽ	१५	ऽ।।।ऽऽ	२३	ऽ।।ऽ।ऽ	३१	ऽ।।।।ऽ	३९	ऽ।।ऽऽ।	४७	ऽ।।।ऽ।	५५	ऽ।।ऽ।।
८	।।।ऽऽऽ	१६	।।।।ऽऽ	२४	।।।ऽ।ऽ	३२	।।।।।ऽ	४०	।।।ऽऽ।	४८	।।।।ऽ।	५६	।।।ऽ।।

५७	ऽऽऽ।।।
५८	।ऽऽ।।।
५९	ऽ।ऽ।।।
६०	।।ऽ।।।
६१	ऽऽ।।।।
६२	।ऽ।।।।
६३	ऽ।।।।।
६४	।।।।।।

इति प्रस्तारः। अथैषां रूपाणां नष्टमुद्दिष्टं च प्रसंगेन छंदोदिमध्यदुष्यते उद्दिष्टं नाम स्वेच्छया गुरुलघ्वात्मकं रूपं प्रकल्प्य तत्कियत्संख्यकं भवत्यतीति पृष्टे यत्तदुद्दिष्टं कथ्यते अथ रूपे अज्ञाते एतावत्संख्यके रूपं कीदृशं भवतीति पृष्टे यत्तन्नष्टमिति शास्त्रे अथ नष्टसाधनक्रमः नष्टस्य यो भवेदंकस्तस्यार्द्धेऽर्द्धे समे लः विषमे चैकमाधाय तस्यार्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत् ४ अस्यार्थः यो हि नष्टांकः स्यात्तस्यार्द्धेऽर्द्धे कृते सति यदि समांकः स्यात्तदा लघुः स्थाप्यः यश्च स्वभावतोपि समं स लघुरेव स्यात् विषमे तु एकमाधाय नाम क्षिप्त्वा तदर्द्धेऽर्द्धे कृते सति गुरुर्भवेत् अत्रापि च ल स्वभावतो विषमं गुरुः स्यादित्यर्थः यथात्र पंचत्रिंशत्तमं ३५ रूपं कीदृक् भविष्यतीति पृष्टे पंचत्रिंशत्तमः स्वभावाद्विषमोंकः अत एको गुरुः स्थाप्यः ततः पंचत्रिंशतेरर्द्धं न संभवत्यतः एकं १ क्षिप्त्वा ३६ अर्द्धं १८ समसंख्यं अतो द्वितीयस्थाने लघुं विन्यस्य अस्या १८ अर्द्धं ९ अस्य विषमत्वात्तृतीयस्थाने गुरुः स्थापितः नवानां ९ अर्द्धं न संभवत्यत एकं क्षिप्त्वा १० अर्द्धं ५ अस्यापि विषमात् चतुर्थस्थाने गुरुर्न्यस्तः अस्यार्द्धं न संभवत्यत एकं क्षिप्त्वा ३ अर्द्धं स्य ३

विषमत्वात्प्रथमस्थाने गुरुः स्थापितः अत्राप्येकः क्षिप्त्वा ४ अर्द्धितः २ अस्य समत्वात् षष्ठस्थाने लघुर्न्य
स्तः एवं कृते जातमिदं पंचत्रिंशतिप्रस्तारस्य रूपमिदं ऽ।ऽऽऽ। इति नष्टं अथोद्दिष्टमापितत्रोक्तं
उद्दिष्टद्विगुणानाद्यादुपर्यंकान्समालिखेत् लघुस्थाने तु ये त्वंकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् अस्या
र्थः पादिकेन्वितिसृष्टमेनादकगुरुलघ्वात्मके रूपे किंपरिमितं भवतीति दृष्यकाद्यपरिद्विगुणांकान् लिखे
त् तत्र ये लघुस्थानस्थाअंकास्तैर्मिश्रितैरेकयुतैश्च उद्दिष्टं रूपं भवेत् यथा मिश्रितैः कस्मिन्नपि दृष्टे यस्मि
न्वेदुरेकः ततो गुरुद्वयं ऽऽ ततः पुनर्लघुः ततो गुरुश्च पुनरंते लघुः ।ऽऽ।ऽ। इदं कियत्संख्यास्या
दिति प्रश्ने षट्सु स्थानेषु द्विगुणांकान् संस्थाप्य तदधः प्रस्ताररूपं ।ऽऽ।ऽ। स्थाप्यम्या
सः

१	२	४	८	१६	३२
।	ऽ	ऽ	।	ऽ	।

अत्र लघुस्थानीया अंकाः १।८।३२ एषां योगः ४१ सैकः ४२ जात
मिदं रूपं द्विचत्वारिंशत्तमेऽस्तीति दृष्टमुद्दिष्टं एवं सर्वत्रेति दिक् सर्वेषां छंदसां
प्रस्तार आनेयः तस्य पर्यं उक्तासु क्तेति ग्रंथबहुल्यभयात् दिग्मात्रमेव निरूप्यते तत्र उक्ताख्याना
मेकाक्षरपदं छंदः तत्रैकं गुरुः स्यात् जातं रूपद्वयं २ अत्युक्ता नाम द्व्यक्षरपादं छंदः तत्र द्विगुरुमि
मितात् प्रथमपंक्तिविन्यासस्य प्रस्तारक्रमाज्जातं रूपचतुष्टयं ४

ऽऽ
।ऽ
ऽ।
।।

एते रितिगणा इति छंदःशास्त्रे प्र
सिद्धं एवं मध्या नाम त्र्यक्षरत्र्यात्मकैकपादं छंदो विशेषः तत्रापि प्राग्वत् प्रस्तारविधिना ३५

गुरुत्रयात्मकाद्यपंक्तेः सकाशाज्जातान्यष्टौ रूपाणि

ऽऽऽ
।ऽऽ
ऽ।ऽ
।।ऽ
ऽऽ।
।ऽ।
ऽ।।
।।।

एतेऽष्टौ गणाख्या आद्यरूपाणि मयरसतजभनाख्याः अष्टौ वर्णग
णा अपि भवंति एवं प्रतिष्ठा नाम चतुरक्षरात्मकैकपादस्थं छंदो विशेषः तत्रापि प्राग्वत्प्रस्तारविधिना चतुर्गुर्वात्मकप्र
क्तेः सकाशाज्जातानि षोडश रूपाणि जातानि ये नानि

ऽऽऽऽ
।ऽऽऽ
ऽ।ऽऽ
।।ऽऽ
ऽऽ।ऽ
।ऽ।ऽ
ऽ।।ऽ
।।।ऽ
ऽऽऽ।
।ऽऽ।
ऽ।ऽ।
।।ऽ।
ऽऽ।।
।ऽ।।
ऽ।।।
।।।।

एते षाणगणाख्या भवंति येषां संगीत एव प्रसंगे
वता नुपयोगः तं स सर्वेषामपि स्वल्पमिति विस्तरेण यस्सुप्र स्तारः कर्तव्यः स्वदक्षरमितान् प्रमोपंक्तौ विलिख्य
त स्व कास्वगतानां गुरूणां च प्रस्तार आनेयः तत्र एकार्था वे तरा अंकाः द्व्यादीना या आनीता एकद्व्यादिगुरुज्ञाप्य
स्थाः स्फुटतराः विलोकनीयाः ननु कथं विलोकनीयाः स्ता आत यथात्र एकगुरवः षट् संति एकगुरुवः नाम यत्रैको
गुरवः पंच लघवः एतादृशानि रूपाणि अस्मिन् गायत्री च रणस्य विस्तार्यमाणे प्रस्तारे सति षड् भवेयुरित्यर्थः
एवं द्विगुरवः पंचदश यत्र द्वौ गुरू चत्वारो लघवः एतादृशानि रूपाणि समग्रे चतुःषष्टि ६४ पंक्तिप्रस्तारे पंच
क.त्रि दशैव एवं त्रिगुर्वादि अथात्रैकैकलघ्वादिकं लचतुष्कान्तलादिस्तारेषु कानि सर्वगुरूणि रूपाणि कानि एकगुरूणि
कानि द्विगुर्वादीनीति ज्ञातव्येवाकृति सर्वगुरवः कत्येकगुरवः कति द्विगुरवः कति त्रिगुर्वादय इति कुतूहलायां ब
र्णध्वजां जरिति तन्नज्ञानार्थं क्रमः यथोक्तं पिंगले एषां वर्णं पताकाकीर्तिं पताकातिरा जस्येति एकद्व्यवस्था
लारस्य नोऽशावितिव्दर्द्धनां पूर्वपरेण संयुज्य तदधो लेखयेद्बुधः ॥१॥ अंतिमांकाविधिनैव लंघयेद्यत्र कुत्र
चित्ताः एकत्र लिखितं प्राक् पुनरंत्यत्र नोल्लिखेत् ॥२॥ अत्र स्फुटोऽर्थः तथापुदाहरणे साम्यग्दर्शयिष्ये प्रथम
स्थाने सर्वगुरवः द्वितीयस्थाने विविक्षितसर्वगुरुमध्ये एकं लघुं कृत्वा तावद्रूपभेदस्थानानि एवं तृतीयादिपं
क्तिषु एकैकगुरुयुतप्रस्तारस्थानानि यद्वा प्रथमः सर्वगुरुर्द्वितीयपंक्तावेकलघुस्थानानि तृतीयपंक्तौ द्विलघु
स्थानानि इत्यादि ज्ञेयं ॥ अथोदाहरणप्रकाशः १।१ अस्य द्विकल्यनाद्येकस्थानस्य एकगुरुः द्वितीयस्य एकलघुरिति

43/2006
36

एतावतैवसिद्धिः गद्यक्षरेयथा वतैवसिद्धिः प्रथमस्थानस्य घुरिति अक्षरा यथा योजनं कार्यं नवमभे

अत्रैकांकद्वयांकयोः संयोजनेत्र्यंकउत्पन्नः सचअंकाधःलेख्यः तस्यचतुर्विधत्वं स्यात् एकः सर्वगुरुः द्वितीयतृतीयस्थानस्थैकगुरुः एकलघुः चतुर्थस्थानस्थः सर्वलघुः अथ एकद्वयांकयोगेनत्र्यंकः सप्तांकाधः एकचतुरंकयोगेनपंचांकः स्तंभकाधः पंचांकेदशांकाभावतेन अंकस्य चतुरंकसंमेलनसम्भवधनिवेशयाः चतुरक्षरेयथा पताका ॥ ॥

अत्रैकद्वयोः सहत्रयंतद्वयकाधः पुनरेकंचतुर्भिः सहपंचकेकाधः एकाष्टयोगेनवधः द्वयष्टयोगेदशांकः षडधः द्विषोडशयोगोनकार्यः त्रिचतुर्योगे षट्‌अंकास्ते चतुरध समा दशाधः अष्टयोगे एकादशांकः सप्ताधः त्रिषोडशयोगेनकार्यं अंतिमत्वात्पंचचतुर्योगे नवां एत्रलिखित्वा तल्लेख्यः पंचाष्टयोगे त्रयोदशएकादशाधः चतुरष्टयोगे द्वादशाद्वाधः चतुःषोडशयो नकार्यं षडष्टयोगे चतुर्दशद्वादशाधः दशाष्टयोगोनकार्यः अष्टादशमेराभावात् सप्ताष्टयोगे शचतुर्दशाधः अत्रप्रथमस्थानेसर्वगुरुः द्वितीयपंक्तौ द्वित्रिपंचनवस्थानेएकलघवस्त्रिगुरवः मा को क गो पंचद श्वा न्याः ॥ चतुःषट्दशसप्तैकादशत्रयोदशप्रमरूपेषु द्विलघवो द्विगुरवश्चवेद्यान्याः ॥ अष्टद्वादशचतुर्दशपंचदशस्थानीयरूपेषु त्रिलघवएकगुरवश्च षोडशस्थानेसर्वलघुरितियोजनाउत्पथैवंनोत्पद्यामरश्मा एकगुरवो द्विगुरवस्त्रिगुर्वद्याश्चज्ञेया यथात्रप्रस्तारांते षोडशमंरूपं तत्सर्वलघुः ततोष्टद्वादशचतुर्दशपंचदशमरूपाणि एकगुरवइति ततोचतुःषट्‌दिगादि द्विगुरवइतिपूर्वप्रोक्तमपिवेशद्याथमिदंपुनरुक्तिः अथैवमेवसर्वत्रसमूहनीयं ॥ अथप्रागुक्तवत्सुप्रतिष्ठाछंदसः पंचाक्षरपादोपलक्षितस्यपताकायं ॥ ३७

अथैवंमेगापत्रीचरभेणे स्तारेकगुरवः इतिद्विगुरवस्ते ये वा इति तूर्णेपरिस्थितेयेउत्तेयेषट्‌पूर्ण मे अ प्रा द्वि पताका आप्येक द्विगुरवः गुरुस्था ॥५॥ ॥५१॥३॥१॥ त धः पं तुरे का कं वि चतुरवः एक धः अष्टांद्विल गलेअरवसंर क १ अस्यार्थः अक्षरसं यसमेरुनिः शांकस्यात्तु मेरुचो तेत्रस्वरवरोहावरोहोस्मनीः नानोसंरव्याप्रस्तारप्रत्ययार्थं रोतस्थावरोहणं मूर्छने-पुच्छ लक्रमादहनेपूर्वेणपूर्वेणतेषु तो सासाद्येकोनकोष्टानांमध्येप्रसन तथाच तानस्वरमितोध्वाधः पंक्ति

अत्रैकषाद्विगुरुस्थानेपूर्वयदेवदेवक्रमेएवंसर्वत्रषोडपंप षादिगुरुस्थानंतुपूर्ववदेवयथांस्यपंक्तितोवामतश्चाएक यथासोपंक्तिः ३२।४८।५६।६२।६०।६३ एकगुर्वात्मिका ततो नानिइमानि २४।४०।२८।४४।५२।३०।४६।५४।५८।३९।६३ नोष्ठांकाधिकत्रिगुरुपंक्तिः ततश्चतुरंकाधश्चतुर्गुरवः षंका षट्‌गुरुएवंलघुसंज्ञाजिज्ञासायांद्यकाधः पंक्तौ एकलघवः च वः अष्टाधस्त्रिलवइत्यादिपताका एवंछंदः प्रस्तारमेरो तु ॥ यथा रवकुहुः कुरुआइअंतपठमं ॥ सिरदुई अंकेअवरुभरु सुर्द्दे मेरु णिक्ते क्षाकान्केष्ठकान्कुरुआद्यंतयोः प्रथमांकेकुरु शीर्षेद्वयं अपरे द्वर कोधुनातत्प्रसंगे गानाचार्यानुक्तापिरवंडमेरुप्रयस्थाप्संक्षेपात्निरूप्य पडमध्यमगान्धाराश्चतुर्दशमूर्छनासंतितासुप्रत्येकंएकस्वरादिता खंडमेरोः प्रवृत्तिः तदुक्तं संगीतरत्नाकरे क्रमात्स्वराणांसप्तानामा रोहश्चावरोहणं मूर्छनेत्युच्यते ग्रामद्वयेताः सप्तसप्त च तथा अंकानेवादिसमांनोस्ताना एकस्वरादिसंख्यास्याक्रमेणप्रतिमूर्छनमिति अपिच पंडरेपरे १ एकस्वरादिसंख्यास्यात्क्रमेण प्रतिमूर्छनमिति अपिच पंरूपः तास्याद्यायामाद्यकोष्ठेलिखेदंकंपरेषुस्थापितंयादि क्रमेणन्यासः गांसांकमिश्रणात् एकस्वरादितानानां संख्या संजायतेक्रमात् इत्यादि

15 2006

37

नोर्धाधः रंतानसं नमस्तारे परि प्रोक्तं नृ २ अस्यार्थः रूलध्वात्मकांधिरिव स्मेन्यसेत् अत्रान्यशङ्केन यमर्थः यत्नाद्योलघुर्महानृत

१	२	३	४	५	६	७
स	रि	ग	म	प	ध	नि
१	०	०	०	०	०	०
१	२	३	२४	१२	०	७२०
४	१२	४८	२	४०	१४४०	
१८	७२	३६	०	२१६०		
९६	४८	०	२८८०			
६००	०	३६००				
४३२०						

पंक्तिस्थितानामंकानां योगे क्रियमाणे ॥ ॥ श्री ॥ वर्णमेरुस्यं प्रतिस्व स्याम १ रि १ ग म २६ प २४० नि ५२० एवं सर्वतान संख्या ५०४० ता पि चोक्तं तस्मात्समाद्या महतोधः स्थाप्यं यथो नामसंख्यास्तु संभवेमह तोलेख्य स्याभिपतंमकं धनतालंगु त्यातदेवयेक्ष्य आद्यामहतो द्रुतलघुगुरुवद्वच्पंतेम

१ १
१ २ १
१ ३ ३ १
१ ४ ६ ४ १
१ ५ १० १० ५ १
१ ६ १५ २० १५ ६ १

नोधः स्थाप्नत्पदेक्षयाद्रुतोरचनीयः एवं गुरोमहतिलघुरल्पतया लघुतेमहतिगुरुरल्पः स्यादेवं न्यसेत् यथोपरितथाशेषंन्यसेत् ऊनेऊनस्थाने तु यथासंभवं गुरुलघुनय वाद्रुतान्सान्यसेत् यावत्सर्वेद्रुता न भवंतितावत्कार्यं यथाएकतालीतालेएकोद्रुतोस्ति तस्य प्रस्तारे एकमेवरू पं तथाद्विद्रुतप्रस्तारे रूपद्वयं ।०।० तथाद्रुतोस्मिन् ०।आद्यान्महतोल्पे स्थापितं इत्यादिनाजातं रूपत्रयं ०। । ० ०० यथायथात्र तालेलघुद्वयमस्ति तस्य चत्वारोद्रुतः भवंति तेषां प्रस्तारे जातानिषड्रूपाणि ॥ऽ ।।। ००। ०।० ।०० ०००। एवं पंचद्रुत मास्ते जाता मतिविस्ता ॥ रेणअथा

निनवरूपाणि चार्यः शिष्येन वहनपरिमिते रियुक्तामधुर भोः गणक

०ऽ
०॥
।०।
००।
ऽ।
।।०
००।०
।०००
००००

एवमेवं तालेश्वीमार्गे तालानां प्रस्तारे विधिः कार्यः इत्यस्य वलनेति एकद्विन्यादि मुखा पारसभेदायेवैद्यकेपुदाहरणमाह एकद्विन्यादिमुखा शाखाविशाखे एकद्वि त्यादि ललिते भूमिभर्तुरम्येरम्येषण्मुखे चतुरविरचितेनश्लक्ष्णे मरुदुक्तया यान्नकस्यारतिकेर कस्मिन्नपदरसैः स्युर्गणकव्यंजनेव्यक्ति भेदाः १०८ भूमिभर्तुः कस्याचिद्राज्ञः अष्टमुखायुक्ते चतुरस्त्रधारिनिर्मिते सुतरां चतुरेणमृदुशला

काभिर्विविरचिते विपुले स्वह्नि णशालाभिर्विशालेएतरम्ये गृहेएकद्व्यादिमुखावलन परिमितिप्रमाणं वद मुखावहनायलिंदानीति केचित् वस्तुतस्तु अमुमर्थं तोराजगृहादौगायुसंचाराथर्भिनिच्छिद्राणीमुखास्ते एव इत्यर्थः अत्राद्युहिष्टपदेकाद्यपर्यंतानामंकानां व्यस्तानां क्रमगतानां च न्यासः

८	७	६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६	७	८

तं विधाय न्यस्त भाज्या क्रमस्थितैः परः पूर्वेण संगुण्येति प्राग्वत् यथाद्याङ्केनैव १ भक्तोऽ८ तेः स च ७ गुणिता ५६ छेदीभूतद्वयेनाप्तः २८ पुनः पूर्वालभेनानेन २८ परं संगुण्य १६८ स्वच्छेदेनत्रयेण लब्धः पूर्वाश्च्याः अनेन परं ५ संगुण्य २८० छेदेश्चाप्तं ७० एवं जातानां मुखवलनव्यक्तीनां क्रमेण न्यासः

८	२८	५६	७०	५६	२८	८	१
१	२	३	४	५	६	७	८

अत्रापि अष्टगुणोत्तमकं मध्यमरूपं प्रथमपु क्तौ नित्यस्य पादे सर्वगुरुवित्यादिनाप्रस्तारविधिना प्रस्तार आनेयः एतत् तुअनेन प्रकारतानेग्रंथ विस्तारभयात् चेनास्माभिर्लिख्यते अथोतराद्र्धेन सरस्यभेदोदाहरणं ॥एकद्वित्यादियुत्येति किंयमोगणकएक स्मिन्पाके व्यंजने मधुरादिकैः षड्रसैः एकद्व्यादियुत्याकति व्यक्तिभेदास्तान्वदेतिप्रश्ने न्यासः

६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६

अत्रापि प्राग्वदेव जाता अकस्मिन् रसविशेष मधुरादीनां रसानां योगे व्यक्तिभेदाः ६।१५।२०।१५।६।१॥ ॥ इति श्री सिद्धान्तपारगणितलीलावत्युदाहरणे श्रीमद्देवज्ञ निकराभिमतधनेश्वरकृते लीलावतीभूषणे पिअध्यायः ॥ ॥अ थश्रेढीव्यवहारेष्वणात्मकं तत्रनादौ सैकपदेति सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यंकयुतिः किलसंकलिताख्या साद्वियुतेन पदेन विनिघ्नीस्यान्त्रिहृतातरवलुसंकलितैक्यं १०९ सैकपदघ्नपदस्यार्द्धं एकाद्यंकयुतिः संकलिताख्यास्यात् किं नस्यादित्यत्रय एकेनसहितं सैकं च तत्पदं च तेन घ्नं गुणितं च तत्पदं च तस्यार्द्धं नाचे सैकं पदघ्नं च तत्पदार्द्धं चेति अत्र पदशब्देन एकद्व्यादिनामंकानां कायोऽभीष्टः यस्य संकलितं विधीयते सोऽर्थः तदेवपदं तस्यार्द्धं विधाय सैकपदघ्नं कार्यं योसैकपदगुणितस्य पदस्यार्द्धं कार्यमिति अथ संकलितस्या

पिनामैकादियोगस्यापि संकलितमात्सेति स्यासंकलिताख्यायुतिश्च ष्यायुतेन पदेप्राक्तनेन गुणनीया तदनु त्रिभि
र्भक्ता सती संकलितैक्यं स्यात् अत्रोदाहरणमनुष्टुभात एकादीनामितिस्पष्टं एकादीनां नवांतानां पृथक् सं
कलितानि मे तेषां संकलितैक्यं च ब्रूहि गणक द्रुतं १० न्यासः १।२।३।४।५।६।७।८।९ अत्र प्रथमपदं १ सैकं
क २ अनेन पदं १ गुणितं २ अर्द्धितं १ जातं तस्य संकलितं १ एवं परमिष्टं द्वितीयं २ सैकपदेन ३ गुणितं ६ अर्द्धितं ३ द्व्योः संकलितं ३
अथ पदं त्रयः ३ सैकं ४ अनेन पदं गुणितं १२ दलितं जातं त्रयाणां संकलितं ६ अथ पदं ४ अस्यार्द्धं २ एतत्सैकपदेन ५
गुणितं १० तदा जातं चतुर्णां संकलितं १० एवं सर्वेषां संकलितानि १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५ अथवा पदं ५
अस्यार्द्धं ५/२ इदं सैकपदेन ६ गुणितं ३०/२ छेदहृतं पंचानां संकलितं जातं तदेव १५ अथवा सैकपदघ्नपदार्द्धमिति पा
ठः न्यायेपु नांतरकार्यं एकपदघ्नपदार्द्धमिति एकाद्येकयुतिः एकशब्दस्य केवलार्थः एकानामेकैकं त्यक्त्वा तत्सदंशने
न गुणितं च तत्परं तस्यार्द्धितमित्यर्थः यथेष्टं पदं ५ अनेन पदस्यार्द्धं ३ गुणितं जातं तदेव १५ अथ संकलितस्या
योगानयनार्थं न्यासः १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५ यथा त्रयाणां संकलितैक्ये ज्ञातुमिष्टे पदं ३ द्वियुतं ५ अनेन त्र
याणां संकलितमिदं ६ गुणितं ३० त्रिभक्तं सज्जातं त्रयाणां संकलितयुति १० एवं सर्वेषां संकलितैक्यानि १।४।१०।
२०।३५।५६।८४।१२०।१६५ अत्रोपपत्तिः एकोत्तरश्रेढ्यां पूर्वाद्ये त्रिभागे न गुणिते सति तदर्द्धं पूर्वसंकलितं स्यात्
इति नियमं दृष्ट्वैकस्यार्द्धेन दत्तं तद्वयस्यात्तानामेकस्यार्द्धं यत् संकलितमानेतुं प्रकारांतरं तत्तयोस्तथैकद्विपादयो
का उत्तरोत्तरमेकैकेनाधिकाः संत्यतः पूर्वांकः सैकः सन्नग्रिमांकतुल्यो भवति तेन स्वपदगुणितो द्विर्हृतश्च स्वस्य
संकलितं स्यात् अतः उक्तं सैकपदघ्नमिति अथ सा द्वियुतेनेति प्राक् या संकलिताभिधाना युतिर्जाता सा
प्रथमानुत्तरोत्तरं पदाधिकाभवत्यतः पूर्वयत् एकः क्षेपः द्वयं चहार आसीत्तावदेकाधिको क्षेपः तदा क्षयः क्षेपः २ त्रयं
हारश्च ३ एवं पूतसंकलितस्यापि संकलितं स्यादिति प्राप्तं ११० अथैकादीनां वर्गास घनैक्यानयनार्थं सूत्रं वृत्तं

द्विघ्नपदघ्नमिति द्विघ्नं पदं कुयुतं त्रिविभक्तं संकलितेन हतं कृतियोगः संकलितस्य कृते समम एकाद्येकघनैक्यमुदीरितमा
द्यैः १११ द्व्यां २ गुणितं च तत्पदं चैकेन युतं तेन त्रिभिर्भक्तं संकलितेन हतं सत् कृतियोगः स्यात् तद्वदेकाद्ये
कघनैक्यं संकलितस्य कृतेः समम् आद्यैः उक्तं एकादीनामेकानां संकलितस्य वर्गस्तत्तुल्यमेव घनैक्यमित्यर्थः अत्रोदा
हरणमनुष्टुभाह तेषामेवेति तेषामेव च वर्गैक्यं घनैक्यं च वद द्रुतं कृतिसंकलनमार्गे कुशला यदि ते मतिः १२ भो
गणक येद्यरि वर्गसंकलनमार्गे ते मतिः कुशला तर्हि तेषामेवैकाद्यंकानां घनैक्यं च शीघ्रं वद न्यासः १।२।३।४।५।
६।७।८।९ एषां प्रोक्तवर्गैक्यानि १।५।१४।३०।५५।९१।१४०।२०४।२८५ यथा त्रयाणां वर्गैक्या जिज्ञासा यपदं ३ द्विघ्नं ६ कु
युतं ७ त्रिभिर्भक्तं ७/३ त्रयाणां संकलितेन ६ हतं ४२/३ छेदहृतं संजातं त्रयाणां वर्गैक्यं १४ एवं सर्वेषां अथ घनैक्यानय
नार्थं एकादीनां संकलितस्य न्यासः १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५ एषां समद्विघातः स्यादिना वर्गस्ता जा
तान्यनुक्रमादेकादीनां घनैक्यानि १।९।३६।१००।२२५।४४१।७८४।१२९६।२०२५ अत्रोपपत्तिः पूर्वसंकलितै
क्यासिद्ध्यै द्वियुतेन पदेन संकलितं गुणितं ततस्त्रिहृतमासीत् इहतु द्विगुणितपदे सैकेन संकलितं संगुण्य त्रिभि
र्भक्तेन यतः संकलितस्यापि संकलितवर्गैक्यं भवति अयमर्थः संकलितनाम सैकपदघ्नपदार्द्धं तच्चेद्द्विगुणं विधी
यते तर्हि सैकपदघ्नपदं भवति तच्च पदाधिकपदवर्गतुल्यं तस्यापि पुनः पदगुणिते संकलितयुतेः सैव त्रिगुणवर्गैक्यं भव
भवति एवं संकलितं पूर्वं द्विगुणं ततः संकलितान्वितं सत् यतो लाघवार्थं द्विगुणपदे कयुतेन गुणितं एवं तत् त्रिगुणवर्गै
क्यसमं जातमतस्त्रिभिर्भागे हृते वर्गैक्यं स्यात् तदुक्तं द्विघ्नपदघ्नमिति ११३ अथेष्टाद्युत्तरश्रेढ्यां सर्वधनानयना
र्थं सूत्रं वृत्तेनाह व्येकपदघ्नेति व्येकपदघ्नचयो मुखयुक्स्यादंत्यधनं मुखयुग्दलितं तत् मध्यधनं पदसंगुणितं तत्

47506

गुणितं सत् सर्वधनं गणितं चतुर्दश ॥१७॥ अत्र यावत्प्रमिताद्यस्याह्ना मूलाभिधानात् द्रम्मानुमासाद्यं तन्मुखमित्युच्यते स
एवादिः अथ प्रतिदिने यावत्प्रमिता वृद्धिः स चयः यावद्दिनपरिमित्यर्थः यावंतो मुखपर्यायास्तावंत आदेः यावद्दिनपर्यंतं तं तं सग
च्छः पदसंज्ञापि तस्यैव अथवा स्वल्पाविगतः एको यस्मात् तद्व्येकं चतुः पदं चयेन घ्नो गुणितो यश्चयः समुखयुगाद्ययुतः
संत्यं अंत्यधनं स्यात् चयपितरह्नोंत्यदिने यावत्प्रमितं भवति तदित्यर्थः अथ मुखयुक्दलितमर्द्धितं सत्तदेव मध्यधनं स्या
त्॥ तन्नाम मध्यधनं पदेन संगुणितं सत् सर्वधनं आदिधनमारभ्यांत्यदिनपर्यंतं सर्वधनैक्यं भवतीत्यर्थः तदेव गणितं संज्ञ
मपि बोध्यं॥ अत्रोदाहरणं वृत्तेनाह आद्ये दिने इति॥ आद्ये दिने द्रम्मचतुष्टयं यो दत्वा द्विजेभ्योनुदिनं प्रवृत्तः दातुं सखे पंचचयेन
पक्षे द्रम्मान् वद संख्या कृति तेन दत्ताः॥२२॥ कश्चिदाप्तः पूर्वदिने द्रम्मचतुष्टयं दत्वा एतद्दत्तमुखं अनुदिनं प्रतिदिनं पंचवृद्ध्या
चयेन द्विजेभ्यो दातुं प्रवृत्तः तर्हि पक्षे पंचदिनात्मके कति द्रम्माः दत्तास्तान् वदेति प्रश्नार्थः न्यासः आदिः ४ पदं १५ व्येकपदं
१४ चयो ५ गुणितः ७० मुखेन ४ युतः सन् जातमंत्यदिनीयधनं ७४ एतन्मुखेन ४ युतं ७८ मर्द्धितं सत् जातं मध्यधनं ३९ एत
त्पदेन १५ संगुणितं सत् जातं सर्वधनैक्यं ५८५ मिदमेव गणितमिति अत्रोपपत्तिः यथात्रैव प्रथमदिने द्रम्मचतुष्टयं दत्तं
द्वितीयदिनात् प्रकाशाद्य पंचवृद्ध्या एवं पंचदशदिनपर्यंतं स एव गच्छः पंचयेन दत्तं स्वस्य चतुर्दशैवादिनानि जातानि
तथा प्रथमदिने रूपभिन्नजातीयवान् पृथगेव स्थितं अतो व्येकोगच्छः समुचितः अथानुपातः यद्येकदिने पंच द्रम्मा
स्तदा कश्चयस्तर्हि चतुर्दशदिने किं १।५।१४ मित्यत्र चतुर्दशभिश्चये गुणिते ७० जातं चतुर्दशदिनानां द्व्यंतं तत्पूर्वदिनद्रव्येण
४ युतं ७४ सन् जातमंत्यदिनस्य ७४ इत्युक्तं व्येकपदघ्नेति अथ मध्यधनापेक्षायां आद्यंतधनयो ४।७४ योगा
७८ र्द्धं ३९ मध्यधनमत उक्तं मुखयुग्दलितमिति॥ अथ सर्वधनज्ञानार्थं द्वितीयादिदिनधनानि तु पंचोत्तरवृद्ध्या ५ पंचद
शदिनपर्यंतं धनानि विलिख्यन्ते

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	दिन
[illegible]	९	१४	१९	२४	२९	३४	३९	४४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	७४	धन

एषां योगः कृते जातं यत्तत्सर्वधनं भ ३

वतितद्यथा प्रथमदिनमादिधनं तथा पंचदशदिनस्य धनमंत्यधनं तथा पंचदशादिनेषु मध्ये ष्टमदिनस्य मध्यस्थत्वात् ष्टमदिनीयं द्रव्यं
मध्यधनं भवति तच्चांत्यधनाद्यधनयोर्योगार्द्धमितमेव एवं सर्वदिनधनानां योगे सर्वधनं स्यात् अथ लाघवार्थं मध्यधनं गच्छगुणि
तेपि फलं तुल्यमेवात मोक्तं मध्यधनं पदसंगुणितमिति ॥२५॥ एवं विषमगच्छोदाहरणमुक्त्वाधुना समगच्छोदाहरणमाह आदिस्स
प्तचयद्वैति आदिः सप्त चयः पंचगच्छोष्टौ यत्र तत्र मे मध्यांत्यधनसंख्ये वद सर्वधनं च कि ॥२६॥ भोः विद्वन् यत्र आदिः ७ चयः ५ ग
च्छः ८ तत्र मध्यांत्यधनसंख्ये सर्वधनं च किं वदेति प्रश्नार्थः आद्यि पूर्ववत् क्रमेणैव व्येकपदघ्नेति व्येकपदेन ७ चयो ५ गु
णितः ३५ मुखे ७ युतं ४२ अत्रात्र समदिने मध्यदिनाभावान्मध्यात्परदिनयोर्योगार्द्धं मध्यधनं भवतीति प्रतीति कृत्वा
द्यांत्ययोर्मध्यधनं ४९ योत्यधनं मुखयुक् ४९ दलितं सत्तदेव ४९ अत्रोपपत्तिः यथा पंचदशदिनामिते गच्छे प्रादिनसमस्त कृपरं दि
नसमकं तयोर्मध्ये एकमष्टमदिनं मध्यं च न तथा प्रतीयते एवं यत्र गच्छे द्विहृते सम्यक् शेषं स्यात्तत्र मध्यं यत्र न स्यात् सम वशि
ष्टं तत्सम गच्छे मध्यधनाभावः अत उक्तमाचार्यैः प्रतीतिकृत्याद्यतिनर्थ न्यासः

१	२	३	४	५	६	७	८
७	१२	१७	२२	२७	३२	३७	४२

अत्र साकूघस्य चत्वं
तथा त्याघस्य चत्वं तयोरंतर्दिनद्वयं भवशिष्टं तयो २२।२७ योगार्द्धं ४९ मध्यधनं वा द्यांत धनयोर्योगार्द्धमितं च सर्वधनं १९६
॥ अथ गच्छ सर्वधनयोर्ज्ञाने चयस्य चयस्यादिमध्यांत्यस्मिन्नुकूत्ते आनयनं वृत्तार्द्धं गच्छहृते इति गच्छहृते गणिते वदनं स्या
व्येकपदघ्न चयार्द्धविहीने गणिते सर्वधने गच्छहृते व्येकपदघ्न चयार्द्धविहीने सति आदिः स्यात् उदाहरणं पंचाधिकमि
ति पंचाधिकं शतं श्रेढीफलं सप्त पदं किल चयं च यं वयं वि ममावदनं वदनं दन ॥२७॥ स्पष्टोर्थः न्यासः सर्वधनमेव श्रेढीफलं वि
दं १०५ आदिः ० चयः ३ गच्छ ७ गणिते १०५ गच्छ ७ हृते १५ एकोनपद ६ घ्न चय १८ मुख ६ युक्त गुणित चयार्द्धेन ९ विहीनं जा
तं वदनं ६ अथास्माद्व्येकपदघ्नेत्यादिना त्यधनादि यथा व्येकपद ६ घ्न चय १८ मुख ६ युक्त २४ इदमेवांत्यधनं एतन्मु
ख ६ युक्त ३० दलितं सत् १५ जातं मध्यधनं १५ अत्रोपपत्तिः पूर्वसूत्र विलोम्येन पूर्वं मध्यधनं गच्छगुणं सर्वधन

माद्यैरिदितानीसर्वधने गच्छहृते मध्यधनं ज्ञातं तच्च व्येकपदघ्नचयार्द्धयुक्तयोगसमं तेन तस्माद्व्येकपदघ्नचयार्द्धे शुद्धे शेषमादिधनं अथादिगच्छसर्वधनेभ्यो चयसिद्ध्यर्थमाहोत्तरार्द्धं नगच्छतमिति गच्छहृतंधनमादिविहीनं व्येकपदार्द्धहृतं च
चयः स्यात् ७ धनं सर्वधनं गच्छहृतं सदादिविहीनं व्येकपदार्द्धहृतं चयः स्यात् उदाहरणं प्रथममगमदिति प्र
२ थममगमद्व्हायोजने योजनद्वयं तु नवक्रमशो ह्यति यातो ब्रूहि अरिकरिहरणार्थ योजनानामशीत्या रिपुन
गरमवाप्तः सप्तरात्रेण धीमान् ११८ यः जनेशः प्रथमम ह्ला दिने द्वे योजने योजनद्वयं गत्वा तदनु दिवसे हस्तिहर
णार्थं सप्तरात्रेण धीमान् योजनानामशीत्या रिपुनगरमाप्तः कथ्यतामित्यर्थः याताः स्तद्ब्रूहि अथ प्रथमं
सम्मत अथ समस्त सामन्त सीमन्तिनी सीमन्त सीमान्त सीमन्तितनिजयशः सीरसंचारप्रद्युति कश्चित्स्वम्भूपालमौलि कुल
कधुरीणो ऽखिलभूपरिपन्थि भूपाल कुलजाल पञ्चाल संचाल संचाल निखिल दक्ष कृपालवृन्दता दल
लकर्णतालकाहलास्फालसंजातपरभागजंघाल निजदुर्दोजनप्रतापवाचालशो यग्निज्वालजालजरा
लनिजजनशाले कालवालसुतमालदलगरलशोभालाय सूजविकरालकालकरालधाराल दग्धकीलालकलि
तकरवालभीतभीतपलायितारिकुलभूपालगह्वरगुंजरलिजालजाताल संकरणालभालातिजवालदं नाथल्लहरणा
यागच्छदित्यर्थः आ० २ च० १० प० ७ सर्वधनं ८० सर्वधनं ८० गच्छ ७ हृतं ८०/७ आदिना सहितरा ८०/७ २/१ विहीनं ६६/७ व्ये
कपदार्द्धे नहतं ६६/७ त्रिभिस्सम गच्छेदे तैषां योगः ५४/३ ५८/३ ८०/७ ८०/७ ११६/७ ... ... इष्टवर्तित संज्ञातं ११/३ अत्रोपपत्तिः प्राग्व
न गच्छेन सर्वधने भक्ते मध्यधनं ज्ञायते तस्मात् इष्टाद्यधनं विशोध्यते तत्रहि व्येकपदघ्नचयार्द्धमवशिष्यते तच्चैव व्येकपदार्द्धे
हीनतत्ति चयः स्यादित्युपपन्नं ११८ अथ गच्छज्ञानार्थं सूत्रं श्लेनाह श्रेढीफलादिति श्रेढीफलादुत्तरलोचनघ्ना
द्याद्यार्द्धवर्गान्तरवर्गयुक्तात् मूलं मुखोनं चयखंडयुक्तं चयोधृतं गच्छमुदाहरन्ति ११९ श्रेढीफलात्सर्वधनाच्चयनघ्ना

गुणितान्चयार्द्धमुखान्तरवर्गयुक्तात्सकाशान्मूलं यत्तन्मुखोनं चयार्द्धयुक्तं चयभक्तं सत्गच्छमुदाहरन्ति उदाहरणं द्रम्मत्र
यमिति द्रम्मत्रयं यः प्रथमेन्हिदत्वादातुं प्रवृत्तो द्विचयेन तेन शतत्रयं सप्तत्यधिकं द्विजेभ्यो दत्तं कियद्भिर्दिवसैर्वदाशु १२०
स्पष्टार्थः न्यासः आदि ३ च० २ फ० ० सर्वधनं ३७० अथेदमत्र श्रेढीफलं ३७० चयेन २ घ्नं ४ गुणितं १४८० चयार्द्ध १
मुखांतरस्यास्य वर्गेण ४ युतं १४८४ अस्य मूलं ३८ मुखोनं ३५ चयखंडे १ युतं ३६ चयो २ हृतं जातो गच्छः १८ अस्मा
त्प्राग्वदन्त्यधनं ३७ मध्यधनं २० सर्वधनं ३७० अत्रोपपत्तिः आदिधनमादिरूपं तद्द्विचयार्द्धयावतीरूपाणि सर्वधनाद्युद्धे
तिन रूपसंख्या गच्छप्रमाणं स्याद्यावत्तर्पणप्रकारान्तरतो गच्छ आनीयते चन्त्यधनं नाममध्यधनगच्छयोर्घातः मध्य
धनं नाम चयार्द्धव्येकगच्छाघातः मुखयुक्तः अथ सप्त द्विगुणमुखयुक्तः सन्नन्त्यधनं भवति एवं सर्वधने द्विगुणा
चयनगुणितं चयार्द्धवक्त्रान्तरवर्गयुक्ते चयार्द्धयुतस्यान्त्यधनस्य वर्गो भवति तस्य मूलं चयार्द्धयुतमन्त्यधनं त
न्मुखोनितं चयार्द्धयुतं सति चयगच्छयोर्घातो भवति तत्र चयेन भाज्यते न लागच्छः स्यादित्युपपन्नं १२० अ
थ द्विगुणोत्तरादिफलानयनार्थं सार्द्धार्या विषमगच्छ इति व्येकमिति च विषमे गच्छे व्येको गुणकः स्यात्समेर्द्धि
ते वर्गः गच्छक्षयान्तरपं स्याद्यस्तगुणवर्गजं फलं यत्तत् १२१ व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणोत्तरगणितं
१२२ यदा गच्छो विषमस्तदा तं निरेकं कृत्वा गुण इति संज्ञा कार्या तथा समे गच्छेर्द्धिते सति गुणकादधो वर्ग इति संज्ञा ले
ख्या एवं गच्छस्यान्ते नाम यावद्गच्छो निरेव शेषः इत्यर्थः अथान्त्यात्सकाशाद्यस्तगुणवर्गजं फलं यत्तदेकरहितं गुणोद्धृ
तं तथादिगुणं सद्गुणोत्तरगुणितं सर्वधनं स्यादित्यर्थः अत्रोदाहरणं पूर्वं वराटकमिति पूर्वं वराटकयुगं येन द्वि
गुणोत्तरं प्रतिज्ञातं प्रत्यर्थं अनाय समासेनिष्का नराति कति १२३ स्पष्टार्थः न्यासः आदि २ चयः गुणोत्त
रः २ वर्गः शेषे विषमगच्छः १५ अतः व्येक १४ मिदं कृत्वा गुण इति संज्ञा तथाकृते १४ गुणः एतत्समस्त
गच्छ ३० अत्र गच्छः १ समोस्मतः ३ अर्द्धिते सति वर्ग इति संज्ञा स्थापयेत् तथाकृते १५ ...

स्तादिगुणोत्तरस्तु तस्याद्य इदमेव अंतिमदिनद्रव्यं सर्वदिनद्रव्यैक्यापेक्षायां तु

नोद्दिष्टं ७ वर्ग इति संज्ञा तस्यापिता अथ शेषं विषमगच्छः ७ अतो व्येकं ६ स्यात् गुणकः अथेदं ६ समतोर्द्धितं ३ व
र्ग इति शेषं ३ विषमत्वाद्व्येकं सत् २ तदर्द्धितं एवं जातानापत्तिपर्यन्तं निरवशेषोगच्छः

वर्ग	८४
गुण	२४
वर्गः	७
गुण	३
वर्ग	३
गुण	२
वर्ग	१

एतत्रासौ वर्गस्त
तो विलोमतः कार्यं यथोत्तरगुणः २ अस्य वर्गः ४ अग्रे गुणकोस्ति तो वर्गो यं ४ उत्तरेण गुणितः ८ अ
स्य वर्गः ६४ अयमुत्तरर गुणितः १२८ पुनरस्य वर्गः १६३८४ पुनर्गुणात्के न निघ्नः ३२७६८ पुन
रस्य वर्गः १०७३७४१८२४ इदमेव गुणवर्गजं फलं अथैतद्व्येकं १०७३७४१८२३ व्येकगुणेन १ भक्ते
जातं तदेव आदि २ गुणं संजातं सर्वधनं वराटकाइमाः २१४७४८३६४६ एवमेव कस्मिंश्चाभ्यासे तावं
स्तो वराटकाः ६२१४७४८३६४६ ताः आसां कति निष्का भवंत्यतः परिभाषाक्रमेण निष्कवराटकाभिराभिः २०४८०
भागे ह्रीयमाणे लब्धं निष्काणां लक्षमेकं चत्वारि सहस्राणि अष्टशतानि सप्तपंचाशदधिकानि च १०४८
५७ द्रम्माः ९ पणाः ९ काकिण्यौ २ वराटकाः ६ अत्र वासना प्रथमधनमाद्यदिने दत्तं तत्र गुणोत्तरवृद्धिर्नास्ति ततो
द्वितीयदिनादितः गुणोत्तरवृद्ध्यादत्तं अतो विषमो गच्छो व्येकः तस्य गुणक इति संज्ञा कृत्वा यथात्रैव समगच्छो
दाहरणे आदिर्द्वयं २ गुणोत्तरा द्विगुणा गच्छस्त्रिंशत् एवमादिधनमादौ त्यक्त्वा द्विगुणोत्तरवृद्ध्या त्रिंशद्दिनानां व्यासे
आदिने गुणकमिति शेषः स्यात् द्वितीयदिने च तद्वर्गः तृतीयदिने तु स एव गुणकहतः चतुर्थदिने गुणवर्गस्य व
र्गः एवमन्यधनेंपर्यंतिमे केकांतरेण गुणवर्गत्वं संभवति तथा चैकादितो विषमसमगच्छ पुनः क्रमेण गुण
वर्गता प्रतीयते अथोद्दिष्ट गच्छे विषमगच्छाः कतिसंतानि तावत्याय स्यानिः शेषो भवति तावत्तस्याः विभागाः २

स्ततः समगच्छस्यानमादौ तस्यैवं समगच्छे यो यो विभागो वर्गात्मकः एवमंत्याद्गुणवर्गजं फलं यत्तद्दिस्य दिने यादिध
नादेव फलमानीतं भवति तत्रादिधनस्य गुणोत्तरवृद्धिर्बहिर्भूतत्वेन व्येकं तस्माद्गुणोपि व्येको भवति एवं यदि व्येक
गुणेनैतत्फलं तदादिधनेन किमिति अनुपातेफलमादिधनेन संगुण्य व्येकगुणेन भक्तं सद्दिगिष्टं फलं स्यात् ॥७॥
॥अथ विषमगच्छोदाहरणमाह॥ आदिर्द्वयमिति स्पष्टं ॥ आदिर्द्वयं सखे वृद्धिः प्रत्यहं त्रिगुणोत्तरा ॥ गच्छः सप्त
दिनं यत्र गणितं तत्र किं वद॥२८॥न्यासः आदिः २ उत्तरः ३ गच्छः ७ अत्राप्युक्तवद्गुणवर्गपंक्तिः

गुण	५
वर्ग	३
गुण	२
वर्ग	१

अत्र गुणः
३ अस्य वर्गः ९ गुणेन हतः २७ अस्य वर्गः ७२९ पुनर्गुणेन ३ हतो जातः २१८७ इदमेव गुणवर्ग
२ जं फलं व्येकं २१८६ व्येकगुणेन २ उद्धृतं १०९३ आदिना २ गुणितं २१८६ ॥२८॥ अथैतत्र संगेनच्छ
देः शास्त्रोपयोगि प्रथमेयं वक्तुमारभते सार्द्धया पदाक्षरमितेगच्छ इति स्पष्टपदार्थाविति च पादाक्षरमिते ग
च्छे गुणवर्गजं फलं च यद्द्विगुणा समवृत्तानां संख्या तद्वर्गो वर्गवर्गश्च स्पष्टपरौ नौ स्यातामर्द्धसमानां विष
माणां ॥२९॥ पादाक्षरमिते गच्छे चकल्पिते तथा चयेद्विगुणे सति यद्गुणवर्गजं फलं स्यात् सा समवृत्तानां सं
ख्या भवति अथ तद्वर्गः वर्गस्यापि वर्गश्च तौ स्वस्वचतुर्नौ संतौ अर्द्धसमानां वृत्तानां विषमाणां च संख्ये
स्यातां अयमर्थः यस्य वृत्तस्य समवृत्तादिभेदजिज्ञासा स्यात् तस्य चरणे यावंत्यक्षराणि भवेयुस्त
न्मितं गच्छं प्रकल्प्य तथा चयं द्विगुणोत्तरं प्रकल्प्यानेमेरोक्तवद्गुणवर्गजं फलं यदागच्छति से
व समवृत्तानां संख्या ज्ञेया अथ तस्याः वर्गस्य परेन तथैव संख्ययोनः सन्नर्द्धसमानां

85
2006
42

संख्यास्यात् अथयः समवृत्तसंख्यावर्गस्तस्यापिवर्गः कार्यः सचस्वमूलोनः सन् विषमवृ
त्तानांसंख्यास्यात् अथसमवृत्तादिभेदाश्छंदशास्त्रोक्तज्ञेयाः यथोक्तंवृत्तरत्नाकरे अंघ्रयोयस्यचत्वा
रसमलक्षणलक्षिताः तच्छंदशास्त्रतत्वज्ञाःसमवृत्तंप्रचक्षते १ प्रथमांघ्रिसमोयस्यतृतीयश्चरणो
भवेत् द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तंतदर्द्धसममुच्यते २ यस्यपादचतुष्कोपिलक्ष्मभिन्नंपरस्परं तदाहुर्विषमंवृत्तंछंदशा
स्त्रविशारदाः ३ अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह समानामिति समानामर्द्धतुल्यानांविषमाणांपृथक्पृथक् वृत्तानांवदमेसं
ख्यामनुष्टुप्छंदसिद्रुतं १२५ भोगणकसमाणांअर्द्धसमानांविषमाणांचवृत्तानामनुष्टुप्छंदसिपृथक्पृथक्संख्यां
शीघ्रंवद न्यासः अनुष्टुभिअष्टाक्षरात्मकश्चरणोभवत्यः गच्छोष्टौ ८ उत्तरोद्विगुणः २ अत्रापिप्रागवत्सर्पोर्द्धितेवर्गाइतिपूर्व
वृणजातावर्गपंक्तिः | वर्ग वर्ग वर्ग | अथोत्तरः २ अस्यवर्गः ४ अस्यापिवर्गः १६ पुनरस्यापिवर्गः २५६ एतदेवगुणवर्गजंफलं २५६
इयमेवानुष्टुप्छंदसिसमवृत्तसंख्या २५६ अस्याः वर्गः ६५५३६ पृथक् ६५५३६ स्वपदेन २५६ ऊ
नोनितेजाइसमानेसंख्या ६५२८० अथपृथक्स्थोयोवर्गस्तस्यवर्गः ४२९४९६७२९६ अयंस्वपदेना
नेनो ६५५३६ नः सन्जाताविषमानुष्टुभांवृत्तानांसंख्यासेयं ४२९४९०१७६० अत्रोपपत्तिः प्रागुक्तापिविशेषो
निरूप्यतेनचाकानांसमत्वेद्वेधास्वभावतोनिमित्ताच्चयस्याद्दरूतेसतिनसमत्वंभज्यतेसमेसम्यक्
समः तथास्याद्दरूतेविषमत्वंसनिमित्तसमः स्वरूपेनविषमस्यद्विगुणत्वेनसमत्वंजातमास्ती
[illegible] एवंयस्यवृत्तस्यचरणाःस्वभावसमः तत्र [illegible] मादिविधौक्रियमाणोवर्गान्तमेवसंभ ४:
वतित [illegible] चरणोनिमित्तःसमः तत्र [illegible] सभवतिएवंपूर्वापेक्ष्या [illegible] गुणमधिकंस्यादतःसमवृत्तसंख्यावर्गाएवा
र्द्धसमवृत्तसंख्यातथैवविषमवृत्तमिति सर्वप्रागुक्तप्रस्तारविधिना [illegible] ॥ इतिश्रेढीव्यवहारः

तत्कृत्योर्योगपदंकर्णोदोः कर्णवर्गयोर्विवरात् ॥ मूलंकोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरंतरात्पदंबाहुः ॥२४॥

॥ अथैवंसप्रपंचंश्रेढीव्यवहारंनिरूप्येदानींक्षेत्रव्यवहारंनिरूपयन्नितत्रादौतत्स्वरूपंभुजको
ट्योःश्वार्याद्वयेनाह ॥ ॥ इष्टाबाहुर्योरिति तथाचतत्कृत्योर्योगपदमीति ॥ इष्टाबाहोर्यःस्यात्
स्पर्द्धिन्यांदिशितरोबाहुः ॥ अस्त्रेचतुरस्त्रेवाकोटिःसाकिर्त्तितातज्ज्ञैः ॥१॥ इष्टोभुजोयस्यांदिशिभ
वत्तत्स्पर्द्धिन्यांतस्संमुखायांदिशियदितरोबाहुःसैवकोटिस्त्र्यस्त्रेत्रिकोणेचतुरस्त्रेचतुःकोणक्षे
त्रेचकिर्त्तिता ॥ अननभुजकोट्योर्नामभेदेवनस्वरूपभेदइतिसूचितं ॥ द्वयोरन्यतमाकोटिर
परोभुजश्चेत्यर्थः दोःशायोभुजोभुजबाहुःकरोहस्तःपाणिरितिपर्यायाः ॥ तथाचकोटिरुछि
स्तुछायाः ॥ कर्णश्रवणःश्रुतिश्रवणाः ॥ एवंभुजकोटियुक्त्यात्रिकोणंक्षेत्रंअथैषामन्यत
मयोर्ज्ञानेन्तरतिपंज्ञातुंसूत्रमार्ययाहतत्कृत्योरितिन्यद्यादीनांपूर्वपरामर्षकत्वात्समछष्टेनपू
र्वोक्तभुजकोटिकृत्योर्योगपदंकर्णः अथकोटावज्ञातायांभुजकर्णवर्गयोरंतरस्यमूलंकोटिः
स्यात् भुजाज्ञानेकोटिकर्णवर्गान्तरंमूलंबाहुःस्यात् ॥२॥ अथप्रकारान्तरेणवर्गयोगंवर्गान्तरंचा
नेतुंसूत्रमनुष्टुभासार्द्धेनाह ॥ राश्योरिति ॥ राश्योरंतरवर्गेणद्विघ्नेघातेयुतेतयोः ॥ वर्गयोगोभव
देवंतयोर्योगान्तराहतिः ॥३॥ वर्गान्तरंभवेदेवंज्ञेयंसर्वत्रधीमता ॥ योयोराश्योर्योगोपेक्षितस्त
योरंतरस्यवर्गेणद्विघ्नेतयोराश्योर्घातेयुतेसतिवर्गयोगःस्यात् ॥ अथैकत्रराश्योर्योगोन्यत्रांत

84
2006
43

रं च नयोराहतिर्गुणनं तद्वर्गांतरं एवं बुद्धिमतां ज्ञेयं सर्वत्र। अत्रोपपत्तिः। समद्विघातो द्विगु
णः समयोर्वर्गयोगो भवेत्। अथ लाघवार्थं तयोर्घातो द्विगुणो राश्यंतरवर्गोनो वर्गयोगो भव
ति सा चेदंतरवर्गयुतः क्रियते तदा वर्गयोगो भवति॥ अथ योगांतराहतिरंतरवर्गो भवति तयोर्वर्गां
तरं राशिवियोगभक्तं योग इति पूर्वमेवोक्तं इत्युपपन्नं॥३॥ अथ पूर्वोक्तश्लोकद्वयविषयीभू
तमुदाहरणमनुष्टुभाहा कोटिरिति॥ कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः॥ कोटिदोः कर्ण
तः कोटिश्रुतिभ्यां च भुजं वद॥४॥ स्पष्टोर्थः न्यासः अथ तत्स्वत्योर्योग इत्यादिना साध्यते य त्र
था भुजकोट्योः ४ वर्गौ १६।९ अनयोर्योगः २५ अस्य पदं जातकर्णः ५ क्षेत्रदर्शनं
अथ राश्योरिति राश्योः ४।३ अंतरं १ अस्य वर्गेण द्विघ्नराश्योः ४।३ घाते २४ युते
जातो राश्योर्वर्गयोगः २५ अस्य पदं कर्णः ५ अथ वर्गांतरं यथा राश्योः ३।५ योगो
वियोगोऽपि ८।२ अनयोराहतिर्जातं वर्गांतरं १६ अस्य पदं कोटिः सैव ४ अथ को 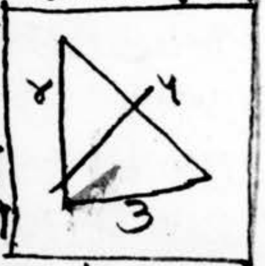

टिश्रवणाभ्यां भुजनयनार्थं न्यासः 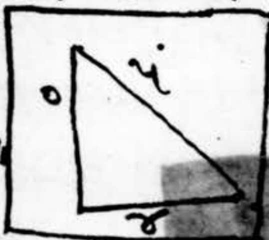

कोटिश्रुती ४।५ स्वत्योः १६।२५ रंतरात् ९ पदं ३
जातो बाहुः।

अत्रोपपत्तिः॥ यथात्रैवोदाहरणे चतुरंगुलमितां
शलाकां को टिं प्रकल्प्य तथा त्र्यंगुलमितां शलाकां भुजं प्रकल्प्य

तेइ तीर्यगुर्ध्वरूपे प्रसार्य तदग्रे योरंतरे पंचांगुलशलाकामितं कर्णं निवेश्य भुजकोटियो 89/2006
गात्कर्णपर्यंतं लंबाकारामन्यां शलाकां विन्यसेत्। एवं कृते सत्यूर्ध्वाधोविभागे तत्क्षेत्रे भवतित
त्रोर्ध्वविभागे क्षेत्रे पूर्वं या कोटिरासीत्स कर्णो जातः कर्णोर्ध्वखंडे कोटिर्जाता लंबशलाका
च भुजः। एवमधोविभागे भुजः कर्णो जातः कर्णाधःखंडं भुजः लंबशलाका च कोटिः॥ अथानु
पातः। यदि पंचमिते कर्णे ५ चतुर्मिता ४ कोटिस्तर्हि चतुर्मिते किमिति ५।४।४ फलं ४ मिच्छा
या ४ गुणं १६ प्रमाणेन ५ भक्तं कर्णोर्ध्वखंडं १६/५ अथ पंचमिते कर्णे त्रिमिते भुजस्तर्हि त्रिमि
ते किमिति ५।३।३ प्रागवल्लब्धं कर्णाधःखंडं ९/५ मीदं (पंचमीतकर्णं) अनयोर्योगे क्रिय
माणे २५/५ भुजकोटिवर्गयोरेव योगः समोस्तितस्मिन्नुच्छेदीभूतेन कर्णेन ५ हृते लब्धं कर्ण
एवास्यैद्रतः स एव कर्णवर्ग इति ज्ञातं। अथवा कर्णप्रमाणं यावत्तावन्मितं प्रकल्प्य ततः
क्षेत्रे विपरिते न्यस्ते त्र्यस्तं त्रिभुजत्वमेति त्र्याद्यलमिति विस्तरात्। एवं क्षेत्रं जातं॥ ॥ अथाभिन्नो
दाहरणं॥ सांघ्रीति॥ सांघ्रीत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तावती॥ तत्र कर्णप्रमाणं किं क्षे
त्रं प्रब्रूहि मे द्रुतं॥५॥ स्पष्टं न्यासः छेदघ्नेति सवर्ण्य जातौ १३/४ १३/४ अनयोर्वर्गौ १६९/१६ १६९/१६
अथ योर्योगो द्वाभ्यामपवर्तितः १६९/८ जातो वर्गयोगः अस्य मूलं न संभवत्यतः अस्य पद

पदत्वात्कर्णः करणिगत एव ज्ञेयः। तथाप्यासन्नमूलेन भवितव्यमिमत आह अस्येति। अ
पासन्नमूलानयनार्थं सूत्रमनुष्टुभाह। वर्गेणेति। वर्गेण महतेष्टेनाधाच्छेदांशयोर्हता
त्। पदं गुणपदक्षुण्णछिद्भक्तं निकटं भवेत्॥१॥ छेदांशयोर्वधात्महता केनचिदिष्टेन वर्गेण
हतात् सकाशात् यत्पदं तद्गुणपदक्षुण्णं नामयः महानिष्टवर्गो गुणकः कल्पितोऽस्ति स एव गु
णकः तस्य यत्पदं तेन गुणितेन छेदेन भक्ते सदासन्नमूलं भवेत्। अत्रोपपत्तिः करणिवर्गः स्व
छेदेन भक्तः सन् कर्णवर्गो भवति तस्य मूलं कर्णः। अथ करणिगतवर्गस्य छेदेन भागो न गच्छ
तीत्यतः अभीष्टमंकं प्रकल्प्य तेन स्वच्छेदगुणकेन करणिगतवर्गं संगुण्य तस्य मूलं छेदभक्तं
सदासन्नमूलं भवतीति प्रकारान्तरं दर्शितं। एवं पदक्षुण्णः कल्पितस्तस्य वर्गं कृत्वा तेन छेदेन छे
दस्य वर्णितेन गुणनं कार्यं यतो वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्चेति करणिगुणनप्रकारोऽस्ति अथेष्ट
वर्गगुणितस्य वर्गस्य यन्मूलं तदिष्टगुणितं छेदगुणितमधिकं भवति अतश्छेदगुणेष्टभ
क्ते सदासन्नपदं स्यादित्युपपन्नं। अथ कोगतस्यास्य वर्गस्य न्यासः। १६९ छेदांशयोः १६९ गु
णनं १३५२ अहः कल्पितेन महदिष्टस्य १०० वर्गेण १०००० गुणितं जातं १३५२०००० अस्य मू
लमासन्नं ३६७७ एतद्गुणस्यास्य पदे १०००० पदेन १०० क्षुण्णेन गुणितेन छिद्रा ८०० भक्तं स ४४

जातमासन्नमूलं ४ ७७ अथाद्यः पदं कियत्संख्यं किमात्मकं इति मुग्धत्रैवर्णिकं न्यते तद्यैग
णितरहस्ये सूर्य ८०० कृतं आश्रितपदहृतिर्युक्ताभीष्टहतिर्द्विगुणमूलभक्तांशः॥ वांछिता
दवशेषात्सावयवं स्यात्मूलं।१। अत्र पूर्वकर्णगतवर्गमेनं १६९ स्वच्छेदेन ८ भक्त्वा लब्धं
कर्णवर्गः २१ अस्यासन्नपदं कर्णो भवतीति कृत्वा आश्रितपदहृतिर्युक्तेत्यादिना एकविंशतेः २१
राश्रितपदं ४ अस्य हृतिः १६ अनया पूर्वा १६ गता भीष्टहतिः २१ पूर्वा ३७ असौ पूर्वागतेन ४ द्वि
घ्नाश्रितपदेन ८ भक्ता लब्धं ४ शेषं षष्ट्या ६० संगुण्य ३०० पुनर्हृतं सज्जातं सावयवं ४ ३७ अथा
स्य गोमूत्रिकान्यायेन वर्गः २१ अभिष्टवर्ग २१ युतः अस्मिन्द्विगुणसावयव ३० मूलेना
४ ३७ नेन सवर्ण्य भक्तं लब्धं २ मेकविंशतेर्मूलं ४ तथा ५ चापोक्तप्रकारेऽपि गुणपदक्षुणछि
३० द्र भक्तं क्रमित्यत्र भागो क्रियमाणे लब्धा निरूपा। शेषं ४११ चतुर्दशभिः रूपवर्णसंप्र
वर्णरूपादधः स्थाप्य जातं तदेव ४ अस्य वर्गो गोमूत्रिकया क्रियमाणे पुनर्जाता ए
कविंशतिः। एवं सर्वत्र। अथ भुजकोट्योरेकतरज्ञाते इतरद्वयस्यज्ञानार्थं जात्यत्र्य
स्रे प्रकारद्वये सूत्रद्वयमाह॥ इष्टो भुजोऽस्माद्धीति॥ इष्टो भुज इति च। इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणे
ष्टनिघ्नात् इष्टस्य कृत्यैकवियुक्तया यत्। कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत्त्र्यस्र
मिदं भुजान्त्यं॥१॥ इष्टो भुजोऽस्मान्नतिरिष्टभक्ताद्विःस्थापिते ह्येन युतार्द्धिता वा॥ तौ कोटिक

र्णाविति कोटितो वा बाहुः। श्रुतिर्वा करणीगतेस्तः॥८॥ यदिष्टो भुजः कल्पितः अथवेष्टो ज्ञातो यो भुजः
स द्विगुणं यथादिकमिष्टं तेन गुण्यः अस्मात्सकाशादेकरहितेन येष्टवर्गेण भाज्यः सा कोटिः स्यात् तां पृ
थक्स्थाप्य इष्टेन संगुण्य भुजोना सत्या कर्णः स्यात् एवमिष्टाद्भुजात्कोटिकर्णौ स्त इत्युक्तम् उत्पद्यते तज्ज्ञा
त्यं त्र्यस्रं॥९॥ द्वितीयप्रकारमाह। इष्टेनेति। इष्टो येष्टपो भुजः तत् द्विगुणितेष्टेन भक्तः प्राद्द्विःस्थापितः क
माद् इष्टोनयुतार्द्धिता च सतीति वेति प्रकारान्तरे कोटिकर्णौ स्यातां। इत्यमुना प्रकारेण वेत्यथवा
कोटितो बाहुकर्णौ भवतः या कल्पिता दृष्टा वा कोटिः स्मृतिरिष्टभक्ताद्द्विःस्थाद् इष्टेनोनाऽर्द्धिता
सती बाहुश्श्रुतिर्भवति इत्यर्थः कीदृशी कोटिः श्रुतिः अकरणीगते वर्गत्वेनाभिते सत इत्यर्थः॥ उदा

२ हरणं। भुजेति। भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा। प्रकारांस्त्रींश्च वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ॥

१॥ न्यासः भुजः इष्टं २ द्विघ्नेष्टेन ४ गुणितो भुजः ४८ इष्टं २ कृत्या ४ एकयोनया ३ हृता कोटिः १६
पृथगिष्टघ्नी गुणिता ३२ भुजोना जाता कर्णः २० एवं भुजः १२ इष्टेन ३ द्विघ्नेन ६ निघ्नः ७२ इष्टस्य कृ

त्यैकवियुक्तया ८ आप्ता ९ कोटिः ९ पृथक्स्था ९।९ इष्टगुणा २७ भुजोना १२ जातः क
र्णः १५॥ एवं पंचेष्टेन अथ प्रकारान्तरेणाह। इष्टा भुजा इति सूत्रं बा
हुः १२ अस्य कृतिः १४४ इष्टेन ४ भक्ता ३६ द्विःस्था इष्टोनयुता ३२।४० अर्द्धि
ता जाता तौ कोटिश्रवणौ १६।२० अथवेष्टं ३ एवं बाहुः १२ अस्य वर्गः १४४

इष्टभक्तः ७२ द्विस्थः ७२।७२ इष्टोनयुतश्च ७०।७४ अर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५।३७ अथे
ष्टा कोटिः १६ अस्या वर्गः २५६ इष्टेन २ हृतः १२८ द्विस्थः इष्टोनयुतार्द्धितश्च ६३।६५ जातौ
बाहुकर्णौ ६५ एवमीष्टा कोटिः ३५ अस्याः कृतिः १२२५ इष्टेन ४९ भक्ता २५ द्विःस्थो
इष्टोन २५ युता २४।७४ अर्द्धिता जातौ बाहुश्रुती १२।३७ अकरणीगते क्षेत्रे पुनरिष्टो
१२।१ भुजः अस्य वर्गः १४४ इष्टेन भक्ते २४ द्विःस्थः इष्टोनयुक् १८।३० अर्द्धितः जातौ को
टिकर्णौ पूर्वसमौ ९।१५ पुनरिष्टो भुजः १२ अस्य वर्गः १४४ इष्टेन ८ भक्ते १८ द्विःस्थे इष्टे
नयुतार्द्धितश्च जातौ कोटिकर्णौ ५।१३ जात्यमौ एवं दृष्टवशादानंत्यं॥ अत्रोपपत्तिः। उद्दिष्ट
भुजक्षेत्रोपेक्षया कुत्रचिल्लघुक्षेत्रे द्विगुणेष्टमीता कोटिर्भवति तथेष्टवर्गाऽनिरेकस्तत्रैव
भुजो भवतीति नियमो दृष्टः। यथात्रेष्टं २ द्विघ्नं जातं कोटिः ४ अथेष्टस्य वर्गः ४ निरेको जातो
भुजः ३ एवं भुजकोटिः ३।४ अथवा पत्रेष्टं ३ द्विघ्नं ६ जातं कोटिः ६ तथेष्टवर्गः ९ निरेको जातो
भुजः एवं दोःकोटी ६।८ अथानुपातः यद्यनेन भुजेन ३ रूपं कोटिः ४ तदा उद्दिष्टभुजेन किमिति
प्र ३ फ ४ इ १२ उद्दिष्टभुजो द्विगुणेष्टेन गुणितः निरेकेष्टवर्गेणाभक्तः फलं कोटिर्भवति
एवं सा कोटिर्यदिष्टेन गुण्यते तदा भुजकर्णयोर्योगो भवति तथा सैवेष्टेन भाज्यते तर्हि
भुजकर्णयोरन्तरं भवति यतः इष्टवशादेतयोर्ह्रासवृद्धी भवतः एवं भुजकर्णयोर्योगाद्

93
2006
46

ऽविशोधिते शेषं कर्णः स्यात् वा तयोरंतरे भुजा ऽस्ते तथा सति कर्णः स्यात् इष्टस्य । अथेष्टा भुज इति ॥ अत्रेष्ट
मितांतरौ कोटिकर्णौ स्यातां तत्र भुजवर्गादिष्टहृताद्व्यस्थं सकोटिकर्णयोगः यस्ततो भुजवर्गस्तु कोटिकर्ण
योर्वर्गांतरमितो भवति कोटिश्रुती स्तयोरंतरात्स इष्टं बाहुरित्युक्तेः एवं वर्गांतरराशियोगभक्ते इत्यादि
ने इष्टमितेन राश्यंतरेण भुजवर्गे भक्ते योगो लभ्यते ॥ इष्टश्च तयोरंतरं । अथ योगांतरेणोनयुतो द्विता
स्तावितिसंक्रमे कोटिकर्णौ भवतः ॥ अत उक्तं ॥ द्विस्थापितेष्टनयुतार्द्धिता वेति ॥ अथ च यत्रेष्टमितां
तरौ भुजकर्णौ स्यातां तत्र कोटिवर्ग इष्टहृते सति भुजकर्णयोगो ज्ञायते यतस्तत्रेष्टश्च तयोरंतरं कोटिव
व र्गस्तु भुजकर्णयोर्वर्गांतरं अतः प्राग्वत्संक्रमविधिना भुजकर्णावुपपद्यते ॥ अत उक्तं कोटितो वेत्युपप
न्नं ॥९॥ अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयनं इष्टेनेति ॥ इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाद्गुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्येक
युताप्तमाप्तं ॥ कोटिर्भवेत्सा पृथगिष्टनिघ्नी तत्कर्णयोरंतरमत्र बाहुः ॥ १० ॥ द्विगुणात्कर्णादिष्टे
नगुणात्सोकाशादेकयुक्तेष्टकृत्या यदाप्तं सा कोटिः ॥ सा पृथक्द्विस्थाप्या एकत्रेष्टनिघ्ना
तस्याः कर्णस्य चांतरं बाहुः इमावपि बाहुकर्णावकरणीगतौ वर्गत्वेनाभिमतौ ॥ उदाहरणं ॥ स्र
ष्टं ॥ पंचाशीतिमिते कर्णे याभ्यां करणीगतौ ॥ स्यातां तौ कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविदसत्वरम् ॥ ११ ॥
न्यासः ८५ इष्टं २ कर्णो ८५ द्विघ्नः १७० इष्टगुणितः ३४० सैकयेष्टकृत्या ५ लब्धा कोटिः ६८ इयं
इष्टघ्नी १३६ अस्याः कर्णस्य चांतरं १३६।८५ तरं जातो भुजः ५१ कोटिरपरा ६८ क्षेत्रं एवं चतुर्भिरि

ष्टं ४ क्षेत्रं

अत्रोपपत्तिः कल्प्यते ॥ क्षेत्रे द्विगुणेष्टमिता कोटिः

मथेष्टकृतिः सै
का तत्र तकर्णौ स्तः ततः प्राग्वदनुपातः यद्यनेन कर्णेनेयं कोटि २ स्तदा इष्ट
कर्णेन ३५ किमिति इष्टकर्णेन द्विगुणेष्टनिघ्ने सैकेष्टवर्गेण हृते लब्धं कोटिः स्यात् । अथ सा चेष्टेन
गुण्यते न हि भुजकर्णयोर्योगो भवति तथेष्टेन ह्रियते तर्हि तयोरंतरं स्यात् ॥ ततः संक्रमणविधिना भु
जकर्णयोरानयनं विधेयमिति प्राप्तं ॥ अथ लाघवार्थं यदि ज्ञातकर्णो भुजायोगाच्छोध्यते तर्हि भुजो व
शिष्यते इत्युपपन्नं ॥ अथवेति पक्षांतरेणात्रैव प्रकारः ॥ इष्टवर्गेण सैकेनेति इष्टवर्गेण सैकेन
द्विघ्नः कर्णो विभाजितः ॥ फलोनश्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥ सैकेनेष्टवर्गेण द्विघ्नः कर्णो
भक्तः यल्लब्धं फलं तेन श्रवणो रहितः सन् कोटिः स्यात् फलं इष्टेन गुणं भुजः स्यात् ॥ न्यासः
स एव कर्णः ८५ द्विघ्नः १७० इष्टस्य वर्गेण ४ सैकेन ५ हृतः लब्धं ३४ अनेन हीनः कर्णो जाता कोटिः
५१ पुनः फलं ३४ इष्टगुणं जातो भुजः ६८ 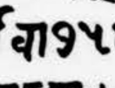 ३५ एवं चतुर्भिर्वा ७५।८० अत्र द्वौ प्रश्नौ ॥ ध्रिा नामन्नेदए
यत रूपमेद्गा काहितिचित्कोटि भुजस्थाने कोटिरित्युच्यते यत इष्टावलाहोर्यः स्यात्तस्य द्विगुणा दिशितरो
बाहुरित्युक्तेः ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ पूर्वक्षेत्रे द्विगुणेष्टमिता लघुक्षेत्रे कोटिः कल्पिता सा दिदृति द्विमि
तेव कल्पिता ॥ कर्णस्तु यथावस्थित एव अथ प्राग्वदनुपातेन ५।२।८५ यत्फलं ३४ स्यात्तद्वो
ष्टेन गुणं ॥ यतः स्वल्पक्षेत्रे इष्टगुणं युक्तं ॥ अथ यथागतं यत्फलं तेन देवभुजकर्णयोरंतर

95
2006

तस्मिन् कर्णो छो निधिने भुजो ववाशिष्यन इत्युपपन्नं ॥ ११ ॥ अथ त्रिप्रष्प्य ज्ञाने बुते षां सिध्यै सूत्रम
नुष्टुभाह ॥ इष्टयोरिति ॥ इष्टयो राहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गांतरं भुजः ॥ कृतियोगस्तयोरेव करणि श्चा
करणिगतः ॥ १२ ॥ यो का ॥ वपि द्वौ इष्टौ प्रकल्प्य तयोराहतिः कोटिः स्यात् तनयोरेवेष्टयोर्वर्गांतरं
भुजः स्यात् तयोरेव कृतियोगः कर्णः स चाकरणिगतः ॥ मूलेन पेक्षत्वात् कोटिभुजयोर्व
र्गे एवं कर्णो भवतीत्यर्थः ॥ इदमपि क्षेत्रं जात्यं त्र्यस्रं उदाहरणं ॥ यै यैरीति स्पष्टं ॥ यैर्यैस्त्र्य
स्रे भवेज्जात्यं कोटिदोः श्रवणैः सखे ॥ त्रीन् त्र्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षणः ॥ १३ ॥
न्यासः 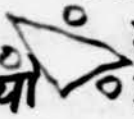 अत्रेष्टौ १।२ अनयाराहति द्विघ्ना जाता कोटिः ४ इष्टयो १।२ वर्गांतरं भुजः
३ वर्गयो योगश्च कर्णः ५ एवं क्षेत्रदर्शनं एवमिष्टौ २।३ आभ्यामपि प्राग्वज्जा
तं क्षेत्रं अथवेष्टौ २।४ आभ्यां प्राग्वत् एवमनेकप्रकारः
अत्रोपपत्तिः यत्र क्वापि क्षेत्रे स्वेच्छया कल्पिते ... योरंतरवर्गैक्यं कोटि
र्भवति यथा तयोरेव योगांतराहतिर्भुजो भवति यतो भुजकोटियोगो इज्ज्यामार्गेण नीय
माने लंबीकारं यत्सूत्रं तद्यत्र करणे लगति तदग्रं कर्णयोगावधि यदंतरं वर्गप्रमितं
भवेत् ततः कोटेरपेक्षया कर्णांतरवर्गेणाधिको भवति ॥ एवं कोटिज्ञानार्थं इष्टयोर्वर्गैक्यं अं
तरवर्गेणोनं कार्यमिति प्राप्तं ॥ अपलाघवार्थं इष्टयो राहतिर्द्विघ्ना सती फलं तुल्यमेव ॥ अ

९१
2006

थ भुजज्ञानार्थं इष्टयोर्योगांतराहतिः कार्येति प्राप्ते तयोर्वर्गांतरमेव कृतमित्युपपन्नं ॥ अथ को
टिकर्णयोगे भुजे च ज्ञाते पृथक्करणे सूत्रं वृत्तेनाह ॥ वंशाग्रेति ॥ वंशाग्रमूलांतरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनः ॥ वंशस्तदर्द्धे भवतः क्रमेण वंशस्य खंडे श्रुतिकोटिरूपे ॥ १४ ॥ वंशस्य
वेणोरग्रं च मूलं चाग्रमूले तयोरंतरं भूमिर्मध्यमानं तस्य यो वर्गः स वंशोद्धृतः यद्वत्र ध्वं फलं तेन पृथक्स्था
पितो वंशः क्रमाद्युतोनः कार्यः तदर्द्धे क्रमेण श्रुतिकोटिरूपे वंशस्य खंडे भवतः ॥ उदाहरणं ॥ यदीति ॥ यदि
समभूमि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः ॥ भुवि नृपमितहस्तेष्वंगलग्नं
तदग्रं कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥ १५ ॥ भोः गणक यदि समभुवि रूढो द्वित्रिहस्तप्रमाणो ११८
वेणुर्द्वात्रिंशद्धस्त आसीत् स पवनवेगाद्वायुवेगेनैकदेशे भग्नः भंगानंतरं तदग्रं चेत् एवं ग्रं वंशमूल
सकाशात् षोडशहस्तभूमौ लग्नं न त्यजेति संबोधने भोः गणक एष वंशः मूलात् कतिषु करेषु
भग्नस्तत्कथय न्यासः अत्र वंशाग्रमूलांतरभूमिः १६ अस्य वर्गः २५६ वंशमानेन ३२ भ
क्तः ८ अनेन पृथक्स्थो
द्वात्रिंशत्करेषु मूलतो
रणोद्देशे भग्नं क्षेत्रं मु
वंशो ३२।३२ युतोनो ४०।२४ अर्द्धितौ जातौ श्रुतिकोट्यौ २०।१२ एवं
भग्न इति ज्ञातं तच्च क्षेत्रदर्शनं अत्रोपपत्तिः उतो स्तह
पन्नं तत्र वंशाग्रमूलांतरं भूमिर्भुजः वंशभंगा
दधस्तनं खंडं कोटिः ॥ तथापद्यूर्ध्वखंडं भूमिपर्यंतं नतं सकर्णः एवं को ... टिकर्णयोगे

ज्ञातः ३२ भुजश्च १५ अथ वंशमूलात् ६ज्ञ मार्गण कर्णप्रतिनियमानं सूत्रं यत्तत्कर्णे लगति। ततोधः क
र्णाग्रपर्यंतं यद्वंशखंडं तदेव कोटिकर्णयोरंतरं तच्च ज्ञातं एवमत्रान्यदपि क्षेत्रमुत्पन्नं॥ तत्र कोटिक
र्णांतरं भुजः लंबाकारं सूत्रं कोटिः वंशाग्रमूलांतरभूमिः कर्णो भवति॥ अथ कोटिकर्णांतरज्ञाना
र्थमनुपातः॥ यदि द्वात्रिंशन्मिते कोटिकर्णयोगे षोडशमितो भुजस्तदा हि षोडशमिते किमित्यत्र।
३२।१५।१५ फलेनयोः समनत्वात् द्वये २५ वंशाग्रमूलांतरभूमिवर्गो भवति सप्रमाणि भुतेन वंशे
नोद्धृतस्तत्र फलं कोटिकर्णांतरं ८ एवं कोटिकर्णयोरंतरे च ज्ञाते योगांतरेणोनयुतो द्विहृता विति
संक्रमणविधिना कोटिकर्णरूपयोर्वंशखंडयोरानयनं विहितमित्युपपन्नं॥ अथ भुजक
र्णयुतौ कोटौ च ज्ञातायां पृथक्करणार्थं सूत्रवृत्तं॥ स्तंभस्येति॥ स्तंभस्य वर्गोहिबिलांतरेण भ
क्तः फलं व्यालबिलांतरालात् शोध्यं तदर्धमितैः करैः स्याद्बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः॥१७
स्तंभस्य स्थाणोर्वर्गः अहिश्च बिलं चाहिबिले॥ तयोरंतरभूमिमध्यभूमानेन भक्तः तत्र य
त्प्राप्तं फलं तत्सर्पबिलयोरंतरालमानाच्छोध्यं शोधिते यदवशिष्टं तदर्धमितैः हस्तैः बिलाग्रा
त्सर्पमयूरयोगः स्यात्॥ उदाहरणमस्तीति॥ अस्ति स्तंभतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखी स्थि
तः स्तंभे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तंभप्रमाणांतरे॥ दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजंतमपतत्तिर्यक्स त
तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात्कति करैः साम्येन गत्योर्युतिः॥१७॥ स्तंभतले बिलेसति ४८

तदुपरि स्तंभोपरि हस्तनवकोन्नते क्रीडामयूरः स्थितः स्तंभप्रमाणात्त्रिगुणितस्तंभप्रमाणांतरे स्तं
भमूलात् सप्तविंशतिहस्तभूभागे बिलं प्रत्यागच्छंतं सर्पं दृष्ट्वा तीर्यक्करणरूपं यथा स्यात्तथा हेठप
र्यपतत् तत्ता बिलात्कतिकरैः साम्येन तयोर्गत्योर्युतिर्योग आसीत् तत् क्षिप्रं ब्रूहि न्यासः
स्तंभः ९ स्य वर्गः ८१ अहिबिलांतरेण २७ भक्तः फलेनानेन ३ अहिबिलांतरं ऊनं २४ अस्या
र्द्धं १२ मितैर्हस्तैर्बिलात्सर्पमयूरयोगः एतदेव १२ करा बिलयुत्योर्मध्ये भुजत्वेन ज्ञाताः ३ त्र यद्भुजः १२ क
र्णयोगाद्विशोध्यते तदा ऽवशिष्टः कर्णः १५ एवं यस्मिन्स्थले कलापिविषधरसंगो ऽभिहितस्तस्मात्स्था
नाद्बिलपर्यंतं गच्छता हिना कर्णमिताः करा १५ अतिक्रांताः तावंत एवाहेरुपरि पतता मयूरेणापीत्युभ
योर्गतिसाम्यमित्यर्थः एवं क्षेत्रदर्शनं

अत्रोपपत्तिः अत्रापि प्राग्वज्जात्यं त्र्यस्रं तत्र स्तं
भः कोटिः ९ सर्पप्रतिमयूरमार्गः कर्णः सर्पमयूरयोगबिलयोरंतरभूमिर्भुजः एवमत्र
तोः कर्णयोगो ज्ञातः कोटिश्च ज्ञाता तयो न्यासः ४।१९ अत्रापि प्राग्वद्बिलात्मयूरमार्ग
पर्यंतं स भुजतया नियमानं यत् तस्य स्तंभस्य च यदंतरं तद्भुजकर्णांतरं सात्रोपप
न्ने लघुक्षेत्रे कोटिः सूत्रं च भुजः स्तंभ कर्णभुजयोगः॥ अथ भुजकर्णांतरज्ञानार्थमनुपातः॥ यदि सप्त
विंशतिमितेन भुजकर्णयोगेन स्तंभमितं ९ कोटिस्तदा हि स्तंभमितेन किमिति २७।९।९ अत्र स्तंभ
वर्गो हि बिलांतरेण भक्तः सत्फलं भुजकर्णांतरं एवं भुजकर्णयोर्योगांतरे च ज्ञाते संक्रमणविधिना भु

99
2006
49

राानयनं विहितं तत्रापि व्यालकलापिलोगः कियतांतरेण जात इति प्रतीत्यर्थं प्रथमं भुज एवानीतः स्वय
म् दिभुजकर्णयोगाच्छोध्यते नहि कर्णत्वावशिष्यत इत्युक्तं पपन्नं। अथ कोटिश्रुतिविवरे भुजे च ज्ञाते
तत्रं वृत्तद्वयेनाह। भुजाद्वर्गीतर्द्दीति॥ सखे इति च॥ भुजाद्वर्गिता त्कोटिकर्णान्तरा प्तं द्विधा कोटिकर्णा
न्तरेणोनयुक्तं। तदर्द्धे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीमता वेद्यमत्र वक्ष्ये पोऽन्यं। १८। सखे पद्म
तन्मज्जनस्थानमध्यं भुजकोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यं॥ नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यतोऽम्भो वदैवं समानीय पानीयमा
नं॥१९॥ भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तरेण भक्ताद्यद्व्याप्तं तद्द्विधा स्थाप्यं कोटिकर्णान्तरेण क्रमाद्धूनं युतं वि
धाय तयोरर्द्धे कोटिकर्णौ स्यातामिदं बुद्धिमता वेद्यं ज्ञात्वा सर्वत्र योज्यं। अथ मुग्धच्छात्रावबोधार्थं व
माणोदाहृतौ तत्क्षेत्रस्वरूपं अपरवृत्तेनाह। सखे इति॥ भोः सखे पद्मं च तन्मज्जनस्थानं च पद्ममतन्म
ज्जनस्थाने तयोर्मध्यमन्तरं भागः स भुजः दृश्यं च तन्पद्मं च कमलयोर्दृश्यो भागस्त त्कोटितुल्यं स्यात् अंभो
सखे एवं सति समानीय कीदृश्यमानीयमानं वद॥ उदाहरणं चक्रक्रौंचेति॥ चक्रक्रौंचाकुलितसलिला
ले क्वापि दृष्टं तडागे तोयादूर्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्ति प्रमाणं। मंदं मंदं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे त
स्मिन्मग्नं गणक गणय क्षिप्रमंबुप्रमाणं॥२०॥ भोः गणक क्वापि तडागे कमलकलिकाग्रं तोयादूर्ध्वं वित
स्ति प्रमाणं दृष्टं किंलक्षणं। अनिलेनाहतं अत एव मंदं मंदं लितं सत् हस्तयुग्मे गत्वा मग्नमीत्यपि दृष्टं। कीदृशे
तडागे॥ चक्रवाकैर्बकैश्चाकुलितं मंदान्दोलितं सलिलं यत्र॥ एवं सति क्षिप्रं मंबु प्रमाणं वद न्यासः भुजः

यु
र्गितः ४ कोटिकर्णान्तरेण लब्धं मूलं ८ एतद्द्विधा कोटिकर्णान्तरेण १ समच्छेदेनैतं
स्युतं १५/२ १७/२ अनयोर्लवालवघ्नेति सूत्रेणाद्धे १५/४ १७/४ जातौ कोटिकर्णौ तत्र कोटि
स्तु जल गांभीर्यं नलः कोटिरेभुजः कर्णः कमलकलिका। अत्रोपपत्तिर्द्वि

तीयस्तुत्रादिनः॥ जले यत्पद्ममज्जनस्थानं भूमिपर्यन्तं सरलयष्टिकायां मिमावांतस्यातले कम
लनालपर्यन्तं यदन्तरं स भुजः॥ नालं कोटिः। अथ भुजादिति कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरपदं भुजो भवति
कोटिश्रुतिघ्नयोरन्तरात्पदं बाहुरित्युक्तेः॥ एवं भुजवर्गे ज्ञाते कोटिकर्णान्तरं ज्ञातं भवति। अथ वर्गा
न्तरराशिवियोगभक्तं इत्यादिना तस्मिन्वर्गान्तरे कोटिकर्णान्तरेण भक्ते सति यल्लब्धं स कोटिक
र्णयोर्योगः॥ अथ योगान्तरेणोनयुतोर्द्धित इति संक्रमणविधिना कोटिकर्णावुत्पद्येते॥ तत्र या को
टिस्तदेव जलगांभीर्यं स्यादित्युपपन्नं॥ अथ कोटिखंडकर्णभुजे च ज्ञाते करणसूत्रं वृत्तं
द्विघ्नेति॥ द्विघ्नि भ्रनालोच्छ्रितिसंयुतं यत्सरोन्तरेणैतं विभाजितायाः॥ नालोच्छ्रितेस्तालसरोन्तरेऽप्या
पुड्ययमानेरवलुलम्पोतन॥२१॥ नालोच्छविशेषस्तस्योच्छ्रितिरूपायः द्विघ्नया नालोच्छ्रित्या संयु
तं नालसरोन्तरं तेन भक्तया स्तालसरोन्तरगुणितया या स्तालोच्छितेः प्रकाशाग्रस्तदधस्तनदृष्टीयमानं
स्याते॥ नालादूर्ध्वगतिमानं स्यात्॥ उदाहरणं वृक्षादिति॥ वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं क
पिः कोऽप्यागादुत्तीर्यथ परं द्रुतं श्रुतिपथात्प्रोड्डीय किंचिद्द्रुमात्। जातैवं समतान्तयोर्यदि गता बुद्धी

यमानं क्रीयतू विद्वन्वेक्षि परिश्रमेःस्तिगणिते क्षिप्रंत स्तचक्षमे ॥२२॥ मोः विद्वन्कोपि वानरः हस्तशतोछ्रया
नाल्ला द्रुतिर्यतालमूलाद्धस्तशतद्वये वर्तमानां वापि स्नायन था परः ॥ कपिः द्रुतं शीघ्रं द्रुमावृक्षात्किंचिदूर्ध्वं डी
यश्चात्तियथा कर्णमार्गमार्गणिसूत्रमार्गमाश्रित्येर्थः ॥ वापिगमानू ततस्तयोःसति नयोः कप्योर्गतिः समनाजा
ना नहिं वृक्षा द्रुद्विनमानं किय ड्डयनाति क्षिप्रमावक्ष्व यदि तव गणिते सुमरामं भ्यासोस्ति ॥ वृक्षोमहिरुह
स्तालोभूरुरुहः शाखीद्रुमः पादप इति ॥ कपीशाखामृगप्लवंगवानराःपर्यायः न्यासः अथसरोतर मी
दं २०० द्विनिघ्ना तालोछ्रितिः २०० संयुतं ४०० अनेन ४०० तालसरोतर घ्नाता लोछ्रिति २०००० र्भक्ता
लब्धं ५० उड्डीयमानं हस्ता ५० एवं द्वयोर्जाता समगति ३०० अथवा भुजाद्दर्गितादि ।
ति भुजः २०० वर्गितः ४०००० तालोछ्रयेण १०० भक्तः ४०० द्विधा सो तलोछ्रयेण
१०० नयुतः ३०० ॥ ५०० अर्द्धितः १५० २५० अत्र कोटिस्याः १५० दृश्य को १०० को
टिविशोध्य मुड्डीयमानं ५० एवं द्वयोर्जाता समगतिः ३०० एवं प्रत्येत्र दर्शनं अत्रोप

पत्तिः ॥ यथात्रोदाहरणे दृश्य कोटिः १०० भुजः २०० समगति ३००
अत्र समगति नाम दृश्य पद्या कोटि भुजयोर्योसमगति स्तुल्यस्तस्मिन्युनर्द्द
श्य कोटियुते कर्णकोटियोगो ज्ञायते ॥ ततो लाघवार्थं द्विगुणयादृश्य कोटि
भुज एव युतः क्रियते एवं कोटिकर्णयोगे ज्ञाते सति प्राग्वदनुपातः यथा नेन ५०

103
0006

कोटिकर्णयोगेन ४०० दृश्य कोटिमितं १०० विवरं लभ्यते तर्हि भुजमिते किमिति ४००।१००।२०० अत्रय
दंतरं लभ्यते तदेवोड्डीयमानं स्यात् ॥ अथवा योहि भुजो जातस्तस्य वर्गस्तु ने कोटिकर्णवर्गान्तरं ज्ञायते तथा
दृश्यकोरेव कोटिकर्णान्तरं भवत्यतो वर्गान्तरंराशिवियोगभक्तमित्यादिना तद्योगमानीयतनोयोगांत
रणोनयुत इत्यादि संक्रमणेन कोटिकर्णाविनेयौ तत्रा कोटिः स्यात्स्यां दृश्यकोट्यूनितायां सत्यां उड्डीयमा
नं ज्ञायात इत्युपपन्नं ॥ अथ भुजकोटियोगे कर्णे च ज्ञाते करणसूत्रं कर्णस्य वर्गाद्दाति ॥ कर्णस्य वर्गाद्द्वि
गुणाद्विशोध्यो दोष्कोटियोगः स्वगुणोस्य मूलं योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने
२३ स्वगुणो वर्गितः दो कोटियोगः द्विघ्नात्कर्णस्य वर्गाद्विशोध्यः शेषस्य मूलं मद्दं स्थाप्यं अथदोःको
टियोगं द्विधा स्थाप्य मूलेन पृथगतेन विहीनयुक्तं कृतान्तदर्द्धे क्रमण भुजकोटिमाने स्यातां ॥ उदाहरणं
दृशास्तमेति दृशासप्तधिका कर्णेस्याधिका विशति भवे ॥ भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथक्वद ॥ २४
भोः सखे यत्र कर्णः दृशासप्ताधिकः सप्तदशमितइत्यर्थः भुजकोटियुतिस्त्रयो विंशतिमिता ॥ तत्र मे
ममते भुजकोटी पृथग्वद देति न्यासः

भुजकोटियोगस्यास्य २३ वर्ग ५२९ अयं कर्ण
स्य १७ वर्गा २८९ द्विगुणा ५७८ द्विशो
धितः शेषं ४९ अस्य मूलं ७ नेद्विस्थो भुजकोटि
योगो २३ सरहितः रहितः १५।१३० अर्द्धि
तः सन्तुजाते भुजकोटी ८।१५ अत्र दर्श
नं च भोः राश्योर्वर्गयोगद्विगुणाद्घाते द्विगुणवर्गयोः शोधिष्यते एवं कृते कर्णस्य वर्गाद्धि

भुजकोट्योर्वर्गयोगतुल्यो भवति तस्माद्द्विगुणाद्यदि भुजकोटिवर्गः शोध्यते तर्ह्यवशिष्टोऽन्तरवर्गो
भवति। तस्य मूलं भुजकोट्योरन्तरं तद्घातयोगस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वात्तयोर्योगान्तराभ्यां संक्रमणविधिना
भुजकोट्योर्ज्ञानं युक्तमेवेत्युपपन्नं ॥ अथ दोःकोट्योरन्तरे कर्णे च ज्ञाते करणसूत्रं प्राग्युक्तमपि भ
ग्यन्तरेणेदं ज्ञायते। कर्णस्य वर्गादितिस्पष्टं। कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो दोःकोटिविश्लेषकृतिस्त
द्युत्थं मूलं द्विधान्तरहीनयुक् स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने २५ उदाहरणं दोःकोट्योरितिस्पष्टं
दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश भुजकोटी पृथक् तत्र वद शु गणकोत्तम। २५ न्यासः ७ १३
भुजकोट्यन्तरं ७ कर्ण १३ अस्य वर्गः १६९ अस्माद्द्विघ्नात् ३३८ भुजकोट्यन्तरवर्गो शोधितः
२८१ शेषस्य मूलं १७ द्विधा दोःकोट्यन्तरेणोनयुतं १०।२४ अनयोरर्द्धे जातो दोःकोटी ५।१२ इति ॥

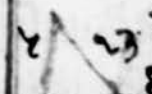

अथ ज्ञातभूमिके क्षेत्रे लंबज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तं अन्योन्येति। अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेण्वोर्व
धे योगहृते वलंबः ॥ वंशौ स्वयोगेन हृतावभिष्टभूघ्नौ च लंबोभयतः कुखंडे ३७ वंशद्वय
स्य वेधे परस्परगुणने योगेन वे ... रेवयोगेन हृते सति अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात् लंबः स्या
त्। अयमर्थः। प्रोक्तवेणुवत्त्रयोः परस्परमूलपर्यन्तं नीयमानसूत्रेण यः संपाताद्भूमिपर्यन्तं यो लंबः
स भवतीति। अथ लंबोभयपार्श्वे आबाधाज्ञानार्थमाह वंशाविति। वंशौ स्वेष्टभूमानेन गुण्यौ स्व
योगेन वंशद्वयसंख्यैकेन हृतौ संतौ यद्भवतस्तौ क्रमशं लंबोभयपार्श्वे भूखंडे स्तः। उदाहरणमार्ययाह

पंचदशेति स्पष्टं। पंचदशदशकरोच्छ्रयवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः इतरेतरमूलाग्रगसूत्र 105 2006
युतेर्लंबमानमाचक्ष्व ॥ न्यासः

वेण्वोः १५।१० वधः १५० वेण्वोरैक्येन २५ हृतः सन् लं
बो लंबः ६ आबाधाज्ञानार्थं कल्पितेष्ट वेण्वोरन्तरभूः ५ अनया ५ वंशौ १५।१० गुणितौ वंश
७५।५० योगेन २५ हृतौ लब्धे आबाधे ३।२ एवं क्षेत्रदर्शनं

अथवा
भूः १० प्राग्वल्लब्धे खंडे ६।४ अथवा भूः १५ प्राग्वल्लब्धे भूखंडे ९।६ अथ वेष्टभूः
२० प्राग्वद्भूखंडे १२।८ एवमल्पे वंशे भूरधिका महती च स्वल्पा ततो ... कं सर्वत्र
लंबः स एव भवतीति गोत्रा कुः पृथ्वी पृथिवी भूर्भूमिश्चावरसाधरस्य इति पर्यायाः। आबाध
बाधा वा तिरखंडमानि ॥ अत्रोपपत्तिः। स्वाभीष्टं भूमिप्रकल्पनतोऽनुपातः। यदि वंशयोगेन २५ वंशो १५
लभ्यते तर्हि भूमितेनाबाधयोर्योगेन ५ किमीत्यत्र भूखंडे ज्ञायते २५।१५।५ तथा च २५।१०।५ अथ लं 52
बो ज्ञानार्थं पुनरनुपातः यदि भूमिते भुजे वंशे कोटिस्तर्हि भूखंडमिते भुजे किमित्यत्र वंशौ स्वाबाधा
भ्यां गुणितौ भूमित्या भुजौ हृतौ फलं लंबः ५।१५।२ तथान्यत्र ५।१०।३ अथवा लाघवार्थं वेण्वोर्वधे स्वयोग
हृतेऽपि फलं तुल्यमेव स्यादित्युपपन्नं। अथ लंबः स एवेत्यत्राचार्यस्तवोपपत्तिं दर्शयति यदीति
यदि भूतुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तर्हि भूखंडेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र प्रत्ययः ॥ अथ धूर्तोदि
स्तानामुत्तरणाय क्षेत्राणां स्वरूपमार्ययाह ॥ द्विघ्नी ... मीति ॥ धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजक्षेत्रे क

तः स्वल्पा। तदा तर् भुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रं॥ भोः शिष्याः तत्क्षेत्रं ऋजु भुजमपि शास्त्र
भुजमपि अक्षेत्रं ज्ञेयं किल लक्षणं धृष्टं न निःशंके नाति वाचालतो योद्दिष्टं पृच्छामि इत्यर्थः॥ किं तदित्य
त्राह॥ एकबाहुतः स्वल्पा दितरभुजयुतिः स्वल्पा इत्यर्थः कस्मिंश्चिच्चतुरस्रे च त्रिभुजे एकस्मादेव मह
तो भुजादितरेषां त्रिबाहूनां युतिर्योगः स्वल्पः वा त्र्यस्रे त्रिभुजे द्वयोर्युतिरेकबाहुतः स्वल्पा तुल्या वा स्या
त्महद्भुजसमा वा स्यात् इत्यर्थः तदक्षेत्रं क्षेत्राभासमित्यर्थः॥ अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह॥ चतुरस्रेति च
तुरस्रे द्विषट्त्र्यर्का भुजा त्र्यस्रे त्रिषट्नवा। उद्दिष्टं यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं निगद्यते॥ यत्र चतुरस्रे द्विषट् ध्र
घार्का भुजा भवंति त्र्यस्रे त्रिषट्नवा भवति। तदक्षेत्रं कथयेत्॥ न्यासः २ 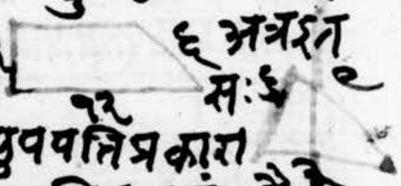 ६ अत्रेत
रेषां भुजानां २।३।६ युतिः ११ महद्भुजाद्भुजा १२ दल्पा भवति। अथ त्र्यस्रन्या १२ सः ५
अत्रेतरभुजयुतिः ९ महद्भुजेनानेन ९ समा उभयमप्यक्षेत्रं॥ अथाचार्योक्तोपपत्तिप्रकारा
तरं दर्शयति एवमीति॥ अनुपपन्ने क्षेत्रे इति अत्रोपपत्तिः॥ क्षेत्रदर्शनार्थं धृष्टोद्दिष्टभुजांगुलैः यो
वक्त्र शलाकाः प्रसार्यंते तावत्परस्परभुजानां संयोगोपि न भवति तुंदिलमैथुनन्यायेन लघुभाजाम
हद्भुजायाभ्यां प्रसक्तं लग्नामध्यवर्तित्वात् दिनास्ति द्वयंति॥ एवं तदैव स्याद्यदा महद्भुजापेक्षया तदितरभु
जानां योगोल्पः स्यात् तत्समो वा स्यात्॥ अतो महद्भुजतारतम्ये नेतरैर्भुजकल्पने त्वत्र ल
मन्यथा तु अक्षेत्रत्वमित्युपपन्नं॥ ४ एवमनेकशो जात्यम्रस्तान्नेदानुत्तेद्वानीं प्रासंत्रिभुजस्थि ५२

स्तु पत्रासंगेन क्षेत्रफलाद्यानयनार्थं सूत्रमार्याद्वयमाह॥ त्रिभुजे इति॥ तथाबाधे इति॥ त्रिभुजे भु
जयोर्योगस्तदंतरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या॥ द्विःस्था भूरूनयुता दलिता बाधे तयोः स्यातां॥ ॥ स्वाबाधा 107
भुजकृत्योरंतरमूलं प्रजायते लंबः॥ लंबगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति॥ त्रिभुजे द्वा स्त्र्या 2006
त्मके क्षेत्रे भुजयोः संमुखयोर्योगस्तयोरेवांतरगुणः कार्यस्तद्गुणतृतीयभुजो यल्लक्षीतया भुवा हृतः
यल्लब्धं तेन द्विस्था भूमिरूनयुता दलिता सति अथ लंबो भयपार्श्वयो भूमाने स्यातां॥ तयोर्भुजयोरा
बाधे स्यातां इत्यर्थः॥ अत्राबाधाशब्दोऽवधिवाचकस्तेन क्षेत्रमस्तकात् यः सूत्रो लंबो भूमौ यत्र लग
ति तं प्रदेशमवधिं कृत्वा उभयतो ये भुखंडे तत्तद्भुजयोर्भूविभागौ परस्पिनो आबाधे स्यातामीतिभा
नुभट्टः॥ अथ लंबक्षानार्थमाह॥ स्वाबाधेति॥ निजबाधाभुजकृत्योरंतरमूलं यत्स लंबो भवति
अथ लंबगुणं भूम्यर्द्धं त्रिभुजे क्षेत्रे स्पष्टं फलं भवति॥ स्पष्टमित्यनेन क्वचित्क्षेत्रे अस्फुटमपि फल 53
मानियं तमस्ति सूचितं तद्ग्ने दर्शयिष्यामीत्यर्थः॥ उदाहरणं॥ क्षेत्रेमहीति स्पष्टं॥ क्षेत्रेमहीमनुमिता त्रिभु
जे भुजौतु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमिते तौ च यस्य॥ तत्रावलंबकमितं कथयाव बाधे क्षिप्रं तथा सम
कोष्ठमितिफलाख्यं॥ ६७ अत्र कोष्ठकामितिरीत्यनेन क्षेत्रफलोपपत्तिरेव सूचिता॥ तथाहि क्षेत्रे ये भुजा
भवंति तन्मिताः हस्ताः प्रकल्प्यंते तत्र चतुरस्रक्षेत्रांतः सूत्रैर्गुणरेखाः प्रसार्यंते तैः कोष्ठकामिता यावंतः कोष्ठ
काः भवंति तावद्धस्तात्मकमेव क्षेत्रमित्यर्थः॥ न्यासः १३ १५ अत्र भुजयोर्योगः २८ भुजांतरेण २ गु
१४

णिता: ५६भुवा ४ हृत- लब्धेनोद्धृस्याभुमि १४ ऊनायुता १०।१८ अर्द्धिता जाते आबाधे ५।९ स्वाबाधा
वर्ग: २५ भुज १३ वर्ग १६९ अनयो: २५ योरंतरं १४४ मूलं जातो लंब: १२ एवं स्वाबाधा भुजौ ९।१५ अन
योर्वर्गयो: ८१।२२५ रंतरस्य १४४ मूलं जातो लंब: १२ अथ भोम्पर्द्द १४ लंबेन १२ गुणितं ८४ सं जातं त्रि
भुजक्षेत्रफलं ८४ क्षेत्रदर्शनं अथ पुरपि कल्पनांतरेणोदाहरणमाह ॥ दशेति
दश सप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र ॥ यत्र नवप्रमा मही ॥ अवधे वद लंबकं तथा गणितं गा
णितकाशु तत्र मे ॥ भोगाणित ॥ क गणितप्रवर यत्र भुजौ १०।१७ भू: ९ तत्र त्रिभुजे
क्षेत्रे लंबं अवधे आबाधे गणितं क्षेत्रफलं च शीघ्रं वदेति अत्रापि त्रिभुजे भुजयोरिति सूत्रेण सि
सिद्धि: न्यास: 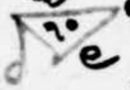 भुजयोर्योग: २७ तदंतरेण गुण: १८९ भुवा ९ हृत: लब्धेन २१ मुद्धृस्यो ९
नायुता च भव ॥ न्यस्ये भुवा फलं न गच्छति अतोधिकादस्मात् फलात् २१ भूरेवा ९ पतिताशेषं
१२ तदर्द्धं ६ लगता बाधा ६ विपरीता दिक्षोलंब इत्यर्थ: अथ लब्ध्या २१ भू: ९ युता ३० अर्द्धिता १५
जाता द्विधातिया बाधा १५ स्वाबाधा भुजौ ६।१० एतयो: सत्यो ३६।१०० रंतरस्य ६४ मूलं ८ जातो लंब:
पुन: स्वाबाधा भुजौ ७।१५ तत्कृत्योर ८१।२२५ रंतर ६४ मूलं ८ लंबस एव ९ भूम्पर्द्द ९ लंबेन गु
णित: ७२ स्वच्छेदेनोप्तं ३६ स्व ३६ भूफलं क्षेत्रदर्शनं अथ चतुर्भुजफलानयनार्थं
माहतं वेदरहीति ॥ सर्वदोर्युतिदलं चतुस्थितं बाहु ॥ भिर्विरहितं च तद्वधात् मू
लमस्फुटमोदंचतुर्भुजे स्पष्टमेव मुदितं वि बाहुके ॥ सर्वदोर्युति: सर्वभुजैक्यार्द्धं स्थानच [109]
तुष्टये स्थाप्यं तदनुक्रमेण बाहुभिर्विरहितं कार्यं एवं कृते यानि शेषाणि तेषां वधस्तस्य पन्मूलं [2006]
चतुरस्र चतुर्भुजे क्षेत्रे अस्फुटं फलं भवति ॥ वास्तवक्षेत्रफलाकिंचिन्मात्रमीत्यर्थ: ॥ त्रिभुजे चतुष्कमेवो
दितं ॥ अत्रोपपत्ति: ॥ तत्र त्रिभुजे त्रयाणां भुजानां योगार्द्धं त्रिधा स्थापितं भुजैरूनितेसति मधे
षत्रय भवति तद्योगे क्रियमाणे सर्वभुजां योगार्द्धमेव भवति ॥ अथ शेषत्रयवधो शेषयोगेन गुणिते
सफलं तच्चैव वर्गभूम्पर्द्द वर्गयोर्घातेन तुल्यं भवति स च वर्गराशि र्यतो वर्गेणावगे गुणिते वर्ग एव
भवति ॥ अथ तस्य मूले गृहिते लंबभूम्पर्द्दयो र्घातो लभ्यते तदेव क्षेत्रफलं भवत्यतस्त्रिभुजे वा
स्तफलं लभ्यते ॥ अथ चतुर्भुजे तु पूर्ववच्छेषयोगार्द्धेन शवधे गुणितेसति वर्गराशिन जायते कर
णिगत एव भवति तस्यासन्नपदं क्षेत्रफलं भवत्येव परं तु ॥ नवास्तवं यतस्तस्मिन् क्षेत्रफलेल
ब्धे सति कुमुखयोगार्द्धेन लभ्यते इत्युपपन्नं ॥ उदाहरणं ॥ भूमिश्चतुर्दशाकरेति भूमिश्च
ख तुर्दशकरा मुखमेक संख्य बाहू त्रयोदश द्वीवा करसम्मितौ च ॥ लंबोपि यत्र रवि संख्यक ए
व तत्र क्षेत्रे फलं कथय ता ॥ ॥ कथितं यदाद्यै ॥ भोगणक यत्र भूमि रथस्तन सूत्रं चतुर्दशाक
रं मूखं पूर्व सूत्रे नव हस्तमिवा ॥ बाहु दक्षिणोत्तर सूत्रे त्रयोदश द्वादश भीते ॥ लंबोपि द्वादश सं
ख्य: ॥ तत्र क्षेत्रे यदाद्यैराचार्यै फलम् कं तत्कथय ॥ अनवास्थितत्वान्लम योरमीत्यर्थ: ॥ न्यास: [54]

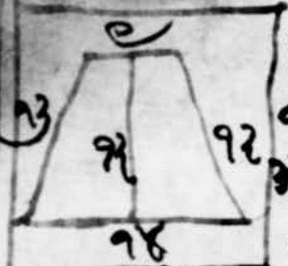

सर्वे बाहवः १४।१२।९।१३ एषां योगात् ४८ अर्धं २४ स्थानचतुष्टयस्थं २४।२४।२४।२४
बाहुभिः १४।१२।९।१३ क्रमेण रहितं शेषाणि १०।१२।१५।११ आहतिः १९८०० अस्या
आसन्नमूलं किंचिन्न्यूनमेकचत्वारिंशदधिकं शतं १४१ इदमस्मिन् क्षेत्रेऽस्फु
टं यतः पूर्वमुक्तं च । अथ पूर्वोक्तत्रिभुजस्य फलानयनार्थं न्यासः

अत्रापि सर्वदोर्युतिदलमित्यनेन प्रकारेण क्षेत्रफलं साध्यते यथा सर्वभुजाः १३।
१४।१५ एषां योगार्धं २१ इदं चतुःस्थापितं भुजैः १३।१४।१५ वियुक्तं शेषाणि ८।७
।६।२१ अत्र हि वस्त्र्यस्रत्वात् २१ स्त्रीण्यव शेषाणि चतुर्थस्थाने तु सर्वदोर्यु
तिदलमेव तच्च शेषत्रययोगेन समं २१ वर्ततेऽतः शेषत्रयस्य परस्परा
हतिः ३३६ स्वस्य ८।७।६ योगेन २१ नगुणितं ७०५६ अस्य मूलं भूफलं ८४ अथवेमानि शेषा
णि ८।७।६।२१ एषां वधः ७०५६ अयं लम्बभूम्यर्धयोः १२।७ कृत्योः १४४।४९ घातेन तुल्य एव ७०
५६ अस्य मूलं क्षेत्रफलस्य तुल्यं ८४ तथा लम्बभूम्यर्धघातश्च ८४ अत एतद्वास्तवं फलं चतुरस्रे
तु शेषघाते कृते भूमीमुखयोगार्धवर्गलम्बवर्गयोर्घाते न भाव्यं तन्न भवतीति वृत्ता
ऽस्पष्टमित्यनेनोपपत्तिरास्फुटितैव ना ॥ अथ चतुरस्रक्षेत्रफलस्यास्थूलत्वं सहेतुकं सार्धवृत्ते
नाह चतुर्भुजस्येति । तथा तेषु वेति । चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं ५४

स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥७॥ तथैव बाहुष्वपरत्र कर्णावने
कधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥ ७ ॥ अन्यथा नामनेकार्थेत्यादि । द्वियतौ हेतोश्चतुर्भुजस्यानियतौ कर्णौ न
भवतस्ततोऽस्मिन् चतुर्भुजे नियतं फलं कथं स्यात् । फलस्य कर्णवशगत्वात्तदनियमे फलस्यानियम
इति भावः । आद्यैराचार्यैर्यौ तच्छ्रवणौ चतुरस्रे साधितौ तावेवेतरत्र नाम चतुरस्रप्रकारान्तरेष्वेषु
न संभवत इत्यर्थः । तेष्वेव बाहुषु संकोचविकाशाभ्यामपरौ कर्णौ स्यातां ततः क्षेत्रफलं पुनस्तेष्वेव
बाहुष्वपरौ च कर्णौ इति श्रवणभेदादनेकधा क्षेत्रफलं भवतीति । अत्रोपपत्तिमाचार्य एव निरूपय
ति । तथाहि । चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्य विविश्यमानौ न संलग्नकर्णं संकोचयतः इतरौ तु ब
हिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्धयतः । अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्विति । अथैतदेव दृढीकुर्वन्नुत्तुष्ट
दृष्टान्तेनाह । लम्बयोः कर्णयोर्वेति । स पृच्छक इति च । लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिश्यापरान् क
थं पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतं चापि तत्फलं ॥ स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः । यो न वे
त्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिं ॥ ८ ॥ लम्बयोः कर्णयोर्वा एकमनिर्दिश्यैकस्वरूपमप्यनवबु
ध्य कथं पृच्छति । अनियतत्वेऽपि नियतं फलं यः पृच्छति सः पृच्छकः पिशाचः ततो वा वक्ता नितरां पिशा
चः । ननु वक्तापि नितरां पिशाचः कथं निरूपितस्तत्राह । यश्चतुर्भुजस्यानियतां विनियमां कर्ण
लम्बादिसंस्थानं न जानाति सोऽपि सावलेपत्वात् पिशाच एवेत्यर्थः । अपसव्यविषमचतुर्भु
वे६

III
2006

55

जायतादिनां मिष्टफलान्यानेतुं सूत्रं सार्द्धवृत्तद्वयेनाह ॥ इष्टाश्रुतिरिति ॥ अतुल्यकर्णेति ॥ चतुर्भु
जेन्यत्रेति ॥ इष्टाश्रुति तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिताया । चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तस्या
मूलं द्वितियं श्रवणप्रमाणं ॥ छ ॥ अतुल्यकर्णाभिहति र्द्विभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् ॥
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे तु तथायते तद्भुजकोटिघातः ॥ छ ॥ चतुर्भुजे न्यत्र समानलंबे लंबेन निघ्नं
कुमुखैक्यखंडं ॥ तुल्यचतुर्भुजस्य तुल्याः समाश्चत्वारो भुजा यत्र तत्तथा । भुजस्य क्षेत्र
स्य एकः कर्णः कल्प्यः ॥ अथ चतुर्गुणा बाहुकृति स्तद्वर्गेणेष्टश्रुतिवर्गेण वर्जिता सति यास्या
स्तदीयं मूलं द्वितीयकर्णप्रमाणं स्यात् ॥ अथ तुल्यचतुर्भुजमपि द्वेधा तुल्यकर्णमतुल्यकर्णं चे
ति तत्र संकोच्यमानान्यतरकोणद्वयं तुल्यकर्णं तथा संकोच्यमानान्यतरकोणद्वयमतुल्यक
र्णं तत्रादावतुल्यकर्णस्य तुल्यचतुर्भुजस्य फलार्थमाह ॥ अतुल्येति ॥ अतुल्यकर्णयोरभि
हतिर्गुणनं द्विभक्तं स तुल्यचतुर्भुजस्य इष्टफलं भवति ॥ अथ तुल्यकर्णस्य तुल्यचतुर्भुजस्य
फलार्थमाह ॥ समेति ॥ समकर्णौ सम चतुर्भुजे तथा आयते दिर्घे पि क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः क्षेत्र
फलं भवति ॥ अथ विषमचतुर्भुजस्य फलार्थमाह ॥ चतुर्भुजेति ॥ अन्यत्र नाम विषमे चतुर्भुजे समानलं
बे क्षेत्रे कुमुखैक्यखंडं भूमिवदनयोगार्द्धं लंबगुणं सत्फलं भवति ॥ छ ॥ अथैषामुदाहरणानि ॥ क्षेत्र
स्येति ॥ क्षेत्रस्य पंचकृति तुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततश्च गणितं गणक प्रचक्ष्व ॥ तुल्यश्रुतेश्च खलु त

स्य तथायतस्य यद्विस्तृति र्रसमिता ष्टमितं च दैर्घ्यं ॥ छ ॥ भोः गणक पंचकृतिमितस्य २५ तुल्यचतुर्भु
जस्य क्षेत्रस्य कर्णौ गणितं नाम क्षेत्रफलं च वद न्यासः अत्र तत्कृत्योर्योगपदं इति प्रसि
द्धप्रकारेणात्र भुजौ २५।२५ अनयोः कृत्यो ६२५।६२५ २५ सम चतुरस्र २५। योगः १२५० पदंस्य लाभावा
त्करणीगतमेवायं भुज कर्णः १२५० अस्यासन्नपदं किंचिदधिकं पंचत्रिंशत् ३५ भुजको
टिघातः फलं ६२५ अथातुल्यकर्णपक्षे आह ॥ त्रिंशन्मितं कर्णमेकं श्रवणं प्रकल्प्या ३० प्रसाध्य
ते ॥ इष्टाश्रुतिः ३० अस्या वर्गेण ९०० बाहुकृति ६२५ चतुर्गुणा २५०० वर्जिता १६०० तन्मूलं ४० अयम
परो द्वितियकर्णः ॥ एवं कर्णौ ३०।४० अनयोः संहति तथा च क्षेत्रदर्शनं अथातुल्य
कर्णाभिहतिरित्यादिना फलं ॥ यथातुल्ययोरपि कर्णौ ३०।४० अनयोराह ति १२००
द्विभक्ता ६०० जातं फलं तत्र क्षेत्रन्यास ॥ यत्र चत्वारो भुजः पंचविंशतिमिताः कर्णौ
च ३०।४० प्रकारांतरेण विषमकं कर्णं दर्शयति ॥ अथेष्टाश्रुतिः १४ तद्वर्गः १९६ अनेन चतुर्गुणा
बाहु २५ कृतिरूना २३०४ तन्मूलं जातं द्वितियकर्णमानं ४८ एवमतुल्यकर्णयो १४।४८ हेतो ६७२
अर्द्धिता जातं तत्रफलं ३३६ यत्र चत्वारो भुजाः २५ एकं कर्णो १४ न्यश्च ४८ क्षेत्रदर्शनं
अथोद्दिष्टस्यायतस्यो न्यासः अत्रापि तद्भुजकृत्यो ६३६
६४ योगपदं कर्णः १० तथा भुज कोटिघातः फलं ४८ अथस

113
2006
56

स्य

मानलंबस्य विषमचतुर्भुजस्योदाहरणं वृत्तेनाह ॥ ७ ॥ क्षेत्रेऽपस्येति ॥ क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारि तुल्यं विश्वं भराद्विगुणितेन मुखेन तुल्या ॥ बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लंबः सूर्यैर्मितस्य गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥ मदनारिः शिवस्तत्तुल्यं एकादशमितं यस्य क्षेत्रस्य मुखं विश्वंभरा भूमि द्विगुणमुखसमा द्वाविंशन्मिता भुजौ त्रयोदशविंशमितौ च लंबो द्वादशमीतस्य क्षेत्रफलं किं स्यात् इति न्यासः

अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना वास्तवं फलं यथा सर्वदोष्णां ११।२२।१३।२० युतिदलं ३३ चतुःस्थितं क्रमाद्बाहुभिः ११।२२।१३।२० हीनं शेषाणां २२।११।२०।१३ परस्पराहतिः ६६२९२० अस्याः मूलं जातमस्फुटफलं २५० स्फुटफलं तु लंबेन निघ्नामित्यादिना १६॥ २२ वदनं च ११ अनयोरैक्यार्द्धं ३३ इदमेव कुमुखैक्यखंडं एतल्लंबेन १२ गुणितं स्वच्छेदहृतं तदा जातं वास्तवं फलं १९८ अथास्मिन् त्रिभंग्यंतरेण फलस्योपपत्तिः दर्शयन्नाह ॥ क्षेत्रस्येति ॥ क्षेत्रस्यास्य खंडनये क्रियमाणे क्षेत्रत्रयं भवति तत्र पार्श्वद्वयस्थे त्र्यस्रे मध्यस्थं लंबद्वयावधि चतुरस्रं क्षेत्रं एषां प्राग्वत् फलानि ॥ यथा लंबः कोटिः भुजः कर्णस्तत्त्वस्त्योरंतरपदं भुः खंडजमकोटिर्भुजः स्यादेवमत्र । अस्योभयविषयमूत्रोदाहरणं प्रदर्शयामः न्यासस्या

स्योरिति कोटिः ४ अस्याः कृतिः २५ भुजकृतिश्च २४४ अनयोर्योगः १६९ कर्णः १३ दोष्कर्णवर्गयोर्विवरादित्येन कोटिरप्याख्याति ॥ अथ द्वितीयं त्र्यस्रं ५३

कर्णः २० । १२ वर्गयो ४०० । १४४ रंतरं २५६ मूलं कोटिः १६ अस्यां अस्य उपरि कर्णभूजानयः एवं प्रथमत्र्यस्रे कोटिकर्णभुजाः १६।२०।१२ द्वितीये ५।१३।१२ अथ लंबाकर्णज्ञानाय कर्णादित्रं बज्ञाना

ति मपरकर्णाद्विप कर्णतानाय च सूत्राणामनेकत्वान्नावदुदाहरणांतरमाह पंचाशदिति पंचाशदेकिसहिता वदनं यदीयं भूः पंचसप्ततिमिता च मितोऽपि षष्ट्या सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसंमितोऽन्यस्तस्मिन्फलं श्रवणलंबमितिप्रचक्ष्व ॥ ७ ॥ यदीयं वदनमेकसहिताः पंचाशत् ५१ तथा भूः पंचसप्ततिमिता ७५ तथाऽपि षष्ट्या प्रमितः सव्यो भुजः ६८ अन्यो दक्षिणभुजो द्विगुण्या विंशतिमितीश्चत्वारिंशत् ४० तत्र क्षेत्रे श्रवणलंबमानं क्षेत्रफलं प्रचक्ष्व न्यासः

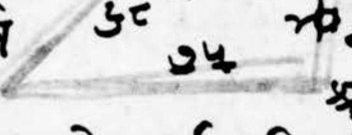

अथ ज्ञातलंबस्य लंबफलं मनियतं नियतं चेति विशदयन्नाह माह ज्ञाते लंबे इति ज्ञाते लंबे श्रवणभुजौ तु लंबः फलं स्यान्नियतं च तत्र ॥ ७ ॥ अथ लंबज्ञाते श्रवणोऽपि ज्ञायते श्रुतौ ज्ञातायां लंबोऽपि ज्ञायते तत्रैव तयोर्नियतत्वे फलं नियतमेव कर्णस्यानियतत्वे लंबोऽप्यनियतं एव अथ लंबज्ञानार्थं क्षेत्रव्यवस्थामुत्तरार्द्धेनाह चतुर्भुजांतरिति ॥ ७ ॥ चतुर्भुजांतस्त्रिभुजे च लंबः प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ महिभूः चतुर्भुजमध्ये वर्तमाने त्रिभुजे च लंबः प्राग्वन्नाम त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना नेयः अथ तत्र भुजौ तु कर्णभुजौ ज्ञेयौ मही भूः अयमर्थः त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यत्र भुजद्वयमपेक्षितं तत्रैकस्तु भुजो स्त्येवान्यस्तु भुजस्थाना पन्नः कर्णः इति द्वयाभुजद्वय वर्तत एवेत्यर्थः

115/2006

57

अथात्र न्यासः

अत्र सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी कल्पितः कर्णः ११ स चांतर्व
र्तिनि त्रिभुजे एको भुजः सव्यभुजो द्वितीयभुजश्च अथ लंब ज्ञानाय भुजयो ६० ११ योगः १४५ न द्दतरे
ण २ गुणितः १३०५ अस्य भु व ७५ भागो न गच्छतीति कृत्वा छेदत्वस्थितः १३०५ छेदांशो पव
दशाभि १५ र पवर्त्य न्यासः ८७ अनेन स्थानद्वये भू ७५ हृत युता २८८ ४३२ दलितौ २८८ ४३२
द्वाभ्यामपवर्तितौ जाते आबाधे १४४ २३१ स्वाबाधाभुज १४४ ३६ स्वाबाधा १४४ ३६ वर्गौ
२०७३६ ४३२४ एतरसमच्छेदो २८८३ अस्य मूलं जातो लंबः ३०८ लंबगुणं भूम्यर्द्धमित्या
२५ दिना ३०८ स्पष्टं क्षेत्रफलमिदं २३१० क्षेत्रदर्शनं

द्वितीयाबाधा तद्भुज ३१
जातो २३११ ११ पि स एव लंबः अस्मिन् लंबे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं यल्लंबलंबाश्रि
त बाहुवर्गविश्लेषमूलं कथिता वधा सा तदून भूवर्ग समन्वि
तस्य यदत्र वर्गस्य पदं स कर्णः ॥ ७ ॥ लंबस्य लंबाश्रितबा
हुश्च तयोर्वर्गविश्लेष
मूले यत्सा यथा आबाधा कथिता तदूनाया भूमेर्वर्गसमन्वितस्य यन्मूलं स कर्णः यथा लंबः ३०८
त दाश्रितो बाहु ६० अनयोर्वर्गौ ९४८६४ ॥ ३६२४ अनयोः समच्छेदांतरं २०७३६ तन्मूलं १४४
यमेवेयमाबाधा अनया १४४ ना भूमि ७५ जातो तद्द्वितीयाबाधा २३१ अस्या वर्गः ५३३६१ लंब
वर्गश्च ९४८६४ अनयोर्योगः १४८२२५ स्वच्छेद ने २५ भक्तो लब्धानि रूपाणि ५९२९ अस्य मूलं जातः
२५

र्णः ११ अथ द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयेनाह ॥ इष्टोत्रेति ॥ ७ ॥ इष्टोत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यः त्र्य
स्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ॥ कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लंबावबाधे च साध्ये ॥ ७ ॥ आबा
धयोरेककुपस्थयोर्यत् स्यादंतरं तत्कृतिसंयुतस्य ॥ लंबैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः कर्णो भवेत्स
र्वचतुर्भुजेषु ॥ ७ ॥ अत्रास्मिन् भुजे क्षेत्रे प्रथममिष्टः कर्णः प्रकल्प्यः अथ तस्मिन् कल्पिते सति क
र्णोभयतः स्थिते ये त्र्यस्रे क्षेत्रे तयोः क्ष्मा भूमिः कर्णं प्रकल्प्या नाम यः कर्णः कल्पितः तन्मिते भूमि
द्वयोरपि त्र्यस्रयोः कल्प्येत्यर्थः ॥ तथेतरौ बाहू प्रकल्प्यः लंबौ अवधे च साध्ये पूर्वोदितात्र्यस्र
क्षेत्रे सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी यः कर्णः स मया प्रमितिमितः ११ कर्णः कल्पितो भूः तस्मा
दुभयपार्श्वयोः त्र्यस्रे क्षेत्रे उत्पन्ने तयोर्भूमि तु इष्टकर्णतुल्यैव कर्णो भूमिस्थानापन्नः तथैक
स्मिन् त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादि त्र्यस्रे यन्मूलं दक्षिणबाहुश्च द्वौ बाहू भवतः अपरस्मिन् त्र्यस्रे द
भूमिसव्यभुजौ बाहू भवतः तत्रास्मिन् त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना आबाधे भुजौ चानयेदित्य
५ र्थः अथाबाधयोरिति एककुप्स्थयोरेकदिग्गतयोराबाधयोर्यदंतरं भवेत् तत्कृतवर्गयुतस्य प्र
गानितलंबद्वयैक्यवर्गस्य यत्पदं मूलं स कर्णः ॥ सर्वचतुर्भुजक्षेत्रेषु द्वितीयकर्णो भवेत् ॥ उदाहरणं
तत्रैव चतुर्भुजे सव्यभुजमूलगामी नः कल्पितमीदं मानं ११ तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये क
र्णरेखा भवतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तत्र प्रथमत्र्यस्रं साध्यते तत्र कल्पितकर्णमीतैव भूः ११ द्वयोरपि

117
2006
58

व भूः ११ भूजौ ५१।१० त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना भुजयो ५१।१० योगः ९१ अयमनयोरंतरेण ११ गुणि
तः १००१ भुवा ७७ हृतः लब्धं १३ अनया द्विस्था भू ७७ रूनान्विता ६४।९० दलिता जाते आबाधे ३२।४५
अथ लंबनयनार्थं स्वाबाधाभुजौ ३२।४० अनयोः वर्ग १०२४।१६०० तस्मान्मूलं जातो लंबः २४ पुन
राबाधाभुजौ ३२।६८ अनयोर्वर्ग १०२४।४६२४ तदंतरं ३६०० अस्य मूलं लंबः ६० एवमेवाबाधाभुजौ
४५।५१ अनयोर्वर्गौ २०२५।२६०१ तदंतरं ५७६ मूलं २४ लंबः तथा च स्वाबाधा ३२ । ६८ भुजयो
१०२४।४६२४ रंतरस्य ३६०० पदं जातो लंबः स एव ६० अथैककस्थयोराबाधयो ४५।३२ रंतरं
१३ लंबसंपातांतरभूम्यर्थः अस्य वर्ग १६९ लंबैक्य ८४ वर्गे ७०५६ युतः ७२२५ अस्य मूलं जातो
द्वितीयकर्णः ८५ एवं क्षेत्रदर्शनं

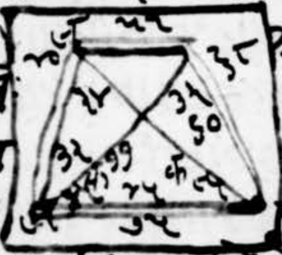

अत्र न्यस्ते तु कर्णो भयत इत्यादिवक्ष्यमाण
विधिना जातं क्षेत्रफलं अत्रोपपत्तिः तत्र प्रथमसूत्रोपपत्तिस्तु प्रथमसूत्रव्या
ख्यानादेवावगम्यते। अथाबाध पोरिति। न्यस्तद्वयस्य या कर्णमिता भूमि
कल्पिता सा तस्यामुभयपक्षे लंबसंपा तचिह्नयोर्मध्ये यदंतरं तत्किंपरिमितमिति पेक्षायां लं
बचिह्नद्वयात्स्वप्रतोदक्षिणतो वा कर्णावधि यदुभयतोपि आबाधे तयोर्यदंतरं तदेव लंबचिह्नद्वयोरं
तरं भूमिर्भुजः लंबैक्यमिता कोटिस्तद्वर्गयोगपदं द्वितीयकर्णः स्यादित्युपपन्नं॥ ७१॥ अथेष्टकर्णक
ल्पनेविशेषमाह। नवसूत्रं सार्द्धवृत्तेनाह॥ कर्णाश्रितस्वल्पेति। तथान्यं बोतिच॥ कर्णाश्रितस्व ५८

ल्पभुजैक्यमुर्वीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू। साध्योवलंबो थ तथान्यकर्णः स्वोर्व्याः कथंचि
द्व्यधिको न दीर्घः॥ ७॥ तदन्यलंबान्न लघुस्तथेष्टं ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः॥ ७॥ कर्णाश्रितौ यौ
स्वल्पभुजौ तयोरैक्यं यत्तन्नामैव भूमिं प्रकल्प्य शेषभुजौ बाहू प्रकल्प्यावलंबः साध्यः। इदं
त्रिकोणं चतुर्भुजे त्वेकांतरकोणयोराकाश्यसंकोचमानं त्रिभुजत्वमेति। तत्र प्राग्वत् त्रिभुजे भु
जयोर्योग इत्यादिना लंबः तथापरः कर्णश्च पूर्वं कथित एव चिंत्यः सा श्रुतिरूर्व्याः भुजैक्यरूप
यास काशात् कथंचिन्न दीर्घ नाम कदाचिदपि पृथ्व्यपेक्षया न दीर्घेत्यर्थः। एवं तथा तदा
नीं लंबानुसारिणी श्रवणः स लंबान्न लघुः॥ लंबापेक्षया नाल्प इत्यर्थः एवमिदं न स्यात्
नुसारं ज्ञात्वेष्टकर्णो बुद्धिमता प्रकल्प्यः। एवमत्र लघुभुजौ ५१।४० अनयोरैक्यं ९१ इयमेव ९१
भूजौ च ६८।७५ अतस्त्रिभुजे भुजयोरित्यादिना प्रतौ। यथा भुजौ ६८।७५ अनयोर्योगः १४३ अनु
जांतरेण गुणितः १००१ भूवा ९१ हृतः लब्धं ११ द्विस्था भू ९१ रूनयुता ८०।१०२ दलिता ४०।५१ जा
ते आबाधे स्वाबाधाभुजौ ४०।६८ द्वितीयस्थानेपि ५१।७५ अनयोः स्वाबाधाभुजकृत्योः १६००
४६२४ अनयोः २६०१।५६२५ अंतरस्य ३०२४ मूलं जातः किंचिन्न्यूनः पंचपंचाशन्मितो लंबः ५५ क्षेत्र
दर्शनं

अस्मादयं बाहुर्वणो नाल्प इति ज्ञापितं। उर्व्याः सकाशात् कर्णोधिका
नोक्तिः एवमादिक्षेत्रस्थाने कर्णस्य कल्पनं सुधिया सुज्ञेन कार्यमित्रोपपत्तिः

... अथ चोदखे

119
2006

59

त्वाचार्यैरेवमितिरूप्यते॥ तथाहि॥ अत्र चतुर्भुजे हि एकांतरकोणयोराकृष्यमाणतः संकोच्यमाने त्रिभु-
जत्वमेति॥ तथैव कोणजन्य लघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ॥ तदैव आहूतः संकोच्यमानः क-
र्णः कथंचिन्न स्यात् तदितरोऽपि भूमेरधिको न स्यादित्यर्थः॥ ७॥ अथ प्रागुक्तक्षेत्रे इष्टोऽत्र कर्ण
इत्यादिनोक्तं फलानयनार्थमाह सूत्रं वृत्तार्द्धं॥ यस्येति॥ यस्य तु कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फ-
लैक्यं फलमत्र तु नो॥ कर्णोभयतः स्थिते ये त्र्यस्रे तयोर्लंबगुणं भूम्यर्द्धमित्यादिना फले आनि-
यत ऐक्यं यत्तदेवात्र वास्तवं फलं॥ अथ फलार्थं प्रागानीतस्य तस्यैव क्षेत्रस्य न्यासः

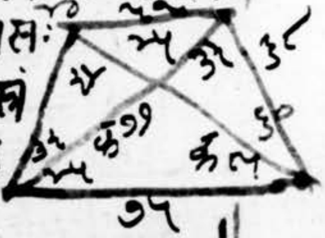

भूम्यर्द्धं ७७ लंबेन ६० गुणितं ४३२० छेदेन २ हृतं २३१० जातं स्पष्टं प्रथमत्र्यस्र-
फलं २३१० पुनः भूम्यर्द्धं ७७ लंबेन गुणं १९४८ छेदेन २ हृतं सत् जातं द्वितीयत्र्यस्रफ-
लं ९२४ एवमनयोस्त्र्यस्रफलयोः २३१०। ९२४ ऐक्यं जातं फलं ३२३४ ॥

अथ समानलंबस्य चतुर्भुजक्षेत्रस्य कर्णानयनार्थं सूत्रं वृत्तद्वयेनाह॥ समानलंबस्येति॥
आबाधयोनेति च॥ समानलंबस्य चतुर्भुजस्य मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिं॥ भुजौ भुजौ त्र्य-
स्रवदेव साध्यौ तस्य वधे लंबमिति तत्र च॥ ७॥ आबाधयोना चतुरस्रभूमीस्तत्कोटि वर्गै-
क्यपदं श्रुतिः स्यात्॥ समानलंबे लघुदोः कुयोगान्मुखान्यदोः संयुतिरल्पिका स्यात्॥ ७॥ तुल्य-
लंबस्य चतुर्भुजक्षेत्रस्य मुखोना भूमी प्रकल्प्य भुजौ च भुजौ प्रकल्प्य त्र्यस्रवदेव नाबाधे

भुजे भुजयोर्योग इत्यादिना वधे लंबमाने च साध्ये॥ च परं तत्र चतुरस्रभूमिराबाधयोना सतिय छेवं त-
द्वर्गस्य लंबवर्गस्य च यदैक्यं तन्मूलं श्रवणः स्यात्॥ तत्र नियामकमाह॥ समानलंबेति॥ यदा लघुभुजभू-
मियोगात् सकाशात् मुखान्यदोः संयुतिर्न्न मुखमहद्भुजसंयोगोऽल्पः स्यात् तदैव परिकल्पे तुल्यलंबत्वं न
स्यादित्यर्थः॥ यथाह सूर्यः॥ विषमचतुर्भुजे मुखकोणाभ्यां भूमिपर्यंतं लंबरेखे कृत्वा तत्राद्य-
न्तयोस्त्र्यस्रद्वयं भवति॥ एवं मुखानाया भूमौ कृताया त्र्यस्रद्वयमेवावशिष्यते तयोरैक्ये-
क त्रिभुजं भवति॥ तत्र लंबस एव॥ अथ लंबो भयतो ये मुखं ऊने त्र्यस्रद्वयभूम्यौ स्यातां त-
ताभ्यां त्रिभुजे भुजयोर्योग इति प्रकारेणाबाधालंबाः साधिताः॥ तत्राद्याबाधा प्रथमत्र्यस्रस्य
भूमिः सा चेच्चतुरस्रभूमेः शोध्यते तर्हि ऊनाद्यमस्तोनलंबा द्यतः क्षेत्रमवशिष्यते॥ त-
थलंबाया दक्षिणमूलपर्यंतं कर्णरेखां कृत्वा पुनस्त्र्यस्रमुत्पन्नं तत्राबाधोना भुजो भुज-
कोटिस्तयोर्वर्गपदं कर्णो भवतीत्यानउक्तं॥ आबाधयोनेत्यादि॥ अथ समानलंबेति॥ अत्र स-
मानलंबत्वं असमानलंबत्वं भूमेर्बहुत्वेनाल्पत्वेन च भवति यतो भूमेरल्पत्वे महद्भुजऊर्ध्व-
भागेन यदा ऋजुतां प्राप्नोति तदा तेन भूमिरधो निःसार्यते॥ अतस्तत्र त्र्यो लंबः पूर्वलंबरपि-
को भवति॥ अथ यदा भूमिरधिका स्यात्तदा तया महद्भुजास्तियन्न्येव नैयतिः सार्यते उतस्तत्र त्र्यो लं-
बः पूर्वलंबसमत्वं भवति॥ एवं समानलंबे भुमेराधिकत्वे न लघुभुजायां भूम्यर्द्धंतपर्यंतम॥

121/2006

धिकः प्रदेशस्तथा मुखात्प्रहद्भुजाग्रपर्यंतमल्पप्रदेशो भवति एतदन्यथात्वे समलंबत्वाभावः स्यादित्युप
पन्नं॥६७॥ अथातुल्यलंबक्षेत्रोदाहरणपूर्वकं समलंबोदाहरणं सार्द्धानुष्टुभ्द्वयेनाह॥ द्विपंचाशदि
ति॥ अतुल्यलंबकमिति॥ कर्णौ तत्रापरावितिच॥ द्विपंचाशन्मितन्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ मुखं तु
पंचविंशत्यातुल्यं षष्ट्या मही कीर्तिता॥ अतुल्यलंबकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतं षट्पंचाशत् त्रिषष्टि
श्च नियते कर्णयोर्मिती॥ कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलंबं च तत्र कृति॥ यत्र द्विपंचाशन्मिते कल्पना
द्विचत्वारिंशन्मितौ भुजौ भवतः तत्पुनर्मुखं पंचविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही समा स्यात् एवं विधमादृक्षे
त्रं पूर्वविबुधैरतुल्यलंबसमुदितं अथ पुनस्तत्रैव षट्पंचाशत् ५६ त्रिषष्टिश्च कर्णयोर्नियते

मितिमानेस्यातां॥ तत्रापरौ कर्णौ ब्रूहि समलंबं च न्यासः अत्र सव्यभु
जाग्रदक्षिणभुजमूलपर्यंतं कल्पितेयं हि द्भुजमानं ६३ अथा न दृष्टोत्र कर्णः
अथ मम कल्प्यः ॥ अस्य तु कर्णौ भियत इत्यादिनान द्भुजयोर्येत्र स्वेचोत्पन्न
तयोः कर्ण एवः भूमिः ६३ भुजौ च २५।५२ अतस्त्रिभुजे भुजयो योगः ७७ त्या

दिना आबाधादिशाद्यते भुजयोः २५।५२ योगः ७७ तदंतरेण गुणितः २०७९ भुवा ६३ तः लब्धे
न ३३ द्विस्था भू ६३ रूनयुता ३०।९६ दलिता सति जाते आबाधे १५।४८ पुनर्भूः ६३ भुजौ च ३९।६०
तयोर्योगः ९९ दो र्दोरंतर २१ गुणा २०७९ भुवा ६३ हृतः लब्धमा ३३ द्विस्था भूरूनयुता दलिता ५०

जाते आबाधे १५।४८ अनेन त्रितीयत्र्यस्रे भुजौ ५२।६० योर्युतिः ११२ भुजांतर ८ गुणा ८९६ भुवा ५६ लब्धं १६ अनेन १६ स्था
न द्वयेभू ५६ रूनाभ्या ४०।७२ अर्द्धिता जाते आबाधे २०।३६ एवं पुनरप्याबाधा २०।३६ अथ लंबानयनं॥ स्वाबाधान्तराश्रितो भुजश्च ५२
अनयोः कृत्यं ३३०४।२७०४ तर ६०० अस्य मूलं जातो लंबः २० पुनराबाधाजौ १५।४८ आबाधयोर्योः कृत्योरंतरं १२९६ अस्य मूलं
जातो द्वितीयो लंबः ३६ लंबयोरेकत्र न्यासः २०।३६ अथापरः कर्णः साध्यते आबाधयोरकुप्ययोरिति एकदिक्स्थयोराबा
धयोरंतरं तु अस्य वर्गादिरवं स्वं मित्युक्ते स्तादृगोपि स्व तद्यु तस्य लंबैक्य ५६ वर्गस्य ३१३६ परलंबैक्यमेव ५६ अयमेवापरः कर्णः एवं

क्षेत्र रर्दनं अथवा षट्पंचाशत्स्थाने सव्यभुजाद्दक्षिणमूलपर्यंतं कल्पिते कर्णो द्वात्रिंशत् ३२ भूमिस्तु
त्रैव ३२ भुजौ च ६०।५२ अस्मात् प्राग्वद्वितीयकर्णः यथा भुजयोगः ११२ तदंतर ८ गुणः ८९६ भुवा ३२ ह
तः २८ द्विस्था भूरूनयुता ४।६० दलिता जाते आबाधे २।३० आबाधा तदाश्रितो भुजश्च ३०।१०
नयोः कृतिः ९००।३६०० विवरस्य २७०० मूलभावात्करणीगतो यं लंबः २७०० अपरत्र्यस्रे
भुजौ च ३२।३९।२५ एभ्यः त्रिभुजे भुजयोरित्यादिना जाते आबाधे न एव २।३० स्वाबाधाभुजौ २।२५ आभ्यां प्राग्वल्लंबो
मूलाभावात्करणीगत ६२१ स्वाबाधाभुजौ ३०।३९ आभ्यामपि लंबः ६२१ अन्यो आबाधाभुजौ २।५२ आभ्यां प्राग्वल्लं
बः २७०० एवं जातं स्वं उद्यं करणीगतं २७००।६२१ तथाप्यासन्नमूलेन भाव्यं अस्यासन्नमूलानयनार्थं मुपायः
वर्गेण महतेष्टेन वधाच्छेदांशयोर्नवादित्युक्तेः यथांशच्छेदौ २७०० अनयोर्विधेयमेव अयं महतेष्टेन पंचविंशतिः २५ व
र्गेण ६२५ तत ६२५ ७५०० एतस्मा १२९९ गुणा पदस्तु प्राच्छिद्य तं गुणः ६२५ अस्य पदेन २५ गुणिता याच्छिदच्छेदः २५
अनयागुणपदस्तुच्छिदा २५ एतद्द्वा १२९९ लब्धं रूपाणि ५१ शेषं २४/२५ एवं निकटपदं ५१ अथ द्वितीयस्यास्या
पि ६२५ प्राग्वन्निकटपदं २४/२३/२५ एवमनयोः करणीगतयोः २७००।६२१ निकटपदे २४/२५ न्यासः

५१	२४
२४	२३
२५	२५

123/2006 61

अनयोः सच्छिन्नाहैक्यं ७५/३ छेदानां राशे हृते लब्धं रूपं रूपेषु ७५ पुनं ७३ शेषांशाद्वितिरे २२ एवं सिद्धैयो रूपी ७५/२२/२५
स्थूलं तु पीपालंबवर्गौ २५ २७०० अनयोरैक्यं २३२२ अस्य पदं ५५/२५ अथ तदेवक्षेत्रं यदा समलंबं चेत्तदा मुखेनान्य
मिं परिकल्प्य जातं अस्य मुखं २५ अनेन भूः ३० वियुता सती २५/२० जाता अस्मिन् क्षेत्रे भूः ३९ अत्रापि लंबार्थं त्रिभुजे भु
जयोः ५२।३९ इत्यादिना दोर्युगान्तरं तद्गुणः ११८३ भुवा ३५ हृतो भागो नगच्छति अनेन स्थितेः ११८३/३५ अनेन हि
स्या भूः ३९ संमच्छिन्ना नगैछेदं शावयतो १३९ ७७५ ऊनयुता ३ ३८८ दलिता जाते आबाधे ३/१० ३८८/१० द्वाभ्यामपवर्त्ति
ते ३/५ ७२२ अथ लंबज्ञानार्थं आबाधा भुजौ ३ ३९ अनयोः समः स्यात् अंतरं ३८०९६/२५ अस्य मूलाभावात् करणीगतं एव लं
बः ३८०९६/२५ अथ द्वितीयलंबार्थं आबाधा भुजौ ७२२/५ २५ अत्रापि जातः करणीगतो लंबः ३८०९६/२५ पूर्वसमः आपि प्राग्वद्द्वि
कोणिमेहते नेत्यादिपंचविंशतिवर्गमितहरितं प्रकल्प्य जातमिदमासन्नमूलं क्षेत्रदर्शनं ॥ अत्र प

कर्णानयनार्थं माबाधयोरैक्यपदं भूमिरित्यादि चतुरस्रक्षेत्रे अस्य भूमि ६० इयं माबाधा
३/५ समच्छिन्ना २९५ अस्या वर्गः तत्लंबवर्गैक्यपदं नाम साच लंबश्चेतद्वयोरिति इत्येव
५ योर्वर्गोन्त ५ योरैक्यपदं कर्णः स्यात् यदादीनां पूर्वपरामर्शकत्वात् तच्छूनाबाधोनाचतुरस्रभूमिरित्यर्थः॥
अथास्य गणितसंगतिः आबाधोनचतुरस्रभूमि २९७/५ वर्गः ८८२०९/२५ लंबवर्गः ३८०९६/२५ अनयोरैक्यं १२६२२५/२५ स्व
छेदभक्ते लब्धं कर्णवर्गः ५०४९ एवं द्वितीयपक्षे ज्ञानयनेऽर्थं समच्छिन्ना इयं हृदाबाधो
७२/५ ना चतुरस्रभूमि १२८/५ तद्वर्गः १६३८४/२५ लंबवर्गश्च ३८०९६/२५ अनयोरैक्यं ५४४००/२५
छेदहृतं संज्ञातो द्वितीयकर्णश्च २१७६ एवं कर्णयोर्वर्गौ ५०४९।२१७६ ॥

३८/१२२/१२५

९९ हिरव२

अनयोरासन्नमूले आनयनार्थं पंचविंशतिवर्गमितहरितं प्रकल्प्य माग्वज्ज्ञातं निकरं मूलं
३ अन्यापि पंचविंशतिवर्गमितहरितं प्रकल्प्य जातं निकटमूलं द्वितीयकर्णस्य ७१/५ ॥ अप
७/२/२० वयवस्यापाह समानेति। समानलंबे चतुरस्रे लघुभुज ३२ कु ६० योगार्द्धं मुखं २५ २९
५४ महतः परसंयुतिः ॥ इत्यस्या भवति नेत्येष बाहुः परोच कर्णाविति स्या। पिंडदशमन्तपन्निय
स्येपि नियतवत्कर्णानयनं मनतापासना वेहितमित्याह ॥ कर्णाश्रितेति ॥ अस्य गुणं प
कारं वक्ति ॥ कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् ॥ योगेन भुजप्र
तिभुजवधयोः कर्णौ पदे विशमे ॥ ॥ कर्णयोराश्रितौ यौ बाहू तयोर्घातौ अन्योन्यसंनतरे
क्यमन्योन्यभाजितं कृत्वा भुजप्रतिभुजघातयोर्योगेन गुणयेत् ॥ ततयोः पदे मूले वि

षमचतुरस्रे कर्णौ भवतः एतदुदाहरणेस्पष्टं दृष्टव्यं ॥ यथा प्राक्तन
क्षेत्रन्यासः चेकोणं कर्णोपक्षस्य करे स्वांक्षत्वात् तदाश्रितभुजौ ३२।५२
अनयोर्घातः १३०० तथा तस्यैव कर्णस्याश्रितौ परौ बाहू ६०।३२
अनयोर्वधः २२५० वधयोर्योगो १३००।२२५० रैक्यं ३५५० एवं
द्वितीयकर्णे स्वांक्षत्वात् तदाश्रितभुजौ ३२।२५ अनयोर्वधः २१५।तथा कर्णाश्रिता
वपरौ बाहू ५२।६० अनयोर्वधः ३१२० वधयोरैक्यं ४०२५। एवं वधैक्ये ३५५०।४०
२५ एते परस्परं विभज्य न्यस्ते अथ भुजप्रतिभुजौ द्वाविंशोऽन्तरौ ३२।५२ अनयोर्वधः

२०२२ तथा पूर्वपश्चि | ४०९५ / ३५४० | ३५४० / ४०९५ | मो भुजमाति भुजो २५।३० त्पनयोर्घातिः १५०० एवं भु
जमाति भुजवधो २०२८।१५०० अनयोर्योगेन ३५२२ पूर्वागतावंको | ४०९५ / ३५४० | ३५४० / ४०९५ | संगु
णितौ [redacted] १४४९१५० १२८४१९२० कौनरा ३२५२३१३ स्यात् द्वयेमुले गहि
ते जातावेकरणौ ३।५५। | ३५४० | | ४०९५ | एवमत्रोपपत्तिर्यथाप्रच्छेन नागुरुत्पापियां घातय
वलघु मध्यक्रियोपाय दर्शन द्वारा कर्णानयने सूत्रं वत द्वयमाह॥ त्पभिष्टजात्पे ति॥ छ॥
बाह्वोर्वधयुतिश्च॥ छ॥ त्पभिष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्णहता भुजा इति॥
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुति तु तत्र त्रिभुजद्वयान्तरे॥ छ॥ बाह्वोर्वधः कोटिवु
धेन युक्तः स्यादेका श्रुतिः कोटिभुजावधौ वा॥ त्पसा ज्योस्त्सापिस धनेऽस्मिन् पूर्वैः
ष्टनं यद्वहूनम्बिमः॥ छ॥ त्पभिष्टं यथेच्छं कल्पितं यज्जात्यंत्र्यस्रद्वयं तस्य बाहुको
ट्योपि पृथक् कर्णहताः कृतास्ते तो भुजाः भवंति तैस्तेन प्रकारेण यं बाहवस्ते विषमं प्रक
ल्पितं तस्मिंश्चतुः कोणश्रवणरेखयोः संपातो भुजे ते त्रिद्वयं तस्यातः कर्णौ स्तः॥
त्पपथ स्थानार्थमाह॥ बाह्वोरिति प्रथमं भुजयो घतः कोटिवधेन युक्तः सन्ने का
श्रुतिः स्यात् कोटिवधे युक्ते सैकैव॥ त्पपथमप्यः॥ प्राक्कल्पितेषु जात्यस्त्रेषु पयो
भुजयोः परस्परगुणने का घतः परस्परं कोटिवधेन युक्तः सन्नेकः कर्णः स्यात्॥ त्पपान्मो
न्यकोटिभुजवधैक्यं द्वितीयश्रवणः एवमिति प्रकारेण द्वितीय प्रकारेण सप्रपि

साध्ये पूर्वैराचार्यैर्गुरुतरं यत्नं व्यधिषत इति वक्रोक्त्या सोपहासमिति॥ छ॥ न्यान
जात्यत्र्यस्रद्वयं त्पत्रोभय बाहुकोटयः ३।३२। ४।५ परस्परकर्णाभ्यां
१३।५९ ताः संव पोज्जाता भुजाः ३९।६०।५२।२५ तत्र महिति भुः ५० ल
घुन भुः संस्तरो ४ बाहु ३९।५२॥ एते भुजाः विषमे चतुर्भुजं कल्पि
तमिदं क्षेत्रं चकर्णरेखो भवपंतीयं त्र्यस्रे ततः तस्माद्कुज्जात्य
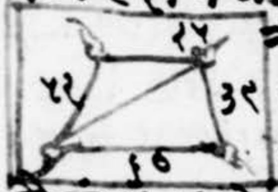

त्पपञ्चकोणतुश्रुतिस्तः॥ त्रावेवाह। बाह्वोर्वध इति। बाह्वोः १२।४
वधः ४८। कोटि ३।५ वधेन १५ युक्तः जातः एकः कर्णः ६३ स एव कोटि
भुजा ३।१२ वधः ३६ पुनः कोटिभुजो ४।५ इतरेतर वधः २० एवं वधयोः ३६।२०
ऐक्यं ५६ जातो यमपरः कर्णः ५६॥ छ॥ सुचेक्षेत्रमाह॥ त्पकेचित्पनावेचित्रेत्रणो
रागहरणां व तद्वयं क्षेत्रे इति॥ नतरवंड इति यस्तत्रा श्रुतिः॥ एकाख्याद्धनेः समाः
तो पिगुणेरस्या यतल्लंबं बेबंधौ तुल्यो गोधतिर्मिस्तपाजितधने पंगाध छ। बाेलंबयोः
छ॥ तसै खंडे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्चलंबावधा स्तरसुचार्यानिजमार्गय
छ भुजयोर्योगेनयास्या ततः सा बाधंव द्व लंबकंच भुजयोः सुत्पामाणो चके
सर्वगाणि। तिक्रम-चक्षुनिवरां क्षेत्रे न द सोर्धिसिचत॥ छ॥ भोः गाणित तिकुगाणि
तकुशलत्वनतसंगमेव। यमि क्षेत्रे दसो सिचत। कुत्रे सोऽह। पत्रे। तेस्पष्टे

127/2006
63

धं भु ३०० मुखं १२५ बाहू तस्य त्रिभिः २५० शरा निधाता ३१५ स्तु श्रोकर्णौ २०० ३१५ लंबौ
१२० २२४ अथ पसर्वानि विपदुक्तं नरा ॥ पत्र क्षेत्रे ज्ञाते तत्र कर्णौ लंबसंपाता द्धः खंडे
पृथुत्सर्धं न या श्रवणयोर्योगा लंबं लंबो भ पत आबाधा ८ पं चक पपस्त्व मार्गेण
द्वयो भुजौ तयो योगे नयास्सुचेस्या तां चवह ॥ ततः तस्यास्सूत्रस्य सकाशात् तस्याबा
ध[illegible]मा बाधया सहितं लंबं वहेत्स धं भुयज योः मुखाद्यमरितन महे शेष भुजयो
र्योः द्वि सा स्या चितुभुजयोः प्रमाणं चवह ॥ निजमार्गे क्षेत्र मुखाधिसकाश दे शो निर्यक्
पार्श्वद्विगा तयो भुजयोर्योगेन क्षेत्र शिरसि । त्रिभुणा गतं पमखु तिसोध सू । चिस्ताभि
धिपते । अधि को परितन भुभिः ॥ उपसंक्र ॥ धस्तनभूमिरिति संज्ञा ॥ एवं म

त्स्या स्यातः अन्त कल्पना बाहुल्यादुदाहरणमंतरेण सूत्र संगति नाव
बुध्यते । तिहेनो दाहित उदाहरणेन उद्दुश्य को भिप्रायव्या । किं भूसनत्कारण सू
२८० मा मार्गाद्धपेत्रा ह ॥ लंबतः श्रिता श्रितबाहोरिति ॥ छ ॥ तत्संधिर्द्धू स्वरतिब ।
छ । लंबतुह । श्रितबाहो मध्यसंध्यारव्यमरव्य लंब . स्या ॥ संध्यूना भू
धं पिंडस्याधो पस्यारधरं खंडम ॥ १ ॥ तत्संधि द्विस्यः परलंब श्रव
णाहतपरस्य पिठेन । भक्तो लंबश्रुसोर्योगास्या नामधः खंडे ॥ २ ॥ लंबश्रुतघ्नाश्रि
तबाहु श्रुतयोर्यन्मध्यमंतरं तद्दस्य संध्याख्यं संधि [illegible] ॥ निधानं य[illegible]सेतत 53

सौवाध बाधे सर्धः आख्या । भिन्नसंज्ञास्याहौ हा कथा । भिधास्मताः ॥ अथ संध्यूना भूपि
ण्डसेवाहहाबाधा ॥ एवं यस्य लंबस्याधर खण्डस्याध्यस्याधा । नियमात्तित तत्संधि द्विस्य 129
कार्य्यः स्य परलंब श्रवणहतः एकत्र परलंब गुणोपत्रे र श्रवण घ्न ६ सर्धः उभयत्र य 2006
स्य रपिठेन भक्तः सन् लंबश्रवणयोगाद्धः खंडे स्याताम् ॥ अथोद्दिष्ट सूत्रावतारः यथा
लंबा १२० तद्धाश्रित भुज १२५ वर्गयो ३५७२३ । ३०२५ यद् बाहुः स एव संधिसंज्ञः ४२
अस्य लंब स्यसौवाबाधा ४२ अनया भूमि ३०० रूना जाता मह स्या बाधा २५२ तदेव
पिठंमभिधियते ॥ एवं द्वितीय लंबः कोटिः २२४ तद्धाश्रितबाहुः श्रुतिरूपः २६० अनयोर्व 64
र्गा ५०१७६ । ६७६०० तरस्य १७४२४ पदं १३२ अनयोर्मेव संधिः १३२ आबाधापि च ॥ एत १३२
रूना भूर्जातं द्वितीयपिठं १६८ इह बाधोपलक्षितं १६८ अथ साध्यपत्र सेति ॥ अथा
घो लंबस्याधरखंडसाध्यते । अथ लंब संधिरयं ४२ द्विस्य क्रमेण परलंब श्रवणा
भ्यां २२४ । २०८ हतः १०७५२ । १२४८० स्यातद्दयेपि परस्य पिठे ९६ २ न भक्तः लंबाधःखं
ड द्वयं तयोर्लंबाधः खंडं ११२ श्राधः खंड २० एवमेव द्वितीय लंबस्य संधिः १३२
स्यात् द्वये क्रमेण परलंब १२० श्रवण भ्यां ३१५ हतः २४०४८ । ४१५८० अभयत्र पर
पिठे २५२ न भक्तः सन् लंबाधे खंडे तत्र लंबाधः खंडे ९९ कर्णाधः श्र १६५ अत्रोपपत्तिः ॥
विषमचतुर्भुजे क्षेत्रे लंबयोर्बहिराघं तयोसं[illegible] स्व क्षेत्रे भवतः तत्र लंबः को

रि लंबा॥ भितौ भुजश्च कर्णः तयोर्वर्गांतरपदं तस्यैव भुजः स्यात् स च लब्धाबाधारूपस्त
स्यैव संधिरिति संज्ञास्ता॥ अथ तन्न्यूना भूमिः साबाधा तस्याः पिठमितस्य भित्या नंक्षत्रं ॥
अथ लंब कर्ण संपातादधः खंडज्ञानार्थमनुपातः यदि परठमिते भुजे परलंबः
कोटिस्तर्हि संधिमिते भुजे कामिति ॥ २५।२। ११९। १३२ अत्र परलंबगुणितस्य संधेः
परइं पिठेन भागे हृते लंबाधः खंडमिता कोटिर्लभ्यते॥ अत्र लंबाग्रात् ऊर्ध्वसूत्र
पर्यंतं कर्णः । अस्ति तथा लंबमूलादूर्ज मूत्रपर्यंतं पिठमास्ति सत भुजः लंबौ ख कोटि
रितीसनेन हृपि त्रस्रमुत्पन्नं॥ अथोपपत्ति पीठामिते भुजे विशिष्ट कर्णः कर्णस्तर्हि
संधिमिते किमिति स त्वापिभागवत् त्रस्रमुत्पन्नं अथ पार्श्वसंध्याः पर्स पा पिठस्या
न्यादिगानत्वा सरस्येति पद मित्युप

पन्नं॥ अथान्ये कर्णयोः संपातादधो लंब
वि १० गार्थं सूत्रत्रमार्ग पाहा॥ लंबौ तौ॥ छ लंबौ भुभौ निजानिज पिठ विभक्तौ च
वंशौ स्तः॥ ताभ्यां प्राग्वत् सोयोगाद्भवं कुखंडे च॥ छ॥ लंबौ भुवा गुणितौ स्वस्व
पिठेन भक्तौ संतो वंशौ स्तः ताभ्यां वंशाभ्यां प्राग्वत्॥ अन्योन्यमूलाग्रगसूत्र
योगादिरसा दिना कर्णयोर्योगात्संपातात् लंबः कुखंडे च स्याताम्॥ अत्रोदाहरणं
म दृश्यामः॥ यथा लंबौ १८९ । २२४ भुवा ३०० गुणितौ ५६७०० । ६७२०० क्रमात्पीठाभ्यां
२५२। १६८ हृतौ जातौ वंशौ २२५।४०० आभ्यामन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादिस्वादि २२५।

गात्साधर्म्ये यथो वंशौ २२५।४०० वधः ९०००० वंशयोगेन ६२५ भक्तः लब्धं कर्णयोगा
धो लंबः १४४ अथ भूखंडे यथा वंशौ २२५।४०० अभिन्न भुवा ३०० गुणितौ ६७५००
१२०००० स्वयोगेन ६२५ भक्तौ लब्धे कुखंडे १०८ । १९२ अत्रोपपत्तिः॥ तत्र भुजयोरेव
वंशत्वं पाकारे लिखितम्॥ किंच ते तद्दर्शनमनुपातः यदि पिठमिते भुजे लंबः को
टिस्तर्हि भूमिते का इति त्रि २५२ १८९ ३०० तथा च १६८ २२४ ३०० अत्र लंबौ भूघ्नौ नि
जानिज पिठविभक्तौ लब्धौ वंशौ भवतस्ताभ्यां लंबानयनस्योपपत्तिस्तु प्रागेव अन्यो
न्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यत्र द्रष्टव्या सा सुगमत्वात्॥ अथ सूचीलंबाबाधा भुजज्ञाना
र्थं करणसूत्रं श्लोकत्रयं ३ लंबहतौ निजनिजौ तौ समपरसंधिोता॥२॥ सूचीलंब
घ्नभुजौ विभाजितौ च॥ ३॥ लंबहतौ निजनिजसंधिः परलंबगुणः समाह्वयोद्धृतः॥ स
मपरसंध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च॥ छ॥ समपरसंधी भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक्
स्यातां॥ हारहृतः परलंबः सूचीलंबो भवेत् भूघ्नः॥ छ॥ सूचीलंबघ्न भुजौ निजनि
जलंबोद्धृतौ भुजौ सूच्याः॥ एवं क्षेत्रक्षोदः सम्यक् स्यात् तैराशिकाज्ज्ञेयं तैः॥ छ॥ एषाम
र्थः निजसंधिः परलंबगुणितः स्वलंबहृतः सन्समाह्वयो भवति अथ समश्चपर
संधिश्च तयोरैक्यं हर संज्ञकः॥ अथ तौ समपरसंधी भूघ्नौ कार्यौ ततस्तेन हा
र संज्ञकेन हृतौ संतौ सूच्या आबाधे स्यातां॥ अयमर्थः॥ समाख्यो भूभागुणो

131 / 2006 65

नोहरैणहतः संभेकाआबाधास्यात्तथापरसंधिभूमोहारहृतोन्या=आबाधा॥ अथसू
चिलंबभूजोस्वस्वलंबाधतोसंतोसूच्याभुजोस्यातांनिजबलंइसत्रस्वाश्रितोलंबइस
पःश्रातौःस्फूत्तिमभीरेवंसेनूसोइस्वेरा॥ शनुपाता॥ केपते॥ विदितक्षेत्रैकदेशतोवि
दितक्षेत्रांगमानियतइसर्थः॥ अथोदाहरणंप्रदर्शयामः॥ न्यासः लंबः १९९=अस्यसं
धिः ४२ परलंबेनरर४ गुणितः १०७५२ स्वलंबेन १९९ हतः॥ निशेषाभावादेकावंरा
सा२१ अनितौ भाज्यहारौ ५१२ / ९ आयेमवसमार्ह यः अथापरसंधिश्च १३२=अयंपरलं
बेनानेन ११९ गुणितः २४९४२ स्वाश्रितेलंबेनानेन २२४ भक्तः २४९४ = एषा॥ वंश
सापवर्तितः जातौ परः समारव्यः ८९१ / ८ = अथसमपरसंधोरिति=अपंस २२४ मः ५१२ पर
संधिश्च १३२ / १ = अनयोः समः अ ८ / ८ समपछिदौ च ५१२ / ९ ११९८ / ९ न नोहारः ७०० / ९
अथस्व मः ५१२ / ९ परसंधिश्च १३२ / १ भुवो ३०० गुणि ९ / ९ नो ४३५०० / ९ ३७५० हारे
ण ७०० / ९ भक्तौ ४ / ४ क्रमाज्जाते ९ / ९ = एवाधे ४३५०० / ७०० ३७५०० / ७०० अत्र
भु ४ / ४ न्येपवर्तितेएवसूच्या आबाधे २४३३ / ७ ३४५६ / ७ = पृथिन्नेऽपः समारव्य
८९१ / ८ परसंधिश्च ४२ = अनयोः सम पछि ७ / ७ हैवो जातो हारः १२९५ / ८
= अथसमपरसंधि ८९१ / ८ ४२ / १ भुवा ३०० घ्नौ २५७३०० / ७ १२६०० पूर्वांगेने
नहारेण १२९५ / ८ भक्तौ जातौ २१३८४०० / १०२०० २२५२०० / १२९५ .... नोस्वच्छेदेननश्चुध्य

जौ १२४० / ७ ७०२० / ७ एवंसंश्रेदरानमिदं अशोट

नअतः=आघस्थानेपट हारसा ३०० न्यत्र पंचसमसा ७५ पवर्ततौ जातेआबाधेनएव ३५६४ / ७ २४३३ / ७ = अनयोर्योगे ५१०० हैछे १७ हते भूमि ३०० रम्यते=अथसूचिलंबा
र्थमाहापरलंबेः २२४ भुवा ३०० गुणितः ३१२०० हारेण ३१०० / ७
भक्तस्सूच्याच्या श्रून्यापवर्त=अ ३०४ / ७ अंसूचिलंबः=अन्यपार्श्वे
परलंबा १९२ भू ३०० हारा ९२७५ / ८ एन्यजागवस ७ एवलंबा=सैन्यपार्श्वेपरलंबे
=अथभुजो १५१२३० सूचि ८ लंबेन ३०४ / ७ गुणितौ २७५३५० २७२८० = अत्रापि
स्यछेनभागोनगछ॥ नेतिस्वास्वलंब ८ अयं ८९ २२४ / १ ७ / ७ कनाभू
कौजातौस्वमार्गेसूश्राः व भुजेअत्रोपपत्तिः॥ तत्र मध मसूचि
संपोताभूःभिपर्यंतं योलंबस्तस्याभयतोये=आबाधातयोरानोविषिकलेयतेन था
सरलंबेच भुजस्त्यातस्मादिसिएलंबः तन्मुख्यांहह॥ मिए भुजमलपर्यंतंयइतरस
एवतस्सांधिः=अपलंबयोरंतरालेया भूमिस्तस्याता यमनुपातः॥ यदिनिजलंबेनानिज
~~मो ... नो ... निजलं~~॥ =औलेपृछ॥ संधिलम्यनेतहिंसल्भ
भुजोपसाभिनेनपरलंबेना॥ कि॥ मि॥ ते २२४॥ १३२॥ १९९ छ या १९९
हतं फलं २४९४ प्रमाण २२४ भक्तं लब्धं रूपाणि १११ रोष ७४ / ७
मपा॥ वंशसापायवर्तितं ३ / ८ एवं जात ११ / ३८ छेद घ्नेन सरणीतं जातमिफलंसमा २२४

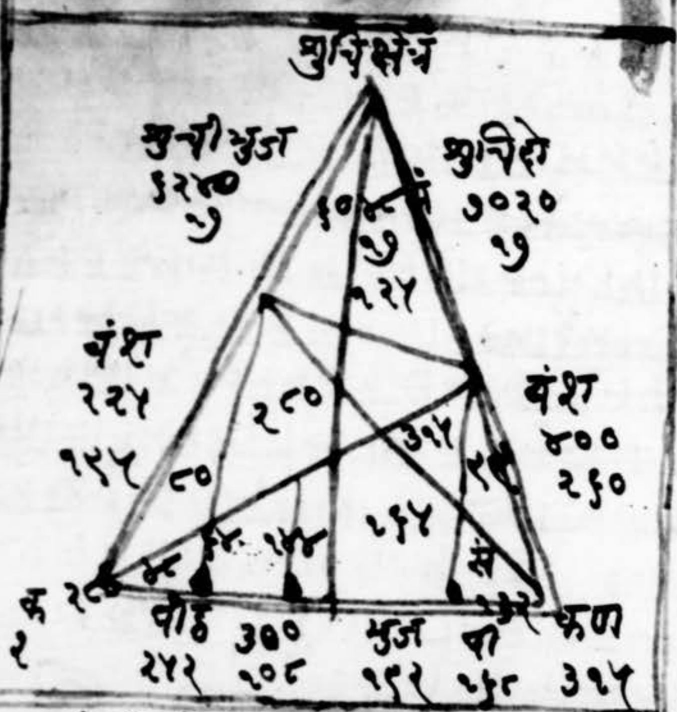

समसंधियोगोपरलंबोलंबस्ताहि भूमि
त्रपलं तस्माद्यग्रगभूमिपर्यंतं लंबस्यात
र्थमनुपातः यादि निजलंबेन निजाश्रितो भु

भुजतुल्य (८९१ / ८) अत्र घृतफलं (८९२ / ८) ते द्वयबीलंब
धारतरा / लंतस्येवसं / मसंताभुक्त्वा
ता॥ एवं तस्य न क्षेत्रे लंबाद्भयतः समसंधभु
पलाश्रिते तेद्व आबाधे भवतः॥ पुनरनुपात॥ य
दि समनसंधोर्योगेन समसंधि मिते आबा
धे तदा भुयिते ना। निष्टाबाधायोगेन के मिस
त्र (२७५ / ८) (८९१ / ८) (३०० / १५) तथा च (३७५ / ८) (४८ / १५) (३०० / १५)
भूमिः स्या / समसं
धि गुणिते समसंधियोगेन भाज्यो आत प्राणि
भूतस्य संधियोगस्य हारः तेसंताभुक्ता
तत्र फलं माबाधे॥ अथ हारहतरा तत्र
लंबस्यानार्थमनुपातः यदि हारोपलाश्रिते
(१२७५ / ८) १९० ३०० (७०० / ९) २२४। ३०० ते के मिस
अथ सू / [redacted] / ते भुजयोस्ताना
ते ताहि सू चेल्लंबो

नामिसर्थ १९०।१९५ (५०४८ / १५) (२२४।२५० / ३२६०) (४०५८ / १५) आबाधकाले तस्येस्तयग्राभूम्यग्रपर्यंतं भूजो
भवतस्तयो: (१०२० / १५) आत्तनभुजयोः १९५।२५०
तेरंपत्स्यास्त्र मार्गे वा। हूभंव तो सुपपन्नं॥ उपो / पसंहरन्नाह॥ एवामि। निस्स हं॥
उपपार्तेक पनावसरे। तेरूपतेन्न॥ अथ वृत्तक्षेत्रे सूत्र वृत्तेनाह व्यासेभनंदाग्नीति व्यासेभनंदाग्नि
हतेविभक्ते खबाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः द्वाविंशतिघ्नेविहृते थशैलैः स्थूलोथवास्याद्व्यवहारयो
ग्यः ७ वृत्तक्षेत्रस्य व्यासोविस्तारस्तस्मिन्भनंदाग्नि ३९२७ गुणे खबाणसूर्यै १२५० भक्ते सूक्ष्म:
सूक्ष्मसाधनोपयोगी परिधिस्यात् अथान्यप्रकारमाह तस्मिन्नेवव्यासे द्वाविंशतिगुणितेस
प्तभिर्भक्तेसति स्थूलः परिधिः सच व्यवहारयोग्यः अल्पश्रमसाध्यत्वादत्यांतरत्वाभतन्निकट एव
परंतदपेक्षयाकिंचित्स्थूलः इत्यर्थः उदाहरणं वृत्तमाह ७ विष्कंभइति विष्कंभोविस्तारोन्य
त्स्पष्टं॥ ॥विष्कंभमानं किलसप्तयत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व द्वाविंशतिर्यत्परिधिप्रमाणं तद्व्या
समाख्याहि सखेविचिंत्य। ७ व्यासः (७) अत्र व्यासः ७ भनंदाग्निभि ३९२७ हतः २७४८९
खबाणसूर्यै १२५० भक्तः फलं सूक्ष्मं परिधिः २१ (१२३९ / १२५०) स (७) व्या द्वाविंशतिघ्नः १५४ शैलै ७
भक्तः लब्धं परिधिमानं स्थूलं २२ भनंदाग्नीति गुणक (१२३९ / १२५०) खबाणसूर्यैतिभाजकं चवस्त्वत्य
भि ७८२ पवर्तयितौ गुणभाजकौ स्तः नत्र किंचि ७ षमावशिष्टमतः स्थूलमित्युक्तं अथगुण
कहारयोर्विपर्यासे वृत्तपरिधेः सकाशाद्व्यासोपि ज्ञायते अत्रोपपत्तिः तत्र प्रथमं वृत्तक्षे

135
2006
67

त्रोदाहरणमाचार्यैर्भूपरिधिरेवकल्पितस्तेन व्यासपरिध्यनुपातेन्यासः परिधिर्ज्ञप्त एवं पथो कंत्रि
रोमणी त्रो क्रोशयोजनमस्मया कुपरिधिः सप्तांगनंदाब्धय ४९६७ तद्व्यासः कुभुजंगसायकभु
व प्रोच्यते योजन इति भूपरिधिर्योजनात्मकः ४९६७ तद्व्यासश्च १५८१ अथानुपातः यद्यने
नव्यासेनायं परिधिस्तदा दृष्टेन किमिति अनुपाते गुणकभाजकयोर्गुरुत्वान्मुख्यानाम हतायां
सोभावितेति कृत्वाचार्येणोक्तो लघुर्व्यासः १२५० क्रमः अथानुपातः यदि भूव्यासेन भूपरिधिर्लभ्य
ने ते तदा ३ नेष्टे कल्पितेन किमिति ५८१।४९६७।१२५० अत्र कुपरिधिरूपेष्टव्यासेन गुणः ६२०८७५० भक्त्वा
शोनाप्तमिष्टव्यासस्य परिधिर्भजनं हारस्य ३९२७ नदव य वस्तु १५३ स्वाल्पांतरत्वात्यक्तः एवं जाता वि
ष्टव्यासपरिधि १२५०।३९२७ अथानुपात यद्यस्य व्यासस्यायं परिधिस्तदेष्टस्य व्यासस्य क इति १२५०
३९२७ ३९२७।१ व्यासे भनंदाग्निहते खबाणसूर्यैर्भक्ते इष्टपरिधिर्लभ्यते अथ द्वाविंशतिघ्न इति श्लोकस्य व्या
रमात्रोपयोगि यद्वा लघुपायेन स्थूलपरिधेरानयनार्थमाचार्येण भूव्यासपरिध्योः १५८१।४९६७ कि
चिदूनेन षड्गुणाधिकरात द्वयेन २२६ अर्घेयर्न तत्र गुणकस्थाने द्वाविंशतिरुत्पन्ना २२ हारस्था
ने सप्तौ वेत्यत उक्तं द्वाविंशतिघ्न इति ७ अथ वृत्तक्षेत्रे गोलादिफलानयनार्थं सूत्रं वृत्तेनाह वृत्तक्षे
त्रेति वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत्क्षुण्णो वेदैरुपरि परितः कंदुकस्येव जालं गोलस्ये
वं तदपि च फलं पृष्ठजं व्याससनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यं ७ विस्तारस्य चतुर्था
शः परिनागुणितः स्तनवृत्तक्षेत्रांतः क्षेत्रफलं भवति अन्यत्स्पष्टं उदाहरणं यथाख्यारद्दति यथा ६१

स्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितस्य यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किं पृष्ठे कंदुकजाल
सन्निभफलं तस्यैव गोलस्य किं मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीं यद्व्यासस्तुर
गैर्मितः तत्र समे क्षेत्रे फलं ब्रूहि समपदं गोलनिवारणाय तेन वृत्तक्षेत्रमित्यर्थः चपरं भोः सुमतेय
व्यासः सप्तमितः तस्य पृष्ठे कंदुकजालवत्फलं किं स्यात्तद्ब्रूहि अथ तस्यैव गोलस्यैव मध्ये घन
फलं कथयेति प्रश्नत्रिके एवं न्यासः ७ न्यासः ७ अस्यापादः ७/४ तथा सूक्ष्मपरिधि २१ ११३९/१२५० इदं छेद
घ्नरूपेत्यादिना सवर्ण्य ३ न २७४८९/१२५० तेजातस्मिन्व्यासस्यादे गुणिते १९२४२३/५००० छेदहृत् १२५० तेजातं क्षे
त्रफलं ३८ अथ गोलफलं जिज्ञासार्थं तत्क्षुण्णमित्याह तत्फलं १९२४२३/५००० चतुर्गु
हितं २४२३/५००० ७६९६९२ छेदेन ५००० भक्तं लब्धं रूपाणि १५३ शेषस्य ४६९२/५००० चतुर्गुणे रूपवाप्ति
तेजातं गोलोपरिफलं १५३ ११७३/१२५० परितः कंदुकजालमितफलं स्यात् गोले गर्भघनफलमाहात
र्थं विस्तीर्णस्य पृष्ठजफलस्य ११७३/१२५० न्यासः १९२४२३/१२५० एतद्व्यासेन ७ हतं १३४६९६१ एतत्षड्भिर्भक्ते
षड्भिरपव
मित्यषड्भिश्छेदएवगुणितः तथा कृते १३४६९६१/७५०० ... छेदहृते लब्धं १७९ शेषं ४५११/७५०० त्रिभिरपव
र्त्य ... रेण फलानयनार्थं सूत्रं ... सस्येति॥१
त्यैकचन्यस्तं १७९ १५०३/२५०० ॥अथ प्रकारांतरेण फलानयनार्थं सूत्रं
व्यासस्य वर्गे १७९ १५०३/२५०० भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पंचसहस्रभक्ते रुद्राहते शाक्रहृते थवास्या
व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ हते पंचसहस्रभक्ते व्यवहारयोग्यं
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यं। व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ हते पंचसहस्रभक्ते व्यवहारयोग्यं

1317/2006
68

सतिसूक्ष्मंफलंभवतीति त्रिप्रकारांतरोरं तस्मिन्नेव व्यासवर्गे एकादशगुणे चतुर्दशभक्ते व्यवहारयो
ग्यंस्थूलंफलंभवति उदाहरणं यथा व्यासस्य ७ वर्गः ४९ भनंदाग्नि ३१४१ गुणः १५३९०९ पंचसहस्रे
ण लब्धं सूक्ष्मफलं हेनेवः ३८ अथ स्थूलं रुद्रेति व्यास ७ स्य वर्ग ४९ रुद्रा ११ हतः ५३९ शक्रो १४ भक्ते
लब्धं ३८ शेषं नगैरपव २४१३/५००० र्त्य क्रमेणान्यस्त ३८ १/२ पूर्वापेक्षया किंचित्स्थूलं व्यावहारिकं अत्रो
पपत्तिः पूर्वं व्यासो भनंदाग्निहतः तथा खबाणसूर्यैर्भक्तः सन्परिधिर्जात आसीत् इदानीं स ए
व परिधिः फलानयनार्थं व्यासपादेन गुणनीयः इति प्राप्तं तथा च परिधावंशस्थाने व्यासहता भ
नंदाग्नयः संति तथा च छेदस्थाने खबाणसूर्याः संति व्यासपादेंशस्थाने व्यासोस्ति छेदस्थाने चत्वा
रः एवमंशाहतिछेदवधेन भक्ते व्यादिना व्यासगुणिता भनंदाग्नयः पश्चात् पुनर्व्यासेन गुण्यंते तदा पंच
सहस्राणि भवंति अतो व्यासवर्गप्राप्त भनंदाग्नयः पंचशहस्रैर्भाज्यंते अथ रुद्राहतेति तत्र व्यासव
र्गो भाज्यस्तथा भनंदाग्नयो गुणकः तथा पंचशहस्राणि भाजकः अथ लाघवार्थं गुणकभाजकयो
सप्तपंचाशदधिकेन शतत्रयेण ३५७ अपवर्तने कृते गुणकस्थाने रुद्राः ११ भाजकस्थाने चतुर्दश १४
अनंतकोरुद्राहतेशक्रहृते इति स्थूलं फलं मतो भाजकस्यापवर्तेनानिःशेषोनगत्वात् इत्युपपन्नं ॥
अथ प्रकारांतरेण घनानयनार्थं सूत्रं वृत्तार्द्धं घनिघ्नते मीति घनिघ्नते व्यासदलं निजैकविंशां
शयुग्गोलफलं घनं स्यात् घनिघ्नतस्य व्यासस्यार्द्धं निजैकविंशांशेन युक्तं तद्गोलफलं भवतीत्यर्थः

व्यास ७ घनिघ्नतः ३४३ अस्य दलं ३४३/२ निजैकविंशांशेन ३४३/४२ समच्छिद ७२४५/४२ युतं हारेण लब्धं
१७९ शेषं २८/४२ चतुर्दशभिरपवर्तितं २/३ एवं जातं स्थूलं घनफलं १७९ २/३ अत्रोपपत्तिः पूर्वसूत्रे व्यास
वर्ग एकादशहतश्चतुर्दशहृतः सन्स्थूलगोलपृष्ठजफलमासीत् तस्य व्यासस्य घनिघ्नस्य षडंशो घ
नफलं भवति एवं व्यासवर्गो व्यासनिघ्नः सन् व्यासघनो जातः अथ पूर्वं चतुर्दशमितो हर आसीत्
इदानीं षड्भिस्तस्य योगे चतुरशीतिमितो भवति एवं व्यासघनहरयोः सप्तभिरपवर्तने कृते
हरस्थाने एकविंशतिः तस्मात् क्रियते इत्युपपन्नं ॥ अथ वृत्ते शरज्याव्यासप्रमाणं सार्द्धवृत्तेनाह ज्या
व्यासेति ॥ तथा व्यासाच्छरोनादिति च ज्याव्यासयोगांतरघातमूलं व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्या
त् व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा जीवार्द्धवर्गे शरभक्ते युक्ते व्यासप्र
माणं प्रवदंति वृत्ते ॥ ज्या च व्यासश्च ज्याव्यासौ तयोर्योगांतरस्य मूलं यत्तेनोनो व्यासो दलितः
सन्शरो भवति अथ व्यासशरयोर्ज्ञाने जीवाज्ञानार्थमाह व्यासादिति प्रोक्ताद्व्यासाच्छरे
ण हीनीताज्जीवछरसंगुणाच्च यद्द्विनिघ्नं सज्जीवा स्यात् अथ शरजीवाज्ञाने व्यासार्थमाह जीवा
र्द्धेति जीवार्द्धवर्गे शरेण भक्ते पुनः शरेण युक्ते सति बुधाः वृत्ते व्यासप्रमाणं कथयंति अत्र परिभाषा
यथोक्तमस्माभिः सिद्धांतशिरोमण्युदाहरणे जीवा गुणः सज्जि जिमौ विकास्याकोदंडचापे धरा
नेधनुश्चेति बाणः शरो मार्गकांडकेशवः इत्यायाद्याऽस्या अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह दशविस्तृती

139/2006

69

तिस्पष्टं दृष्टाविस्तृतिवृत्तांतर्गतज्याषण्मितासरेखेति तत्रेष्टवृत्तबाणाभ्यांज्याबाणाभ्यां चविस्तृतिः
७ व्यासः१० ज्या६ ज्याव्यासयोर्योगांतरे १६।४ घातः६४ अस्यमूलेन८ व्यास१०ऊनः२ दलितोजात
शरः१ जीवार्थमाह व्यासः१० शरोनः९ शरेणगुणितः अस्मान्मूलं द्विघ्नं जाताजीवा६ जीवार्द्धवर्गः
९ शरभक्तः९ शरयुक्तश्च१० जातोव्यासः१० अत्रोपपत्तिः समायांभूमावभीष्टकर्कटेनवृत्तं
विलिख्यतत्केंद्रोपरितऊर्ध्वाधोव्यासरेखांकुर्यात् ततोवृत्तपरिधावभीष्टदेशांचिन्हयी त्वातयो
र्मध्येवृत्तांतर्व्यासरेखोपरितः यातिर्यग्रेखासाज्यातत्र्यायाअधः परिधिखंडं तच्चापंतथा।
ज्याचापयोर्मध्येयद्व्यासखंडंसशरः दर्शनार्थं वृत्तस्यन्यासः एवमत्र शरोज्ञातः त
स्यज्ञानार्थंवृत्तांतरूपक्षेत्रेत्र्यादितं तत्रज्याभुजः जीवार्धात् वृत्तकेंद्रोपरितः परिधि
पर्यंतपत्सूत्रंसाकोटिः व्यासोर्ध्वाधरखंडांतरमितासैवप्रथमंसाध्यते। तथा च दोः
कर्णरूपयोर्ज्याव्यासयोर्वर्गांतरपदंकोटिः एवंतयोर्योगांतरघातोपिवर्गांतरंभवति तथाव्या
सखंडयोर्योगोव्यासएव अथयोगांतरेणोनयतोद्धितस्तुइतिसंक्रमणविधौप्राप्तेलघुखंडस्यै
वप्रयोजनादंतरेणव्यासऊनवृत्तस्ततोदलितःशरः स्यात् अतउक्तंज्याव्यासयोगांतरघात
मूलंमीति व्यासादिति ।।जीवाज्ञानार्थंतत्रैव्यास्यत्र्यस्रमुत्पन्नंतत्रशरोनंव्यासार्द्धं कोटिः व्या
सार्द्धंचकर्णः तयोर्वर्गांतरपदंजीवार्द्धं तद्द्विगुणं स्वव्यासस्येति अथजीवार्द्धेति प्रथमंकोटीवर्गोऽस्य

५

र्जीवार्द्धमागतमभ्रदिनोन्नितस्य कोटिकर्णयोर्वर्गांतरंतस्मिन्शरभक्तयुतेसतिव्यासप्रमाणंभवतीत्युपपन्नं।।७।।
इष्टानि यत्रक्षेत्रे त्रांतसमुद्भूतानांत्र्यस्रादीनांभुजानयनार्थंसूत्रमनुष्टुभ्त्रयमाह।।त्रिघ्नकेति।।बाणेष्विति
खखखाभ्रेतिच।।त्रिघ्नंकाग्निनभश्चंद्रैस्त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः।।वेदाग्निपंचखाश्विश्च खखखाभ्राभ्ररसैःक्र
मात्।।७।।बाणेषुनखबाणैश्चद्विद्विनंदेषुसागरैः।।कुरामदशवेदैश्चवृत्तव्यासेसमाहते।।७।।खखखाभ्रार्कसं
भक्तेलभ्यंतेक्रमशोभुजाः।।वृत्तांतस्त्र्यस्रपूर्वाणांनवास्रांतंपृथक्पृथक्।।७।।अथत्रिघ्नकेत्यादयोयेका
स्तैरंकैर्वृत्तस्ययोव्यासःसचगुणनीयःतथाखखखाभ्रार्कैः१२०००००विभाजनीयः यानिलब्धानितानित्र्यस्रादि
नवास्रांतानांत्र्यस्रचतुरस्रपंचास्रषडस्रसप्तास्राष्टास्रनवास्रानांभुजाःस्युः अयमर्थः।।वृत्तांतरूपस्यस्त्रेचेत्त्रिघ्न
काग्निनभश्चंद्रैः१०३९२३ व्यासंसंगुण्य खखखाभ्रार्कैर्भजेत्फलंत्र्यस्रेभुजाः यदाचतुरस्रंचेत्तदात्रि
बाणाष्टयुगाष्टभिः८४८५३ गुणयेदहारस्तुसर्वत्रसएवपंचकोणंचेद्वेदाग्निपंचखाश्विभिः२०५३४ षडस्रे
खखखाभ्ररसैः६०००००व्यासंसंगुण्यसप्तकोणंचेत्तदाबाणेषुनखबाणैः५२०५५ व्यासंसंगुण्ययदा
ष्टास्रंचेद्द्विद्विनंदेषुसागरैः४५९२२ व्यासंसंगुण्यनवकोणंचेत्तदाकुरामदशवेदैः४१०३१ व्यासंसंगुण्य
खखखाभ्रार्कैः१२०००००भक्तेक्रमशोवृत्तांतस्तत्भुजाःलभ्यंते।।७।।यथोदाहरणं।।सहस्रद्वितिय व्यास
मितिस्पष्टोर्थः।।सहस्रद्वितयव्यासंयद्वृत्तंतस्यमध्यतः।।समत्र्यस्रादिकानांमेभुजान्वदपृथक्पृथक्।।७
व्यासः२००० अनेनत्रयपञ्चाङ्कात्र्यस्रादीनांभुजगुणकाःसंगुण्यन्यासः २०७८४६००।१६९७०६०००।२०
७०६८०००।१२००००००।१०४११०००।९१८४४०००।८२०६२०००खखखाभ्रार्कैर्विभाज्यलब्धाः

क्रमेणाष्टास्रादीनां भुजाः ७३२१४१४११२५१०००१८६११६५१६८३ तथा शेषाणि ६०००१२६००
०१६८०००१७०००१४०००१०२००० एतानि हरहितानि क्रमेणैतैः २०००१२०००१४०००१०
०००१९४०००१६००० रूपवर्जितानि जातानि सावयवा भुजाः ७३२ | १४१४ | १००० | ८६१ | ७६५
३८३ एषां स्वल्पान्तरत्वाय पूर्वं वृत्तमध्ये त्र्यस्रादिक्षेत्राण्यालिख्य प्रति ३० | १३ ३० | ०० ०० | ९२ | ७ २०
निरूपादिन्यासं चोपपत्तिः। तत्र यानि वृत्तान्तस्त्र्यस्रादीनि। कल्पितेषां चापानि नीयते षां ज्यास्तेषां निम्नानि
यतद्भुजा भवन्ति। यथा वृत्तं परिधौ त्रिभिर्भक्ते त्र्यस्रे चापं स्यात्। तथा च तुर्भिर्भक्ते चतुरस्रे चापं। एवं पं
चास्रादीनां पंचादिभक्ते चापानि। एवं चापेषु सिद्धेषु चापोनतिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः। स्यादित्यादिवक्ष्यमा
णप्रकारेण तेषां ज्याः साध्यास्त एव तद्भुजाः स्युरिति प्राप्तं। अथ लाघवार्थमाचार्येण लोकं वृत्तं कल्पितं तत्रा
पुनरुदाहरणोक्तो व्यासः कल्पितः ४२००००अस्योक्तवत्परिधिः ३१५९९२ अस्माद्युक्तवत्त्र्यस्रादीनां चा
पानि १२५३६४१९४१४८१९५३९८१६२८३२१४३८४६१४११२४१०१८८८ अथ प्रथमचापस्य जीवानयनप्र
कारः चापोनतिघ्नपरिधिः ३१४८२८९१९२ अयं प्रथमाह्वयः अथ परिधिवर्गस्य १४२१२२९६८०६४ चतुर्थां
शः ३५५३०७४०१६ पंचाहतः १७७६५३७००८० अनेन ३१५८२८९१९२ ऊनो जातो भाजकः १४५०७०८२८
८८ अथ चतुर्गुणितव्यासेन ४८०००० गुणितं प्रथमाह्वयं १५१५९७८३२५०१६०००० पूर्वागतभाजकेन भ
क्तं लब्धा प्रथमचापस्य जीवा त्रिभुजस्य कान्तिर्नभश्चन्द्रमिता १०३९२३ एवमेव चतुरस्रे ८४८५३ पंचा
स्रे १०५३४ षडस्रे ६००० समकोणे ५२०५५ अष्टास्रे ४५९२२ नवास्रे ४१०३१ एतदेवैषां भुजाः। अथानुपा

तः यदि द्वादशांगुलमिते व्यासे एतावन्तस्त्र्यस्रादीनां भुजास्तदाभीष्टव्यासे कियन्तः स्युरनुपातत्रयेणाभीष्टभु
जैरिष्टव्यासे गुणिते स्वस्वव्यासार्कैर्भक्ते इष्टवृत्ते त्र्यस्रादीनां भुजाः भवन्ति स्युरुपपन्नं। एवमीष्टव्या
सेभ्य एभ्योऽपि जीवाः सिद्ध्यन्तीति॥६७॥ अथाभीष्टधनुःखण्डज्याप्रक्रियायाः स्थूलजीवाज्ञानार्थमाह। चापो
ननिघ्नेति॥ चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्पंचाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः। आद्योनितेन खलु
तेन भजेच्चतुर्घ्नव्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥ चापोनाभिष्टधनुःखण्डेन गुणितस्तत्खण्डेनै
व निघ्न एतादृशोयः परिधिः स प्रथमसंज्ञकः स्यात्तं मनसि स्थापयेत्। अथानन्तरं परिधिवर्गचतुर्थ
भागः पंचाहत आद्योनितः भाजको भवति अनेन भाजकेन लब्धो चतुर्गुणव्यासाहतं प्रथमं भजेत् यल्लब्धं
पंचगुणसा जीवा स्यात् अयमर्थः परिधिवर्गचतुर्थांशः आद्योनितश्च भाजको भवति तथाद्यः प्रथमाह्वयः स
एवाद्यः स चतुर्गुणव्यासेनाहतः सन् भाज्यः स्यात् अत्र यल्लब्धं सा स्थूलजीवा व्यवहारयोग्या स्यादि
ति उदाहरणं। अष्टादशांशेनेति। अष्टादशांशेन वृत्तेः समानमेकादिनिघ्नेन यत्र चापं। पृथक्पृथक्तत्र वद
भुजिवाख्यार्कमितं व्यासदलं च यत्र॥६८॥ एकादिगुणितेन वृत्तेः परिधेरष्टादशांशेन समानं यत्र वृत्तक्षेत्रे चापं पृ
थगस्ति तत्र पृथक्पृथग्जीवा वद। अयमर्थः यत्र नाम वृत्ते क्षेत्रे वृत्तेः नाम परिधेरष्टादशांश एकादिनवा
न्तैः पृथग्गुणितः सन् चापं धनुर्भवति चापमीति ज्ञात्वैकैकवाक्येषां धनुषां पृथग्जीवा वदेत्यर्थः॥ अथ व
त्र वृत्ते रवाः कैः १२० मितं व्यासदलं चास्ति व्यासदलं द्विघ्नं व्यासो भवतीत्यर्थः॥ न्यासः व्यासः २४० व्यासार्द्धं १२०
भत्रोक्तव्यासेन नंदाग्निहतेऽति परिध्यापनं। न्यासः २४० भनंदाग्निहतः ९४२४८० खबाणाकैः १२५०
1H3
2006
71

क: लब्धः परि: ७५४ अस्याष्टांशस्यांशाः ४ इमंत्कानवांनैः १।२।३।४।५।६।७।८।९ पृथक् संगुण्य क्रमेण जाता
नि धनूंषि ४२।८४।१२६।१६८।२१०।२५२।२९४।३३६।३७८ अथवा परिधे ७५४ द्वादशांशेन ४२ सपरिधिः ७५४
धनूंषि वा एवं व्यासः परिधिः १८ चापानि १।२।३।४।५।६।७।८।९ अथ परिधि १८ तद्यचापेन १ न निघ्नः
७ जातः प्रथमावयः ७ अथ परिधि १८ वर्ग ३२४ चतुर्थांशः ८१ पंचघ्न ४०५ आद्येनः सन् जातो भाजकः ३४
व्यासः २४ चतुर्गुणः ९६ अनेन प्रथमो हतः जातो भाज्यः १५३२० इमं पूर्वागत भाजके ३८८ न भक्ते लब्धा
प्रथम चापे जीवा ४२ एवं द्वितीय चापो २ न निपरिधि जात आद्यः ३२ परिधिवर्ग चतुर्थभागः ८१ पंचाहतः
४०५ अयं आद्योनो हारः ३७३ चतुर्घ्नव्यासः ९६ हत आद्यो जातो भाज्यः ३०७२० अयं पूर्वागत भाजके
न ३७३ भक्ते जाता द्वितीय चापे जीवा ८२ शेषं स्वल्पान्तरत्वात् त्यक्तं एवमन्येषामपि रचितयादि नवांते धनुः पुंजी
वाः साभ्यास्ताः भाः क्रमेणान्यस्ताः ४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४० एवमेवाभ्यां परिधि ७५४ प्रथ
म चापाभ्यां ४२ जीवा सैव ४२ शेषं स्वल्पान्तरत्वात् त्यक्तं अत्रोपपत्तिः ॥ तत्र वृत्ते व्यासरेखा पादवृत्तापांव तस्यापि
भागद्वय भवति तत्रोद्दिष्टं यत्परिधिखंडं तत् चापं तमभिष्टपरिधेः द्वाभ्यां शोधिते सति चापोन परिध्यर्ध मव
शेषं स्यात् ॥ अथ चापोन परिध्यर्धस्य तथाद्वितीय परिध्यर्धस्य च वर्गयोग वियोगाभ्यां मभिष्ट जीवा सा
ध्यते यथा तो वक्ष्यमाणोनुपाते चतुर्गुण व्यासमीताया जीवा तस्याश्चापघ्नक वर्गयोग तुल्ये भवति तथानु
पाता यदि चापोन परिध्यर्धस्य च चतुर्गुण वर्गयोग मीतेन धनुषा चतुर्गुण व्यासमीता जीवा लभ्यते तदा इतयो
र्वर्गांतर मीते नाकिमीत्यत्रेच्छा प्रमाणे योर्गुणक भाजकयोरानयनार्थं मनार्थे प्रथमान्तरं दृष्टं तद्यथा चा
पोनतिघ्न परिधिस्तु चापोन परिध्यर्धस्य च वर्गांतरं भवति तस्य प्रथमहतीसंज्ञा कृता अथ तयोर्वर्गयोग
आनियते तत्र परिधिवर्ग चतुर्थभागो हि परिध्यर्ध वर्गो भवति स पंचाहतः सन् स्वांघ्रियुतः परिधिवर्गस्तस्मा
त् प्रथमोपलक्षिते वर्गांतर शोधिते सति परिध्यर्धवर्गांतरयोरन्तरेण परिधिवर्ग योजितः स्यात् स एव वर्गयो
गः प्रमाणत्वेन ज्ञातः अथ चतुर्गुण व्यासो हि वर्गांतरोपलक्षित येच्छया गुणितः प्रमाणेन भक्तो लब्धमभिष्ट
जीवा स्यात् यथा त्रलघु वृत्ते तत्र परिधिः पूर्वागतो यं १८ व्यासः ६ तत्रेदं धनु ३ चापोनस्य परिध्यर्धस्य च मा
नः ३।९ अनयो वर्गयोगो वर्गांतरं च ९०।७२ वर्गयो चतुर्भिर्गुणितः ३६० अयं वर्गांतरोनः सन् जातं प्रमाणं २८८ अ
थ वर्गांतरं ७२ चतुर्गुण व्यासेन २४ गुणितं १७२८ प्रमाणो २८८ हृतं जीवा ६ अथ चापोन निघ्न परिधिः १८ यथा चा
पोनो नेन ३ परिधिः १८ रूप ३ युतः १२ चापेन निघ्नः ३६ इमे य वर्गांतरं ७२ अथ परिधि १८ वर्ग ३२४ अस्य चतुर्थांशः
८१ परिध्यर्ध ९ वर्ग ८१ असौ पंचाहतः ४०५ सन् जातः स्वचरणयुतः वर्गः ४०५ अयं वर्गांतरेणोनेन ७२
ऊनयुतः सन् जातः प्रमाणराशिः शेषं पूर्ववदेवेत्युपपन्नं ३ एवमत्र लघुपायानां विधमानत्वे पि पूर्वै
रत्याचार्यैः क्रमज्याः विहिता न तन्न विभ्रमः ॥ अतोस्माभिः स्वरूपगणित प्रकारत्रयेन जीवानयनं विहितं
अथ ग्रहगणिते तु जीवा वियोगाद्धमा मे वोपयोगत्वात् तासां जीवानामंतराणि २१४।२०।३८।३४।३०।२४।१८
१०।४ एवां दले जातान्यन्त्यांशस्वं जानि ।२१।२०।१९।१७।१५।१२।९।५।२ अनयैव रीत्या चार्यभटादि मुनिकेंद्रस्पा
ष्टिमोविंशतिरित्यादि ॥ अथ जीवायाः सकाशाद्धनुष माह ॥ व्यासाब्धिघातेति ॥ व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकया
विभक्तो जीवांघ्रिपंचगुणितः परिधेस्तु वर्गः लब्धोनिता परिधिवर्गचतुर्थभागाद्याप्तेपदे वृतिदलात्पतिते

धनुस्खण्डं॥ छ॥ परिधेर्वर्गः जीवाचतुर्थांशेन पंचभिश्च गुण्यः व्याससाधितपातनयनजीवयाभक्तः अयमर्थः परिधेर्व
र्गः आदौ व्यासचतुर्थांशेन गुण्यस्ततः पंचभिश्च गुण्यः चतुर्गुणव्यासयुक्तजीवयाभक्तः तत्र यल्लब्धं तेनोनात् परिधि
वर्गचतुर्थांशात् यत् पदं मूलं यत् प्राप्तं तस्मिन् व्यतिदलात् परिध्यर्द्धात् पतिते शोधिते सति शेषं धनुर्भवति॥ अत्रोदाहरणं वि
दिताह्वये इति स्पष्टं॥ विदिताह्वये ज्यास्ततो वदतेषामधुनाधनूंषितिरा यदि ते स्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितेक्षणा
ति नैपुणं॥ छ॥ अथ पूर्वविदितानां ज्यानां ज्याणानां व्यासः २४०। ४२। ८२। १२०। १५८। १८४। २०८। २२५। २३५। २४० अत्र परिधिः
७५४ प्रथमज्या ४२ व्यासः २४० परिधिवर्गः ५६८५१६ ज्याचतुर्थांशेन १० गुणितः ५६८५१६० ततः पंचभिर्गुणितः
२८४२५८०० हारेण भक्तः जातो भाज्यः २८४२५८०० व्यासः २४० चतुर्गुणितः ९६० अनेन मौर्विका युता १००२ जा
तो भाजकः १००२ अनेन भाज्यो यं २८४२५८०० भक्तः लब्धं २८३६८ परिधिवर्गचतुर्थांशात् अस्मात् १४२१२९ ह्रिशो
धितं शेषाऽस्य ११३७६१ मूलं ३३७ व्यतिदलं परिधेरर्द्धं ३७७ पतितं शेषं धनुः ४० एवं जातानि जीवाभ्यो धापनि
४२। ८४। १२६। १५८। १२७। २५२। २९४। ३३५। ३३७ एवं परिधिवर्गः ५२४ जीवाघातं चतुर्गुणितः ५६७४० हारः ४ हृतः ७ ४० जा
तो भाज्यः अयं व्याससाधितपातन ९६० युतमौर्विका १००२ भक्तः लब्धं १५ शेषं प्रयोजनाभावात् त्यक्तं अथ परिधिवर्गच
तुर्थभागः ५१ लब्धेन १५ वियुतः ५४ अस्मात् १८ परिध्यर्द्धं व्यतितं शोधितं धनु एवं विदितयादितो धनूंषि २। ३। ४
५। ६। ७। ८। ९ अत्रोपपत्तिः॥ प्राग्वद्दत्तं तद्व्यासरेखायां स्तीयोपचापार्द्धे पलक्षितपरिध्यर्द्धमितस्य धनुषो व्यासमि
ताजीवा भवतिप्रकृते तु परिध्यर्द्धे धनुःखंडद्वयं भवति तत्रैकस्य धनुःखंडस्य जीवा ज्ञाता तिद्वितीयखंडपरिधियुतापर
रधनुःखंडस्य जीवा क[illegible]ता तस्याः सकाशात् परधनुःखंडं समानीयते तत्र [illegible]परिचतुर्गुणव्याससंयुक्ते ७२

जीवा॥ ज्यया परिधिवर्गमितं धनुर्नाहि साधितपुनर्ज्यया किमित्यत्र प्रथपरिधिवर्गः प्रथमंजीवायाघ्ना
गुणितो नंतरं पंचगुणितो नंतरं पंचभिर्गुणितः स च स्वाधिपुतयाजीवयैव गुणितो भवति तस्य चतुर्गुणव्या
सयुतजीवया भागे हृते यल्लब्धं तद्ज्ञातधनुःखंडपरिध्यर्द्धयोर्वर्गांतरं भवति तत्र शेषे परिध्यर्द्धवर्गाच्छोधिते
तर्हि अपरधनुःखंडस्य वर्गो वशिष्यते यतः परिधिवर्गचतुर्थभागो हि परिध्यर्द्धवर्गो भवति इति पूर्वसू
त्रोपपत्तावेवोक्तं एव परधनुःखंडवर्गस्य मूलं यत् परधनुःखंडं तस्मिन् परिध्यर्द्धाच्छोध्यते तर्हि अभिष्टं
धनुःखंडमवशिष्यते इत्युपपन्नं॥ एवमन्यान्यपि श्रीभास्कराचार्येण ग्रंथविस्तरभयान्नोक्तानि य
थोक्तं ग्रंथांतरेषु॥ ज्ञातव्या समुरवं वृत्तमत्र ज्ञातस्त्रिस्वरववत् गजदंतत्रिकोणं स्यात् क्रमेणाकारं चतुर्भु
जं॥ पिपालेंदु यवववज्राणां त्रिभुजद्वितयं पृथक् ठक्कायाश्च मृदंगस्य चतुरस्रद्वयं भवेत्॥ एवमेषां स्वरू
पं यथाक्रमेण लिख्यते॥ श्रीकालिचरणसरोजं जीयात्॥ एतेषु स्वेच्छया भुजाः कल्पिताः एवमन्यत्रापि व
घटाकारक्षेत्रं वज्रेण तत्र हाकारेण विलेख्यं तत्र यथेष्टभुजकल्पनया प्रथमोक्तवत् फलमानं प्रकल्प्य तु
संख्यायमेघ्नखदलरहितव्याससिद्धाः संख्येयजायते परिधिरित्यादिक्रमेण जातः संख्यानेपरिधिः ५०

अथगजदंतादीनां क्रमेणोक्तवत्फलानि स्थूलानि तत्र गजदंताकारे फलं ३५ नेम्याकारे २४ बालचंद्रे दत्ते त्रिभु

जे जाते फले ७|२७ यवाकारेपि जाते त्रिभुजे
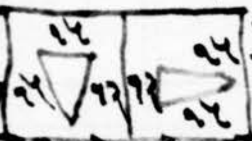

उक्तवत्फले ९९|९९ अ
ने योगे जाते विविक्ते फलं १८० अथवज्रस्या पि दत्ते मस्ते उक्तवज्जाते
फ ले १५|१५ ८ छायाः दत्ते चतुर्भुजे

जाते फले २०|२० एवमन्यमतिविस्तरेण
॥ ॥इति श्रीमद्दैवज्ञ धनेश्वर भर विरचिते सरि पणे सिद्धांत लिलावतिधारीगणितोद्ध
हरणे लिलावतिभुषणनाम्नि क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥ श्री ॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥ॐ महाकाली
जयता दैत्यान्तः॥ एवं सप्रपंचक्षेत्रव्यवहारमुक्त्वा खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्ययाह ॥ गणयित्वे
ति क्षेत्रफलमीतिच॥ खातं नाम वापीकूपगर्तादि ॥ गणइत्यादिविस्तारं बाहुषु स्थानेषु तद्युति भक्त्या
स्थानकमीत्या सममीतिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च॥ क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तासंख्या स्यात्॥
बाहुषु स्थानेषु विस्तारं गणयित्वा तद्युति॥ स्थानकमित्या भाज्या अयमर्थः॥ विशालतां बहु स्थानस्थां
गणयित्वा यावंति स्थानानि स्युस्ताब मानेन भाज्या यल्लब्धं सा समानमितिरित्यर्थः॥ अथ दैर्घ्यविस्ता
रयोः किं मामाह॥ एवमीतिर्दैर्घ्ये वेधश्च तयोरक्य॥ एवं नाम बाहुस्थानेषु गणयित्वा दैर्घ्ययुतिर्वेधयुति
श्च स्थानकमित्या भाज्येत्यर्थः॥ यत्र कुत्र चिद्वापीकूपादिविषम खाते यो मध्ये दैर्घ्यविस्तरो तदुपे
क्षया खात मायेकि चिस्त्वसौ न तत्स्तजे पि तद्देवस्यातां तत्र स्थाने कत्रयं ... कमीतिः एवमेव

मुखमध्यतलस्थविस्तारदैर्घ्यवेधानां पृथगैक्यं विधाय स्थानकमानेन भजनं तत्र लब्धा ये विस्तारदैर्घ्य
वेधास्तैः समखातं भवतिघन इत्यर्थः एवं समखाते ज्ञाते सति तथापनेन इ भुजकोटिघात इति भुजकोटिघात
एव फलं दैर्घ्यविस्तारयोर्घात एव क्षेत्रफलं भवतीत्यर्थः एतदुक्तमप्युहनीयं एतादृत्या आनीतं यत्क्षेत्रफ
लं तद्वेधगुणं गांभीर्येण गुणितं सत् खाते घनहस्तसंख्या भवति घनहस्तस्वरूपं तु हस्तोन्मितैर्विस्तरतिदि
र्घपिंडैरित्यादावेव परिभाषाध्याये निरूपणं अत्रोदाहरणं मनुष्टुभाह भुजवक्रतयेति भुजवक्रतया दैर्घ्ये
दशेशार्ककरैर्मितं त्रिषु स्थानेषु षट्पंचसप्तहस्ता च विस्तृतिः ७ यस्य खातस्य वेधोपि द्विचतुस्त्रिमितः सखे
तत्र खाते कियंतः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ७ भोः सखे यत्र भुजानां वक्रतया स्थानत्रये दशेशार्कैर्मितं १०|११
१२ दैर्घ्यं नाम तले हस्ताः १० मध्ये एकादश करा मुखे द्वादश करं दैर्घ्यं भवतीत्यर्थः च पुनः तत्रैव षट्पंचसप्तह
स्ता विस्तृतिरपि द्वावेधोपि स्थानत्रये क्रमाद्विचतुस्त्रिमितो २|४|३ दृष्टस्तत्र खाते घनहस्तान्मे प्रचक्ष्वेति न्या
सः॥

यथा त्रिषु स्थानेषु विस्ताराः ६|५|७ एषामैक्यं १८ दैर्घ्येण १०|११|१२ मैक्यं ३३ वेधैक्यं च ९ एवं क्र
मेण विस्तारदैर्घ्यवेधैक्यानि १८|३३|९ स्थानकमित्या ३ भ
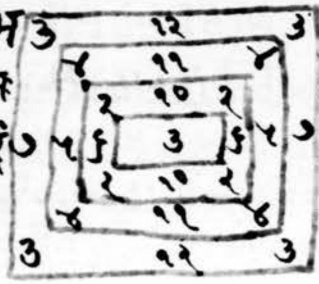

क्तानि लब्धं समतिविस्तारदैर्घ्यवेधाः ६|११|३ एवमपि न्यासः॥ एवं सति
जातं समखातं क्षेत्रं

अत्र भुजकोटी ६|११ घाते ६६ क्षेत्रफलं ६६ इदं वेधेन गां
भीर्येण ३ गुणितं १९८ जाता घनहस्तसंख्या १९८ अत्रोपपत्तिः॥ यत्र खाते मु

नाधिकानि स्थानानि बहूनि भवंति तद्विषमखाते यत्र च मुखमध्यतलेषु समयोर्दैर्घ्ये तत्र विस्तारस्य स्थानानां तराभा
वात्तदेव स्थानं तत्सममध्यखातमिति संज्ञा एवं बहूस्थानस्य विषमखातस्य फलानयनार्थं समखातत्वं प्र
तिपादनीयं तच्च सममिति ज्ञानाद्भवेत् तज्ज्ञायतेऽनन्तरं यदि स्थानकत्रयकल्पने विस्तारत्र
येण मितो विस्तारस्तदैकैकस्थाने किमिति त्रैराशिकेन ।१।८।१ बहुस्थानोक्तविस्तारैक्यं स्थानकमित्याभक्तं समखा
ते विस्तारो लभ्यते अनेनैव प्रकारेण दैर्घ्यवेधयोरपि ।३।३।१ तथा च ।१।१।१ आनयनेनुपातः अथ सम
खातदैर्घ्यवेधविस्तारेषु ज्ञातेषु तेषां त्रयाणां घातः ३ तत्रैव घनहस्तसंख्या स्यात् तथा दैर्घ्यविस्ता
रयोर्घातश्च तत्र फलं यतः समखातस्य मुखमध्यतलेषु आयचतुरस्रं क्षेत्रं भवति तत्र दैर्घ्यं भुजः विस्ता
रश्च कोटिस्तयोर्घातः फलं भवति तथा यत् तत्र भुजकोटिघातेनोक्तः एवं द्वयोर्घातस्तस्य वेधोपलक्षितेन
गुणितः सन् घनहस्तसंख्या स्यादित्युपपन्नं ॥ अथ सूचिखाते ऊर्ध्वादिखाते वा फलानयनार्थं सूत्रं सार्द्धपादं ॥
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ क्षेत्रफलं सममेवं
वेधगुणं तद्घनफलं स्पष्टं ॥ समखातफलत्र्यंशः सूचिखाते फलं भवति ॥ मुखजं ज्ञातं तलजं ज्ञातं तज्जं (न)
तयोर्भुजयोर्युतिजं च ॥ मुखजं यत् क्षेत्रफलं तथा तलजं यत्फलं मुखतलयोगजं यत् क्षेत्रफलं तेषां त्रयाणां क्षेत्रफला
नामैक्यं षड्भिर्भक्तं सत्समक्षेत्रफलं समखातफलं भवति तदेव समघातफलं भवति तदेव समघातफलं वेधगुणितं स
द्घनफलं भवति ॥ अथ सूचीखातफलं ॥ एवमागतस्य समखातफलस्य यस्तृतीयांशः स सूचिखाते फलं भ
वति ॥ अत्रोदाहरणमुक्तं स्रोतिम ॥ मुखे दशद्वादश हस्ततुल्यं विस्तारदैर्घ्यं तु तले तदर्द्धं ॥ यस्याः सखे सप्तकरं स्य
वेधः खातस्य संख्या [illegible] घनभवा प्यॊ ॥ यस्य मुखे दशकरो विस्तारः द्वादशकरो [illegible] तले पञ्चकरो विस्तारः ७४

चक्रं दैर्घ्यमितश्च ॥ चतुष्कर समकरो वेधः ७ तत्र वाप्यां कायघनहस्तसंख्या वदेति प्रश्नः ॥ विस्तारो च दैर्घ्ये च विस्ता
रदैर्घ्याणि तेषां समाहारो विस्तारदैर्घ्यं न्यासः क्षेत्रस्य

अत्रापि तथा यतेन भुजकोटिघातेन इत्यादि
नाफलं यथा मुखक्षेत्रफलार्थं भुजकोटी ।१२।१० अन
योर्घातो मुखजं फलं १२० तलफलार्थं
भुजकोट्योः ।३।५ घातः ३० इदमेव तलजं क्षेत्रफलं ३० त
द्युतिज फलार्थं मुखजं तलजौ ।१२।५ अ
नयोर्युतिः १८ रेव भुजः १८ अथ मुखजतलजौ भुजौ कोटीरूपौ ।१०।५ अनयोर्योग कोटिः १५ अथ क्षेत्रफ
लार्थं अनयोस्तद्युतिनिजभुजयोर्दो कोटिरूपयोः ।१८।१५ घातः २७० एषां त्रयाणां क्षेत्रफलानां ।१२०।३०।
२७० योगः ४२० षड्भिर्भक्तः जातं समक्षेत्रफलं ७० इदं वेधः ७ गुणं वाप्यां घनहस्तफलं ४९० अस्य सूचिखात
(अ) फलं यथा ॥ पूर्वागतसमखातफलस्य ७० अंशो जातं सूचीखातफलं ७॰/३ ॥ ७ ॥ अथ सूचीखाते उदाहर
णमाह ॥ खाते यथेति ॥ खाते यत्र निम्नत्वं करतुल्यं चतुर्भुजे च किं स्यात्फलं नवमितः खिलयत्र वेधः ॥ वृत्ते तथैव दश
विस्तृति पंच वेधे सूचीफलं वदतयोश्च पृथक् पृथक् मे ॥ भोः सखे यत्र खाते निम्नत्वे द्वादश हस्तान्मितं चतुर्भुजे द्वादश
हस्तमितं चतुर्भुजक्षेत्रे नवकरो वेधः खननं गांभीर्यमिति यावत् तत्र घनहस्तफलं पृथक् पृथक् किं स्यादिदं पृथक्
परं प्रश्नद्वयस्य च

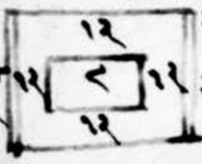

नार्थं ॥ न्यासः अत्र भुजयोः ।१२।१२ घातो जातं क्षेत्रफलं १४४ वधेन ९ गुणितं सज्जा
तं समखाते घनह स्तफलं १२९६ अस्य तृतीयांशः सूचीखातफलं ४३२ अथ वृत्तखाते न्यासः ॥ ॥
एतस्य सूक्ष्मफलानयनार्थं व्यासस्य वर्गो भनवाग्निनिघ्न इत्यादिना साध्य

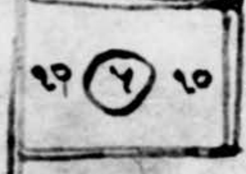

ते यथा व्यासस्य १० वर्गः १०० भनवाग्निहतः ३९२७०० पंचसहस्रेण ५००० भक्तः लब्धं फ

151
2006

75

लं ७९ शेषं ३७०० शतेन १०० पवर्त्तितं ३७ अथैतद्वेधेन ५ गुणितं ३५० अथ ३५ हारेण ५० हृते लब्धं २३ परिशिष्टं
३९२ शेषं ३७ त्रिभिरपवर्त्य क्रमेण सांशः ३९२ इदमेव २० खातफलं अथ सूचिफलं यथागतस्य सम
खातफलस्य ३९२ छेदघ्नं सादिना सव २० र्णितस्य ३९२ तृतीयांशः जातं सूचिखातफलं ३९२ इदं त्रिभि
रपवर्त्य ३०४ २० छेदे २० हृतं जातं १३० अथवा द्वाविंशतिघ्ने विहृते अथ शैलैरित्यादिना स्थूलं फलं साध्यते
व्यासः १० द्वाविंशति २२ गुणः २२० शैलैर्भक्तो जातः स्थूलपरिधिः २२० अथ वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणिते
व्या सपादफलं स्यादित्युक्त्या व्यास १० पाद परिधिना २२० अंतरेणेतिरित्यादिना गुणितं २२०० जातं फलं इदं वे
धेन ५ गुणितं सत् घनफलं ११००० चतुर्भिरपवर्त्तितं इदं स्थूलं २७५० अस्य अंशः स्थूलं यस्य अंशः स्थूलसूचिफ
लं २७५० अथवा घनीकृतं व्यासे दलमित्यादिना यथा व्यासः १० दलं ५ घनीकृतं १२५ इदं निजेषुविंशांश २१ शेन २१ स
मन्वितं २५२५ सूतं सजातं स्थूलं सूचीफलं २७४० छेदहृतं १३० अत्रोपपत्तिः पूर्वं तु विसमखातस्य रेखागणितेन
समखातत्वं संपाद्य तेन मुखभुतलयोर्बहुतरत्वांतरं एवं यत्र खा २० तेन तत्र अपेक्षया द्विगुणं मुखमधिकं तत्र तत्र
क्षेत्रफले सार्धं स्यात् द्विगुणा स्थानत्रयमिति भाजकः स्यात् अतो मुखजतलजतद्युतिजानां क्षेत्रफलानां मैक्यं ष
ड्भिः भजितं एवं क्षेत्रफलं वेधगुणितं सत् घनफलं भवतीति पूर्वमेवोपपादितं॥ अथ खातेति॥ ॥ सूची
खाततत्त्वस्यातीनिम्नत्वादुत्तवृत्तस्य फलत्वात् कारणे समखातत्वे संपादिते॥ ॥ सत्ति पूर्ववत् सु
पातः॥ ॥ यदि स्थानत्रयकल्पने नैतावत् फलं तर्हि एकस्थाने त्र्यंशकल्पनेन किमि ७५

यत्र ३ ३९२ २० १ समखातफलं त्रिभिः ३ भक्तं सत् सूचीखातफलं भवतीत्युपप
न्नं॥ ॥ इति श्रीदैवज्ञ केशव सुत गणेश दैवज्ञ विरचिते सिद्धांत
शिरोमणि व्याख्याने लीलावती विवरणे बुद्धिविलासिनी नाम्नि खातव्यवहारः समा
प्तः॥ श्री ॥ ॥ अथ चितिव्यवहारं व्याख्यास्यामः॥ तत्रादौ चितौ नियमं सम
चत्वरस्रादिभिरिष्टकादिभिश्चयनं चितिः सा वेदिकादिविशेषस्तत्र सूत्रं सार्धं
वृत्तं॥ उच्छ्रयेणेति॥ तथा इष्टकेति च॥ उच्छ्रयेण गुणितं चितेरपि क्षेत्रसंभ
वफलं घनं भवेत्॥ इष्टकाघनहृते घनेष्टकायामितिश्च लभ्यते॥ १॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि॥ चितेः क्षे
त्रसंभवफलं उच्छ्रयेण गुणितं सत् चितेर्घनफलं स्यात्॥ तथा चि
तेर्घनफले इष्टकाघनेन हृते चितिघनवर्द्धिष्टकानामपि घनं संपाद्यते न
चितिघनं संपाद्यते न चितिघनफले हृते सति इष्टकानां परिमितिः प्रमा
णं लभ्यते॥ अथ चितेरुच्छ्रिति इष्टकोच्छ्रयेन हृते फलं स्तराः स्युः भवेः सकाशात्
॥ अत्रोदाहरणं॥ अनुष्टुप् भावतेनचाह॥ अष्टादशांगुलं मितिः यद्विस्तृतिरितिच॥ ७७

ऽष्टादशांगुलं दैर्घ्ये विस्तारो द्वादशांगुलः ।३ उच्छ्रितिस्त्र्यंगुला या सा मिष्टिकास्ता-
भिश्चितौ किल ॥२॥ यदुच्छ्रितिः पंचकरा हस्ताः दैर्घ्येच यस्यास्त्रिकरोच्छ्रितिश्च ॥
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां संख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥ तत्रोदाहरणं प्रथमोदाह-
रणे इष्टिकामानमाह ॥ यासां दैर्घ्यमष्टादशांगुलं विस्तारो याम्ये द्वादशा-
ंगुलाः ॥३ उच्छ्रितिरौच्च्यं त्र्यंगुलमेतादृग्रूप इष्टिकाश्चितौ सति अथोद्यायेचयनप्रमाणं करा-
त्मके आसामपीष्टकानां करात्मकत्वं सम्पाद्य यथा चतुर्विंशत्यंगुलो हस्तः तस्य चरणाच्च
यमष्टादशांगुलानि ॥ ३ दैर्घ्यं तादृक् हस्तार्द्धं द्वादशांगुलानि सच विस्तारः हस्ताष्टमांशस्त्र्य-
ंगुलं ३ उच्छ्राय एवं न्यासः ।
अथ चयनप्रमाणमाह चौगुणकयं
स्य यदुच्छ्रितिः स्यु एतस्यां
चितौ फलं किं तथेष्टकानां संख्या का
स्तराश्चकति स्युरिति प्र
श्नत्रयमदृतिन्यासः अथ क्रम

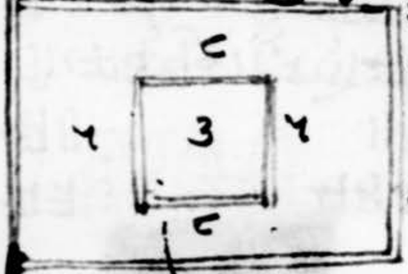

गतसूत्रं गणितं तथा ते तत्र भुजकोटिघातः इत्यादिना चिति
भुजकोट्योः ५।८ घातः ४० जातं चितेरपि क्षेत्रसंभवफलं
४० उच्छ्रायेण ३ गुणितं संजातं घनफलं चितेः १२० इष्टकासंख्यामाह ॥ इष्टकायाः भुजकोट्योः घातः ३/४ जातं इष्टका-
यां क्षेत्रफलं ३/८ उच्छ्रयेण १/८ गुणितं संजातं इष्टकाघनफलं ३/६४ अनेन ३/६४ भिन्नभा-
गहारविधिना चितेर्घनफले १२० भक्ते जातं २५६० खच्छेदेन ३ भक्ते संजातमिष्टकामानं २५६० अथ चितेरुच्छ्रायः ३ इष्टकोच्छ्रायेण १/८ भक्ते लब्धा स्तरसंख्या २४ एवं
एवं पाषाणचितेरपि सर्वफलमूहनीयं ॥ अत्रोपपत्तिः इष्टकानां चितिर्यावेदि-
कादिका कारा तदेवायतचतुरस्रं क्षेत्रं तत्र दैर्घ्यं भुजः विस्तरः कोटिः तयोर्घातस्त-
त्रैव क्षेत्रफलं तदुच्छ्रायेण गुणितं सद्घनफलं च भवतीति प्रागेव निरूपितं अथेष्ट-
कायाः दैर्घ्यविस्तारपिंडात्मकं यत्तन्मानमुच्यते नोत्तरवदिष्टकायापि घनफल-
मानेयं ततोनुपातः यद्येकेष्टकघनफलेनैकेष्टका लभ्यते तर्हि चितिघन-
फलेन किमिति अत्र ३/६४ ॥ १ ॥ १२० ॥ इष्टकाघनफलेन चितेर्घनफले १२० इते फलमि-
ष्टकाप्रमाणं स्यात् ॥ अथेष्टकानां स्तरज्ञानार्थं पुनरनुरनुपातः यद्येकेष्ट-
कोच्छ्रायेणैकेष्टकाप्रमाणं स्यात् अथवेष्टकानां स्तरज्ञानार्थं पुनरनुपातः यद्येकेष्टकोच्छ्र-
येणैकेष्टकायां पंक्तिर्लभ्यते तर्हि चितेरुच्छ्रायेण किमिति १।३ फलं स्तरमेः सकाशादु-
पर्युपरि आचितानामिष्टकानां पंक्तिप्रमाणं लभ्यत इत्युपपन्नं ॥ ॥ इति श्रीमहादेव-
ज्ञानिकरालंकरणधनेश्वरदैवज्ञविरचिते लीलावतीभूषणे सटीप्पणे लीलाव

ति रससणनाम्नि चितिव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥ अथ क्रकचव्यवहारः तत्र क्रकचेनो
न्मसंज्ञो हस्तादिकार्यचितं दारुदिषीजा(य)ते तारतो दारणं वच्छिन्नधारे सरूजेनेसारं
शिल्पिशास्त्र इस्थ करपत्रं तन्मिस पिकेचित् तत्त्वंवहति मधि रूसजनितगणि
तं व्यवहारः क्रकचव्यवहार इति तत्र करणसूत्रं वृत्तार्धं ॥ पिंडयोगदलमग्रमूलयोः इति ॥ पिं
डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसंगुणितमंगुलात्मकं ॥ दारुदारणपथैः समाहतं षट्स्व
रेषुविहृतं करात्मकं ॥१॥ अग्रतो मूले तयोर्यो पिंडः स्थौल्यं तयोर्योगार्धं तद्दैर्घ्यसंगुणि
तं सदंगुलात्मकं फलं भवति ॥ तद्दारुदारणपथैः कार्यकर्तमार्गैर्मार्गसंख्यागुणितं षट्
स्वरेषु ५७६ विभक्तं सत् करात्मकं फलं भवति ॥ अत्रोदाहरणं वृत्तं ॥ मूले नखांगुलमि
तोऽथ ॥ मूले नखांगुलमितोऽथ नृपांगुलोऽग्रे पिंडः शतांगुलमितं किल यस्य दैर्घ्यं ॥
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात् हस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥२॥ भोः सखे २
यस्य दारुणः काष्ठस्य मूले पिंडः स्थौल्यं नखांगुलः २० तथाग्रे शिरसि षोडशांगुल
० ताद्दृश्यस्य दारुकाष्ठस्य चतुर्षु दारणपथेषु छेदनमार्गेषु करात्मकं किं स्यादि
दिति प्रश्नार्थः न्यासः अग्रं १६ मूलं २० अनयोर्योगार्धं १८ दैर्घ्यं १०० गु
णगुणितं १८०० दारुदार णपथैः ४ संगुणितं सदंगुलात्मकं ७२०० इदं षट्स्वरे

२

२६६
५३३

षु ५७६ विहृतं सत् करात्मकं १२ हस्ताः सार्धाः ... ते १२५ अपवर्तितं १ ... ॥ अथोपपत्तिः तत्र
काष्ठस्य मूलाग्रपिंड योरैक्यस्य दलं स्थूलत्वं समास्तीति मिति ज्ञात्वा तावदंगुलम् ९
मिति कार्यैर्घ्यमपि तथैव ताविंतयोः करात्मकं विधायाेगुणिने कृते सत्येकस्मिन्छेदने
मार्गे करात्मकं फलं भवतीति छेदनमार्गैः संगुणय समग्रफलं स्यात् तथा प्रकृते
समपिंडमिति १८ दैर्घ्यं च १०० अनयोः करात्मकं पादनार्थं चतुर्विंशत्या २४
भागे हृते जातं मिहक १०० / २४ १८ / २४ अथानयोर्भिन्नगुणनविधिना शारहति रियं १८००
छेदवधेन ५७६ ... ॥ ... ३०० ... सप्तत्या ७२ पवर्तितं ... ३ इतं चतु
र्भिश्छेदनमार्गैः संगुण्य जातं ७५ तं समग्रफलं १२ अथ लाघवार्थं षट्स्वरमार्गेह
तं समपिंडदैर्घ्ययोर्घातं चतुर्विंशतिवर्गेण ... षुभितेन विहृते फलं समानमेव
स्यात् इत्युपपन्नं ॥ अथ तीर्यक्छेदनविषयो अयं ... तमुदाहरणमितरोदये
जनं च सार्धवृत्तेनाह ॥ छिद्यते इति ॥ काष्ठं कारेति च ॥ छिद्यते यदि च तीर्यगु
त्कव स्पिंड विस्तृतिहृतो फलं तदा ॥ इष्टका चितिदृषच्छितिखातक्रकचव्यव
हृतौ खलु मौल्यं ॥३॥ कर्मकारजनसंप्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशान्न ॥ ले

154/2006
78

पुनर्यदि तदेव काष्ठिकं तीर्यक् छिद्यते तत्र पिंडविस्तृतिहतेः पिंडस्यविस्तृतेश्च
परस्परगुणनात् स करः । दारुदारणपथैः स्यात् समारस्तेस्य सादिना फलं स्यात् । अथ वि
दारुत्तेध्यतिरेकेणापथैः समानैः सोंगुलात्मकः स्यात् स्मात् सहस्वरेषु विहृता स्फलं
फलात्मकं स्यादित्यर्थः । अथैतत्सम्मुपरर्त्तप्रयजनमुदाहरति दृष्टं कृति ॥ इह क्रा
चितिश्च दृष्टिमिति स्वखातश्च क्रकचेस बाधिकृत कोकच तञ्चै तेषां समारस्त
स्य व्यवहृतिर्व्यवहारस्तस्यामन्पत्कुमेकारजनाः शिल्पिदृष्टाः तिकराः कारुप्
रवल्मिशिल्पिप्रमुखास्तेषां संप्रतिपत्तिज्ञानं तेन सह्यत्वा सदादीनां स्ववेपरामर्ष
कत्वा तच्छेदने एकारचूर्णाच्छेरत्यादि तेषां मदुसंकेतन ववेशारद्यं यदुक्तं मिरंकुमेकु
रो रेखकादि चिते मार्द्विवाद्दन्यम् न्यंगद्य तेदृष्टा चितौ कुडिन्यतयामे । स्य
मधिकग्रधृतेस्व तने पितथेवमदृष्ट मोस्वनेन न्यमन्ये करि नन्तषि अधिकग्र
प्रवदारुणोपि मदुकादिन्यात् । अथ तत्क्रियात्मित मिश्रलौक सिद्धं तेषां मन्य
दानार्थरस्ता मप्रकगणितज्ञानमवश्यमपेक्षितं चेति भावः ॥ अत्रोदाहरणयोर्द्वि
स्तृति इति । यदि विस्तृति हंत मिताङ्गुलानि पिंड तथा षोडश यत्र काष्ठे ॥ छेदेषु तिर्यक्

दुः वसुप्रच

हस्त किं स्यात् फलं तत् क्रकचात्मकं मे ॥ अतः गणक यदि विस्तृतिर्द्वात्रिंशद्दशांगुलानि यत्र काष्ठे पिंडः स्येन्यं
न्यंषोडशांगुलानिमितं तादृक्काष्ठं नव सुस्येतेषु तिर्यक्कर्पितं चिंत्ततत्र हस्तात्मकं फलं गणित 159/2006
तं किं स्यात् तन्मेवदेति न्यासः 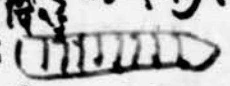 वि. ३२ पिंड १६ विस्तृति ३२ हतिः ५१२ इयं छेद
न्मो मार्गनिवतिर्निघ्ना ४६०८ भक्ता स्वरेषुभिः ५७६ लब्धा जाता गणितहस्ताः ८ अत्रोपपत्तिः ॥
यथा निमेनेवोक्त हस्तायापिंडमितिः षोडशांगुलासैव समपिंडमितिडमितिडमिति मन्ये गुणयोः स
मैव विस्तारश्च दैर्घ्यं च शेषमनंतरं निरूपितमत्रोपपत्तिवत् ॥ ॥ इति श्रीमद्गणेश्वरदै
वज्ञविरचिते सिद्धांतलीलावतीवृत्तौ गणिते क्रकचव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥ श्री
अथ राशिव्यवहारस्तत्र करणसूत्रं वृत्तेनाह ॥ अनणुषु ॥ अनणुषु दशमांशोऽणुषु 79
थैकादशांशः परिधिनवमभागः शूकधान्येषु वेधः ॥ भवति परिधिषष्ठे वर्गितवेधनि
घ्ने घनगणितकराः स्युर्मागधास्ताश्च खार्यः ॥ १ ॥ नाणवोऽनणव तेषु स्थूलधान्येषु मह
त्सु तोसु च णकादिषु राशीकृतेषु परिधेर्दशमांशो वेधः स्यात् । उन्नतत्वमाधारस्याऽग्रो
न्नमध्यस्य गांनिर्गोपि सर्षपैः ॥ अथाणुषु गोधूमादिषु राजिव्रिघ्नाविधादिषु पराजिकृतेषु
परिधिरेकादशांशो वेधः । तथा सूविधान्येषु ब्रीह्यादिषु राजिकृतेषु परिधेर्नवमांशो वेध

स्यात्तथस्मिन्धान्ये स्थूलकाकारः त्रिरवास्तापकंकिधान्ये मिलितेस्मिन्ततत्रापितारतम्यादुच्चार
णीयंयथायवजोध्रुमादीनामपि स्थूलकिधान्यचेस्यासरतद्दणुधान्येषुमरितं ॥ अथपरिधेः
षष्ठांशोवर्गितःवेधेनगुणयस्तचघनगणितकराः स्युः चपरंतागवगमध्येन्नियाःरेकाजल
थः ॥ अत्रोदाहरणं वृत्तं सम्भुविति ॥ समभुवि किलराशौ यःस्थितःस्थूलधान्यःपरिधिप
रिमितिर्नोहस्तषष्टिर्यदीयः ॥ कथयगणककार्यः किंमितास्तितास्मिन्नथपथगणुधान्येस्थू
किधान्येचशीघ्रं ॥२॥ नो गणकयः स्थूलधान्यराशिः समभुविस्थितः यदियापरिधिमिति
श्चहस्तषष्टिः ६० तत्र राशेर्कामितिरवार्यस्तार्द्धदेत्यन्वयः शेषस्पष्टं ॥ अथपरिधिः ६० अ
स्यषष्ठांशो १० वर्गित १०० परिधि ६० ६ षष्ठांशोपलक्षितवेन ५ गुणित ५०० जाता घनहस्ता
एताएवरवार्यः ५०० अथाणुधान्यपरिधिः ६० ॥ अस्यैकादशांशो ५० वेधः प्राग्वत्परिधि
षडंशाः १० वर्गितो १०० वेध ५ ६ इतश्चजाताः घनहस्ताः ५००० छेद ११ हृता ४५ ५ अथश्च वि
धान्यराशेःपरिधिः ६० अस्यनवमांशोवेधः ६ अथपरिधिषडंशो १० ११ वर्गिता १००
वेधगुणश्च ६०० त्रिभिरपवर्त्य २००० छेद ३ हृत लब्धाघनहस्तसंख्या ६६६ अत्राप
पत्तिः ॥ अपणकादिसहस्रसाशशितापरिधेःसकासादुपपरिकणाकर्षेणोद्वेकणानां

मुच्चावच्चत्वात् उपरिसमावेशोभवत्यतोराशेरुच्चत्वंभवति तत्रवेधोधिकःपरिधिश्च
अल्पः तथैवाल्पकणराशीनां धर्मयावनादीनांउपर्याकर्षणेमहत्त्वात्पुनरधोनिःस
रणंभवत्यतः पूर्वापक्षयाकिंचित्स्वल्पोवेधःतथाव्रीहिकणादीनांकणादीर्घत्वात्प्राग्वद्रा
शिविशेषपरममहत्त्वमुपलभ्यतेऽतस्तत्र सर्वापक्षयोपिवेधोऽधिकःएवंतदाश्ययैषु
शाखाकाप्रक्षेपणेनततत्परिधिदशमैकादशांशनवांशमितश्चवधःप्रत्यक्षतोलक्ष्य
तेः अथयषष्ठइतियत्रगोलाद्दैव्यासार्द्धमितोवेधस्तत्र किंचिद्दधिकव्यासार्द्धघनमि
तंघनफलंभवति घनीकृतव्यासदलमितिपूर्वमेवोक्तं अपतोनुपातः प्रमाणेनहते
नव्यासार्द्धेनभक्तःफलंव्यासार्द्धवर्गःस्यात् अथनिहवेधे मितयाप्ययागुणितसन्राशे ८०
घनफलंभवतिएवंप्रकृतेलपरिधिषडंशःपरिधिव्यासार्द्धमितःयतःपरिधिषडंशोहिव्या
सः अतःपरिधिषडंशोपलक्षितस्यव्यासार्द्धस्यवर्गोऽनीष्टवेधेनगुणितःसन्राशेर्धन
हस्तमानंस्यात् अथमागधाइतिपरिभाषाध्यायेरहस्तेर्मितोविस्तृतिदीर्घपिंडैर्यत्तुच्चैर्या
वंतोघनहस्तास्तावएवमागधरवार्यइत्युपपन्नं ॥ अथतत्कोणबाह्यकोणचस्थित
तस्यधान्यस्यफलमनुष्टुभाह ॥ द्विवेदेति ॥ ॥ द्विवेदसत्रिभागैकनिघ्नात्परि

धेः फलं ॥ भित्तिसंलग्नबाह्यकोणस्थराशेः स्वगुणाभाजितं ॥३॥ भित्तिमध्यबाह्यकोणस्थस्य राशेः द्विर वेद ४ सत्रिभागैः निघ्नात्परिधेः सकाशात्प्राग्वद्घनफलं तत्स्वगुणाभाजितं सद्घनफलं स्यात् अयमर्थः यदि भित्तिलग्नो राशिः स्यात्तदा तत्परिधिं द्विगुणं कृत्वा पूर्ववत्फलं साध्यं अथ भित्तेरन्तःस्थस्य राशेः परिधिश्चतुर्भि ४ र्गुणयित्वा स्यात्फलं साध्यं तथा भित्तेर्बाह्यकोणस्थस्य राशेः परिधिं सत्रिभागैकेन ४ संगुण्य प्राग्वत्फलं साध्यं तावन्ति फलानि स्वगुणेनाभिद्धि वेदसत्रिभागैकैः भाज्यानि फलं घनहस्ताः अत्रोदाहरणमनुष्टुप्छन्दसा ॥ ॥ ॥परिधिरितिबहिरितिपरिधिर्भि

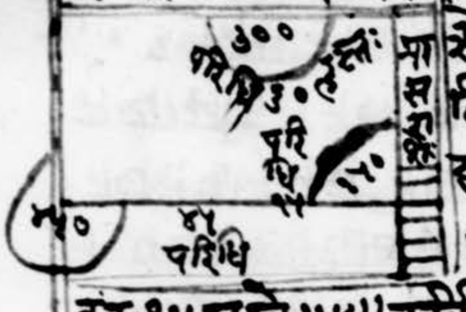

त्तिलग्नस्य राशेस्त्रिंशत्करः किल ॥ अन्तःकोणस्थितस्यापि तिथितुल्य करः १५ सखे ॥४॥ बाह्यकोणस्थितस्यापि पञ्चघनवसंमितः ॥ तेषामाचक्ष्व मे क्षिप्रं घनहस्तान्पृथक् ॥५॥ भो सखे भित्तिलग्नस्य राशेस्त्रिंशत्करः परिधिः ३० किल तद्धनहस्तानाचक्ष्व स्पष्टमन्यत्‌ न्यासः ॥ अत्र परिधयः ३०।१५।४५ आद्यो द्विघ्नः ६० द्वितीयो वेदघ्नः ६० अन्यः ४५ सत्र्यंशैकेन गुणितः ६० तव मेषा ६०।६०।६० षष्ट्यंशोऽ१० वर्गितः १०० वेधेन हताः स्युर्घनहस्ताः स्युस्त्रयोऽपि पि ६००।६०० ६०० क्रमेण स्वगुणैरेतैः २।४।१ लब्धाः घनहस्ताः ३००।१५।४५०। इदमावरकार्यं एवं दर्शनं

अत्रोपपत्तिः भित्तिलग्नो राशिस्तु रमपर्द्ध्मितो भवति तथा भित्तेरन्तःकोणस्थितो राशिः राशि चतुर्थांशो भवति तथा भित्तेर्बाह्यकोणस्थो राशिस्त्रिचरणमितो भवति अत एव तत्परिधयो द्विचतुःसत्रिभागैकनिघ्नाः सन्तः सर्वराशिपरिधयो भवन्ति ते भ्यः प्रागुक्तवद्घनफलानि तानि तेषु राशिफलानि राशिफलानि तेषां क्रमेणार्द्धचतुर्थांशसत्रिभागैकांशमितैः फलैर्भाव्यमतो द्व्यादिभागोहृतइत्युपपन्नं ॥४॥ श्री ॥ इति श्रीमद्गणेश्वरदैवविरचिते लीलावतीभूषणे राशिव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥ श्री ॥ अथ छायाधिकारो व्याख्यायते ॥ तत्र छायान्तरकर्णान्तराभ्यां छायानयनमाह छायेयोरिति ॥ छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयोर्वर्गविश्लेषभक्तार साडीषवः सैकयुग्मात्पृथगाद्यंतकर्णान्तरं भान्तरेणोनयुक्तं दलेस्तः प्रभे ॥१॥ द्वयोश्छाययोरन्तरं कर्णयोरन्तरं च तयोर्वर्गौ कार्यौ तयोरन्तरेणार साडीषवो ५७५ भक्ताः यल्लब्धं तत्सैकं तस्मात्पदं आद्यं तेन कर्णान्तरं गुणयित्वा द्विधा स्थाप्यं छायान्तरेणोनयुतं कृत्वा तद्दलेतयोरर्द्धे छाये भवतः अत्रोदाहरणं द्वादशांगुलशङ्कोः इष्टे ॥ शङ्कोर्मितं छाययोरन्तरं कर्णयोश्चान्तरं विमलत्वं ययो तेषेव तत्कियौ युक्तिमान्वेत्सि सोऽव्यक्तयुक्तिमन्ये रविलं ॥२॥ न्यासः छाययोरन्तरं १९ कर्णयोश्चान्तरं १३ अनयोर्वर्गयो ३६१।१६९ रन्तरेण १९२ रसाडीषवो ५७५ भक्ताः लब्धं

163/2006
81

त्वसेकं तस्मात्सरं अपाद्यं तेन कर्णांतरं गुणयित्वा द्विधा स्थाप्यं छायांतरेणोनयुतं द्वाभ्यां हृतं च त
योर्दैर्घ्यं छाये भवतः अत्रोदाहरणं नरदृष्टं इति स्पष्टं ॥ नरदृष्टं भितं छाययोरंतरं कर्णयोश्चांतरं
विभक्तं लब्धयोः तेषु क्रिया युक्तिमान्वेत्ति सो व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्ये खिलं २ न्यासः छा
ययोरंतरं १९ कर्णयोश्चांतरं १३ अनयोर्वर्गयोः ३६१ । १६९ रंतरेण १९२ सार्द्धषष्ठी ५७६ न का:
लब्धं ३ से वं ४ अस्य मूलेन कर्णांतरं १३ गुणितं जातं छायायोगः २६ भांतरेण १९ न युत्तः
७ ५४ अस्य दले जाते शंकुछाये ३/२ । ४५/२ अथवा कर्णानयनं तत्र योगगपद्यमिति यथा समान्यतो कर्ण
गुणनं २२ शंकुरिति कोटिः छाया भुजः अनयोर्द्वीः कोट्योः ३/२ । १२ स्तुती ४५/४ । ४५/४ योगः ५४/४ अ
स्य मूलं कर्णः २५/२ तथा कोटि भुजौ १२ । ४५/२ आभ्यां पूर्ववत् कर्णः ५१/२ अनयः कर्णयोः २५/२ । ५१/२
रंतरं २६/२ छेदहृतं २ हृतं १३ छायांतरं ३८/२ छेदहृतं १९ अत्रोपपत्तिः ॥ दीपाद्दिविष्टंतरे स्थापि
ते शंकौ तस्य छाया या स्यात् तत्र चिन्हं कार्यं ततो दीपस्थानात् किंचिद्दोद्देशे दीपे स्थापिते तत
स्थे व शंको छायापेक्षया । धिका भवति तथा च क्षेत्रन्यासः अत्र
छाययोरंतरं कर्णांतरं च ज्ञातं मास्ति एवं छायांतरे च ज्ञाते योग ज्ञाते
योगज्ञानार्थमनुपातः यदि छायांतरकर्णांतरयोरंतरेण तयोर्योगः

लभ्यते तदेष्टोपलब्धिष्टेन किं सत्रैराशिकं फलस्य स्तीति फलं स्तत्रैराशिकं एवं
प्रकृते हृ राश्योः १३ । १९ रंतरं ६ प्रमाणयोगः फलं तयोर्घातः १९२ तद्वर्गांतरं भव
ति यतो योगांतराहतिर्वर्गांतरं स्यात् इति पूर्वमेवोक्तं तस्मात् वर्गांतरेण १९२ श्चतुर्गुणे ५७
६ शंकुवर्गे १४४ किंत्र ज्यय तस्यैव कस्य मूलेन २ छायांतरे १९ कर्णांतरे च १३ स
गुणिते ३८ । २६ कर्णयोग छायायोगश्च ३८ । २६ ज्ञायते एवं प्रकृते तु शंको १२ वर्गोऽष्ट
गुणाय ५७६ सन्नेर साड्ढीषु तावत् तथा च छाययोः कर्णयोर्वा ज्ञाते योगां
तरे गोनयुत्तो द्वितस्तु इति संक्रमणेन छायेकर्णौ च ज्ञायेते तथा हि कर्णयोगः ३८ अं
तरं च १३ संक्रमणविधिना जातौ कर्णौ २५/२ । ५१/२ छायायोगः २६ अंतरं १९ छाया ज्ञाते छा
ये ३/२ । ४५/२ इति वत्स छायायाः सभा ह २१ ॥ शंकुरिति वतां हैं ॥ शंकुः प्रदीप तल न र गं
कुसलांतर भूछाया भवेद्दिव्नरदीपि य शिरवोन्नतं ॥ ३३ ॥ उदाहरणं शंकुप्रदीपां
तरं भूः त्रिहस्तादिपोच्छितिः सार्द्धकरत्रया चेत् शंको स्तदा गुणसंमित स्यात् तस्य प्रभा
कियती वद ॥ ४ ॥ सत्रोदाहरणयो व्याख्या ॥ शंकुनरः प्रदीपतलशंकुतलयोरंतरेण

गुणपः विगतः नरोच्चस्मात्तद्धिन्नांतरस्य तद्दीपशिरवोच्चंच तेन भक्तः सन्नशंकुछायास्यात्

उदाहरणं शंकुप्रदीपांतरमितिस्पष्टं ॥ न्यासः प्रथशंकुर्द्वादशांगुलत्वाद्धस्तात्मितः १/२

अयंप्रदीपतलशंकुतलांतरेण गुणितः ३ १/२ सन् जातो भाज्यः ३ छ दशघ्ने सदीनांदी

पशिरवोच्चं सवर्णितं ४ शंकुना विशोधितं जातो भाजकः ५ अनेनभगानितो भाज्यः

यंशु भक्तो जातो छायाहस्तार्धमितं ३ अत्रोपपत्तिः ॥ त्रिसाधुक्षेत्रे द्वे शोदी

पकलिकानिध्यायतस्याङ्गुरस्तादृग्मितंतरेन्यस्तस्य द्वादशांगुलशं

कोः छायाज्ञानार्थमुपातः एवमत्र यथाः दीपशिरवोच्चमधिकतयाः शं

कुछायायाःप्रपचः दीनीचत्वे छायायाः प्रपचयः ॥ दीपासकाशाद्दुमार्गे लाकलीग

त्वानीयमानस्यशंकुछायावृद्धिगतिए वंदीपशिखाशंकुमितमो व्यविरायत्तत्र

दिपेन्यस्तोसतापूर्वतः कलीगत्वानीयमानस्यशंकुतललंगतितथाचदीपशंकुतलां

तरसमिभुजः ३ शंकुर्दीपोच्चंकोटिः ५ अतोनुपातः यदिशंकूनितदीपोच्चमि

तयाकोट्याशंकुप्रदीपांतरंलभ्यतेभुजस्तर्हिशंकुमितयाकिंलब्धं ३/२ १/२ शंकु

८३

नाप्रदीपशंकुंतरंलभ्यते विनरदीपशिरवोच्चमक्ताफलंशंकुछायेत्युपपन्नं ॥४॥

अथदीपोच्चज्ञानार्थमाहस्तत्रवृत्तं ॥ छायाहते तु नरदीप 1617/2006

तलांतरघ्नेशंकौ न वे लन रयुतेरव जुदीपकौच्च ॥ शंकौ नर श्वदीपतलंच योरं

तरंगुणितेछायायामक्ते शंकुयुते दीपोच्चं भवेत् रव रनु नि श्चितं अत्रोदाह

रणंवृतं प्रदीपशंकंतर भरिति स्पष्टं ॥ प्रदीपशंकंतरहस्तोहस्ताच्छायोगु

लैः षोडशामिः समाचेत ॥ दीपोच्छ्रितिः स्यात्कियतीतदासु प्रदीपशंकंकु

तरमुच्यतां मे ॥५॥ दीपनरांतरहस्ताः ३ शंकु १/२ छाया ३/२ शंकु १/२ दीपशं

कंतरमुच्यतां मे ॥ स्यालांतरे ३ गुणितं ३/२ जिन्नभागहारविधिनाछायया

भक्तः ३ मियोहाराभ्यामितिसदृशनाशंकुनानेन ३/२ समछे २/४ इत्युतः ३/२ हरं हृते

फलंदीपोच्चं जातं ५ क्षेत्रदर्शनं उपपत्तिरनुपातेन यदिशंकुछायामितेभुजेशंकुः कोटि स्तर्हि

दीपशंकुंतरमितेन किं मिति फलं शंकुनितदीपशिरवोच्चं तस्मिन्दीपयुते दीपो

च्चस्यादित्युपपन्नं ॥ अथदीपशंकुंतरज्ञानार्थमाह दीपशंकुतरनुच्चतामिसस्य

नो

साधनी भः तस्य त्रैराशिकं वदन्नाह द्विशंकुदीपेति ॥ विशंकुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा शंकूद्धृता दी
पनरांतरं स्यात् ॥ विगतः शंकुर्यस्मात् दीपौच्च्यात् सा विशंकुदीपोच्छ्रायस्तेन गुणिता या भा सा शं
कुच्छायासमानरोद्धृता सती दीपशंक्वंतरं स्यात् ॥ अत्रोदाहरणार्थं पूर्वोक्तस्यैव न्यासः ॥
दीपोच्छ्रयः ९ शंकुः १२ नारहितं अनेन शंकुच्छाया गुणिता शं हृता छायाहृता स
तीजाता दीपशंक्वंतर हस्ताः ३ ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ त्रैराशिकेन यदि शंकुमितकोटेश्छा
याभुजस्तर्हि शंकूनितदीपोच्छ्रितया कोटेः कः अत्र छायशंकूनि च
दीपोच्छ्रयेण गुणिता शंकूद्धृता फलं दीपनरांतरं स्यादित्युपपन्नं ॥ अथ छायान्तरदीपो
च्छ्रायांतरभुवोर्ज्ञानार्थं सूत्रं सार्धवृत्तं छायाग्रयोरिति ॥ तथा त्रैराशिकेनेति च ॥ छा
याग्रयोरंतरसंगुणा भा छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ॥ भूः शंकुघातः प्रभया विभक्तः प्र
जायते दीपशिखौच्च्यमेवं ॥ त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वं ॥७॥
भा शंकुच्छाया छाययोर्द्वयोरग्रयोरन्तरेण गुणिता सती फलं दीपच्छायाग्रयोरंतरं भूमि
स्यात् अथ भास्याः भुवः शंकोः स्वपरस्य हतिः शंकुच्छायोद्धृता सती दीपोच्छ्रता भवेत् ८३

एवं त्रैराशिकेन व्याप्तमिदं गणितं तत्राह त्रैराशिकेनेत्यादि यदेतदुक्तं
तत्त्रैराशिकेनैव स्वभेदैर्व्याप्तं क्रमोत्क्रमस्य संचारपंचसप्तराशिकादिभिः सिमित्य
र्थः हरिणा विश्वमिव स्वभेदैर्व्याप्तं तस्यानंतता चार्येयं व्यक्तीकरिष्यते ॥ अत्रो
दाहरणं वृत्तं ॥ शंकोरिति ॥ शंकोर्भार्कमितांगुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टांगुला छा
याग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः ॥ तस्यैवार्कमितांगुला यदि तदा शंकुप्रदीपांत
रं दीपौच्च्यं च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥ ८ ॥ हे सुमते अर्कमितांगुलस्या
द्रस्य शंकोर्भा छाया अष्टांगुला दृष्टा किल ततः प्रथमशंकुच्छायाग्राभिमुखे हस्तद्वयमित
देशे न्यस्तस्यारोपितस्य तस्यैव शंकोर्भा छाया द्वादशांगुला यदि तदा शंकुदीपान्तरं दी
पौच्च्यं च कियद्वद छायाभिधानां व्यवहृतिं वेत्सि चेत् अत्र द्वितीयच्छाया हस्तद्व
ये न्यस्तस्य द्वितीयशंकोरस्य चत्वारिंशदंगुलात्मकमंतरं ४८ अथ अग्रयोरंतरायेक्षया
प्रथमछाया ८ शंकोरंतरं ४८ स्यात् तात्ताज्ञातं ५६ द्वितीयछायायुतं जा
तं छायाग्रयोरंतरमंगुलात्मकं ५२ अथ छायाग्रयोरंतरेण ५२ छायेन १२ गुणिते ४१५

169/2006
84

९२४ कमाछायाप्रमाणोतर ४ भक्ते लब्धे द्वीपशंकुमान्यांतरे १०४।१५९ तत्र द्वीपत्तल प्रथम शंकुछायाग्रांतरं भूमानं द्वीपतलस्तन्द्वितिकुछायाग्रयोरंतरं भूमानं १५९ अथ द्वीपोच्च ज्ञानार्थमाह भूशंकुरिति भुवो १०४।१५९ शंकुना १२ गुणिते प्रभाभ्यां ८।। रवि भक्ते जातमुच्चय द्वीपशिरवौ अमरगुणा लब्धं १५६।१५९ तच्च तु विंशत्या भक्तं जाजातं

करात्मकं २ ग्रकद्वीशं नं च याय तारधिकाता व। २६ भ्य तेत हि छाया द्विभिरे ७।४ भक्ताफलं छायाद्विपत अथाप्युपपत्तिरनुपातोतनैव प्रथमछायातो द्वितिय छाया तावयवेन यदि छायाग्रांतरलभ्या भूल भ्य प्रथ छायाग्रांतरे ७।४ प्रथ छाया गुणत्या छायांतरे तर भूलभ्यते अभ्र शंकु घात इत्यनुपा तः यदि छायाभुने शंकुः कोटिस्तदा भूलभ्ये भुजे किमिति अत्र ८ १२ ।१०४ तृषाभ्य १२।१२।१५९ लब्धं द्वीपोच्चमुच्चय त्रसममेव २९ अथ पूर्वे स्तोपपत्ति कमेत्वार्यो वद्दिश वचित्यादि स्पष्ट ।। अथ प्रा कू प्यित त्रैराशिक स्य भगवत ईश्वर स्य च द्वीकुर्वेन्नुपसंहरति यथेति ।। यथा भगवता नाम षडुणैश्वर्यवतामुच्चस्य चतु

६४

त्तिं च स्थितिं चैव भूता नाम गतिं गतिं।। वेतिवि ध्याम विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगव न्निरुक्ते एतेन भगवता गिरिशेन शंभुना भक्त जनानां भो लोपिंडादि नामनः क्लेशापसर्पो नए व हरिणो याधो भेकलाद्याः स्यायशांता अपशवः परिकीर्त्तितातेषामाधेपति र्थस्मात्स्मात्स पशुपति शिवः अगच्छ तिउत्पत्ति स्थिति प्रलयं यत्रो नीति जगतस्य स्व माय या सादितस्य स्थिरस्य राशिकस्य जनना दि विनेन तद्रूक्ते वि शंभुना शिवं प्रतिम हामारत्ते ।। अपमाघेन स्ववीर्ये गास्तजस्य व स्मिन्नुप शितित या चेमार्कंडेयवाक्यं यं चुर्खिंचिदिदं स्य र्यभाति नानात्मकं जगत् बीजं स्वमस्य विश्वात्मन्न व्ययं शास्त्रि रवरे तितत्वं स फलं भु यना नि भूतनु वादि निगरये भेरु रुहिमादि प्रुरव्या नद्यो जान्हवी प्रवो अप स्सुरा प्रभ्र रप्रभ्रत यः सुराः ब्रह्मेन्द्राद्याः नराः व्यासाद्याः नगरराशि काश्यादि नित द्वादिभेदे स्वभेदै विवर्ते रूपिएा तेनैवे वे रोएायया जगत् व्याप्तं न तथा रविल समपि गणितं त्रैराशिकेएास्व भेदैः प्राङ्गिरूपितैर्व्यस्त कमन्त्रिराशि पंचराश्याद्गुणितासिद्धः किमन व्यप्यासेने साशंक्याह वर्गेति वर्गोवर्गपदं घनपदं संस्यज्य युक्तुएयते इत्यपि पाठांतरं वायत्किं चिदिसपि।। यत्किंचिद्गुणभागहार विधिना बीजे त्रवाग्गेएयते तत्पैरा

1711
2006

85

शिक्रमेणनिर्मलधियामेवाधियामेवावगम्यं विहायानतघट्टहधासमद्यादिजडधीधीवृद्धिबुध्याबुधैस्तद्भे
दानसुगमान्विधायरचितंप्राज्ञैःप्रकीर्णादिकं॥ बीजगणितेत्रयायांवायस्त्रिंचिकुट्टनभागहारविधि
नागण्यतेसंख्यागोचरीक्रियतेतदखिलंत्रैराशिकमेवनन्वेवंचेत्तर्हि यावदिरमुक्तंवर्गोवर्गेपदंइत्या
दिगणितंतद्भिन्नमभिन्नमिवकथमवगम्यतेतत्राहतत्तुनिर्मलधीयांतारतीक्ष्णत्वमत्तिमोज्ज्वलबुधि
मत्तांसानिनामेवावगम्यनान्येषामित्यर्थः॥अथैतस्याअस्तेबुद्धिमद्भिर्भेद्यंतरेणप्रकीर्णादिकमुक्ता
तद्भेदानत्रैराशिकमेदानसुगमान्विधायरचितं अथमधेःपाटीगणितबीजगणितेषुयत्कुट्टकप्यतेभज्य
तेतदपित्रैराशिकमेवतत्सुधीयामेवावगंतुयोग्यंतुयोग्यंतथाहि॥ पः॥ यावदणांचतुर्भिर्गुणनेक्रम
त्रैराशिकं यद्येकगुणनषट्त्स्युस्तर्हि चतुर्गुणैः कियंतःस्युः॥ १।४।६ इच्छास्थानीयगुणकेनेच्छफलस्थानी
याःषड्गुणिताः२४प्रमाणभूतेनैकेनभक्ताफलंतुल्यमेवएवंभागहारेप्यस्तत्रैराशिकंयथायद्य
केनैभक्ताश्चतुर्विंशतिःस्युस्तर्हिचतुर्भिर्विभक्ताःकतिस्युः॥१।२४।४ इत्यत्रेच्छावद्धफलेहासाद
श्यतेऽतःफलंप्रमाणगुणंइच्छया ६ अतउक्तंगणथानुपातप्रकारेणगुणनेभजनेचक्रि
यमाणेमुग्धानामसायासेनभावार्थइतिक्रमानुपातेप्रमाणभूतैस्तस्यैकस्यानुपयोगात्साजे ८८

कतेइच्छयैवगुणनभजनेवास्ततमतःप्रोक्तंतद्भेदानसुगमानितिसर्वमुपपन्नं॥ ॥इति श्रीमद्दै
स्त्रनिकरालंकरणधनेश्वरविरचितेलीलावतीभूषणेलीलावत्युदाहरणोपपाद्याख्यहारःसमाप्तः॥ ॥
अथकुट्टकस्यभाज्यहारयोःपरस्परभजनेनयावदेकोऽवशिष्यतेतावदिधौक्तिप्रमाणेफलवल्लीरूपयोभा
ज्यभाजकयोःशिष्टत्वाद्गुणीभूतमेवभवतीतिलक्षणयाकुट्टकइत्यभिधानं समुचितं अथतत्र
प्रसक्तस्यसंभवासंभवंवक्तैकेन॥भाज्योहारइति॥ ॥भाज्योहारःक्षेपकश्चापवर्त्यःकेनाप्यादौ
संभवेकुट्टकार्थं॥येनछिन्नौभाज्यहारौनतेनक्षेपश्चेत्तदुष्टमुद्दिष्टमेव॥१॥आदौसंभवेसतिकेनापि
केनभाज्योहारःक्षेपकश्चापवर्त्यः॥अत्रभजितुंयोग्योभाज्यःह्रियतेऽनेनेतिहारःक्षिप्यतेयुज्यतेसौ
क्षेपकःएवमेतत्त्रयोपियत्रस्युस्तत्रैवकुट्टकःअन्योपिविशेषोस्तियदवपर्त्यसंयुक्तपरमपवर्त्याएवेतिनि
यमोपिनेतिसूचितं अपवर्तनेपिसंभवासंभवविशेषमाहयेनभाज्यहारौछिन्नौतेनक्षे
पोनछिन्नश्चेत्तदुष्टदिष्टमेवंचकोऽपिस्यादित्यर्थः॥छिन्नोनामापवर्तितइतिबोध्यं॥अथा
पवर्तनेकर्तव्यप्राप्तेकेनाप्यंकेनभाज्यहारक्षेपाअपवर्त्याइतिजनितभ्रांतिभाजांछात्राणां
संशयंनिराकुर्वन्नाहपरस्परमिति॥परस्परंभाजितयोर्ययोर्यच्छेषंतयोःस्यादपवर्तनंतत्॥तेनापवर्ते
नविभाजितौयौतौभाज्यहारौदृढसंज्ञिकौस्तः॥२॥ययोर्द्वयोर्भाज्यभाजकयोःपरस्परंभाजितयोःसतो
र्यःशेषकःसततयोरपवर्तकःनिःशेषभागहारेकारणभूतोऽपवर्तःएवमनयवरिष्ठावर्तेपेन

173/2006
96

स्यातां तेनोक्तेन यौ भाज्यहारौ तावपवर्तितौ दृढसंज्ञौ स्तः क्षेपोपि तेनापवर्तितेन विभाज्य इत्यनुक्तमपि ज्ञा
तव्यं यतो भाज्यहारावित्ति तूपलक्षणमेव तस्माद्भाज्यहारक्षेपा अपवर्तिताः सन्तस्त्रयोपि दृढसंज्ञाः स्युरित्य
र्थः अथ वल्लीमाह मिथ इति स्वोर्ध्वे हतेति ॥ एवमित्यनेन मिथो भजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्भाज्ये भवति रूपं ॥
फलान्यधोधस्तदधो निवेश्य क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन ॥ ३ ॥ स्वोर्ध्वे हतेन्त्येन युतेन्त्यं तद्वत्संमुहुः स्यादि
ति राशियुग्मं ॥ ऊर्ध्वो विभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण ॥ ४ ॥ एवं तदैवात्र यदा समास्ताः स्युर्ल
ब्धयः स्युर्विषमास्तदानीं ॥ यथागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः ॥ ५ ॥ तौ प्रसिद्धौ पू
र्वागतौ दृढभाज्यहारौ मिथः परस्परं तावत्सर्वतो भजेत् यावद्दृढभाज्ये रूपमेकं अवशिष्यते अथ भजनेन ये
मा लब्ध्यानि फलानि वल्ली वदधोधः स्थाप्यानि तदधः क्षेपः तदधः शून्यं च स्थाप्यं उपान्तिमेन अंत्यांको प
रितेनेन स्वोर्ध्वे हतेस्याधःस्थेनयुक्ते सिति अंत्यं सबधिःस्थं सजेत् अथ पूर्वे उपान्तिमो यः प्राक्नेसइहा
निमं स्वस्तेन पर्यवसन्नः तदूर्ध्वे स्यादुपान्तिमः सम्भूतः तेन स्वोर्ध्वे हते संस्त्यजेदिति वारं वारं सर्वोपरि तेने
उपान्त्य हतेंत्ययुतेंत्यस्त्यक्ते चउपान्तिमाभावाद्धा वद्राशियुग्ममवशिष्यते तावदयं विधिरित्यर्थः तत्र
राशियुग्मे ऊर्ध्वो कराशिः दृढभाज्येन तष्टः सन् शेषं फलं स्याल्लब्धिरित्यर्थः तस्मिन् राशौ न शेषमेव
ग्राह्यं फलं साज्यं यत्र भागहारेण फलस्यानुपयोगः स्यात् तत्र तष्ट इति सांकेतिकः शब्दः प्रयुज्यते अथा
न्योधःस्थितो यो राशिः स दृढहारेण तष्टः सन् शेषं गुणः स्यात् लब्धिगुणास्वाने इति करणं यमाहराय

मनेन प्रकारेण तदैव स्याद्यत्र कुट्टके याः लब्धयो वल्लीरूपाः समाः द्व्यादिकाः स्युः अथ यदा विषमाः स्युस्त्र्यादि
काश्चेत्तदा यथागतौ उक्तविधिना आगतौ लब्धिगुणौ स्वतक्षणात् दृढभाज्यहाररूपाच्छोध्यौ शेषतुल्यौ ल 175/2006
ब्धिगुणौ स्तः अतस्तक्षणविशोध्यो यो हारः स तक्षणमुच्यते ॥ प्रश्नोदाहरणं ॥ एकविंशतिः तिः ॥ एकविं
शतियुतं शतद्वयं यद्गुणं गणक पंचषष्टियुक् ॥ पंचवर्जितशतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तं ॥ ३ ॥ भोः
गणक यद्गुणं पंचषष्टि ६५ युक्त एकविंशतियुतं शतद्वयं २२१ पंचवर्जितशतद्वयोद्धृतं १९५ तं सत् शुद्धिमेति निः
भाज्य २२१ हार १९५ क्षेप ६५ शेषं भवेत् तं गुणकं वदेति प्रश्नार्थः न्यासः भाज्यः २२१ क्षेपः ६५ परस्परं भाजितयोरिति सूत्रेण साध्यते यथा हारेण १९५
भाज्ये भक्ते शेषं २६ अनेन हार १९५ भक्ते शेषं १३ जातोपवर्तांकः १३ अनेन भाज्यहारक्षेपा अपवर्तितास्तदा
जातो दृढसंज्ञकाः भाज्य १७ हार १५ क्षेपः ५ अत्रापवर्तनेन तु अक्षराणां लब्धीकरणार्थमेव अथ वल्लीमिथ इति दृ
ढौ भाज्यहारौ १७ हरेण १५ भाज्ये १७ भक्ते लब्धं १ वल्ल्यां न्यस्तं शेषेण २ हरे १५ भक्ते लब्धं ७ वल्ल्यां न्यस्तं शेषं १ या
वद्भाज्ये भवेदिति रूपमित्युक्तेनेतः परं अत्र विभाज्यराशेः न केवलं भाज्य एव न बोध्यः रूपं मिथो भजनेक
र्तव्ये शाते हरस्यापि विभाज्यत्वात् एवं फलानि १ ७ तदधः क्षेपः ५ निन्यस्य तदधः शून्यं च न्यस्य जाता वल्ली १ ७ ५ ० उप
तिमे ५ न स्वोर्ध्वे हते ३५ त्येन ० युते ३५ स्वोर्ध्वे हते ३५ अंत्यं ५ युते ४० त्यक्ते जाते जातं राशि
द्वयं ४० ३५ अत्र समलब्धित्वात् दृढभाज्येन १७ ऊर्ध्वराशिस्तष्टः शेषं लब्धिः ६ तदधो यो राशिः द्वयं ३५ हरेण १५ तष्टः
शेषं गुणकः ५ अत्रापि विशेषः यदा भाज्यहाराभ्यां राशियुग्मं तष्टं तु न तदा कान्तेतदा यथागतं राशियुग्ममेव

लब्धिगुणाविति बोध्यं अनयोः प्रतीत्यर्थं ययोर्दृढकरणं क्रियते तथाहि भाज्यः २२१ गुणकेन ५ गुणितः ११०५ क्षेपेण
६५ युतः ११७० हारेण १९५ हृतजाता लब्धिः ६ लब्धिः एवं स्वतक्षणमिष्टगुणमिति वक्ष्यमाणविधिना एकेष्टगु
णे स्वस्वतक्षणे १७।१५ लब्धिगुणाभ्यां ६।५ युते २३।२० जातौ लब्धिगुणौ प्राग्वद्भाज्यः २२१ गुणकेन २० गुणितः
४४२० क्षेपयुतः ४४८५ हरेण १९५ हृतः जाता लब्धिः २३ एवं द्व्यादिगुणितनतक्षणलब्धिगुणयुते बोध्यं द्वि
केष्टेन वा ४०।३५ त्रिकेण वा ५७।५० अथ भाज्यहरक्षेपाणामन्यतरस्यापवर्तासंभवे सति विशेषमाह भवति
तीप्रकारांतरेण भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोः समपवर्तितयोरथवा गुणः ॥ भवति यो युतिभाज्यकयोः पुनः
स च भवेदपवर्तनसंगुणः ॥७॥ अथवा युतिभाज्ययोः क्षेपभाज्ययोरपवर्तितयोः सतोः कुट्टकविधेः सकाशाद्यः पू
र्वप्रकारेण गुणो भवति क्षेपभाज्यौ येनापवर्तितौ तौ सतौ शुद्धौ जातौ तेनैव हारेण शुद्धेऽपि गुणो भवत्येवेत्यर्थः अत्र गुण
स्तु यथागत एव लब्धिरपवर्तकांकघ्ना स्यात् अथ युतिभाजकयोरिति क्षेपभाजकौ येनापवर्तितौ तेन भाज्येन शु
द्धेऽपि प्राग्वद्विधौ क्रियमाणे लब्धिगुणौ स्यातां तामेव परमत्र गुणोपवर्तनेन संगुणः कार्यः यतो भाज्याल्लब्धिराप्त
िभाजकाद्गुण आयातीति हेतोः ॥ अथोदाहरणं शतमिति ॥ शतं हतं येन युतं नवत्या विवर्जितं वा विहृतं
त्रिषष्ट्या ॥ निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं पटीयान् यदि कुट्टकेऽसि ॥ भोः गणक शतं येन नवत्या ९० युतं वा वियुतं
त्रिषष्ट्या ६३ विहृतं सत् निरग्रकं स्यान्निःशेषं स्यात्तं गुणकं यदि कुट्टके अतिशयेन पटुरसि चेद्वद न्यासः ॥ भा
ज्यः १०० हारः ६३ क्षेपकः ९० अत्रापि प्राग्वत् भाज्यो हार इति तु न संभवति भाज्यहारक्षेपापवर्तनासंभवा ८९

त्मिथो भजेत्तावित्यादिना साधयामः भाज्ये १०० हारे ६३ भक्ते लब्धं १ वल्ल्यां न्यस्तं शेषेण ३७ हारो ६३ भक्ते लब्धं वल्ल्यां
१ न्यस्तं एवं लब्धानि वल्लीपंक्त्यां विन्यस्य तदधः क्षेपं तदधः शून्यं च न्यस्य जाता फलवल्ली ॥ पूर्ववदुपांतिमेन
स्वोर्ध्वे हते स्वेन युते इत्यादिना जातं राशियुग्मं १८७० क्रमाद्भाज्यहराभ्यां तक्षितं तत्समे त्वाज्जातौ लब्धि लब्धि ३
गुणौ ३०।१८ अथवा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्तितौ १०।९ अतोप्युक्तवत्कृतिं फलवल्ली सक्षेपरवा अत्र लब्धि
पंक्तौ पंच फलान्यतोऽस्याः विसमत्वाद्यथागतौ लब्धिगुणौ विशोध्याविति विशेषो भविता स्ति अथो
पांतिमेन स्वोर्ध्वे हते स्वेन युते इत्यादिना जातं राशियुग्मं क्रमेण भाज्यहाराभ्यां ६३ तक्षितं जातौ ल
ब्धिगुणौ ७।५ विसमवल्लीत्वात्स्वतक्षणाभ्यां १०।६३ शोधितौ ३।१८ अत्र लब्धिरपवर्तनेन १० गुणि
ता गुणस्तु यथागत एवेति जातौ ३०।१८ एवं नोचेन्नाम लब्धिर्न ग्राह्या ते चेद्गुणघ्नाद्भाज्यात्क्षेपयुते हरभ
क्ते च लब्धिः ३० अथ प्रतीत्यर्थं शतं १०० गुणेन १८ गुणितं १८०० नवत्या ९० युतं त्रिषष्ट्या ६३ भाजेदत्ते जाता लब्धिः
सैव ३० अथवा क्षेपहरौ ९०।६३ नवभिः ९ रपवर्तितौ हा० ७ क्षे० १० भाज्ये १०० पवर्तनं न संभवति पूर्ववज्जाता
फलवल्ली सक्षेपरवा प्राग्वज्जातं राशियुग्मं भाज्यहाराभ्यां १००।७ तष्टं शेषं लब्धिगुणौ ३०।२ गु
णोपवर्तनेन ९ गुणितः एवं जातौ तावेवापि गुणौ ३०।१८ अथैतौ एकेष्टेन गुणितौ स्वस्वहारेण
१००।६३ युतौ तदा जातौ लब्धिगुणौ १३०।८१ एवं द्व्यादिकेष्टेन वा लब्धिगुणौ स्यातां ताभ्याममि प्रतिरूपा
दनियाः अथवा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्तितौ १०।९ पुनर्हारक्षेपौ नवभिः ९ रपवर्तितौ न्यासः भा० १० क्षे० १ प्राग्वद्वल्ली जातौ

1147/2006
88

राशी ३ इमौ भाज्यहाराभ्यां १० तष्टितुं न संभवतः अत इमावेवाप्तिगुणौ ३।२ अथ भाज्यस्तु पूर्ववद्दशभिरपवर्तितो
ऽस्ति अतो दशगुणिता लब्धिः ३० पुनर्हारस्तु नवभिरपवर्तितोऽस्ति अतो गुणस्तु नवगुणः १८ एवं जातौ लब्धिगुणौ
तावेव ३०।१८ एवमेतौ एककेष्टे १ घ्नस्वतक्षणाभ्यां १००।९० युतौ ७०।८१ द्विगुणाभ्यां स्वतक्षणाभ्यां २००।१८० यु
तौ जातौ लब्धिगुणौ २३०।१९८ इत्यादि॥ अत्रोपपत्तिः॥ तष्टलब्धेः प्रयोजनाभावाद्यद्यपि क्षेपभाज्यावपवर्तितौ तथापि गु
णो लभ्यते एवं यतो गुणस्य हरान्तःपातित्वं दृष्टं पूर्वं हरे तु अविकृते गुणोऽप्यविकृत एव स्यात् उक्तं भवति कुट्टविधेरि
ति भवति योयुतिर्भाज्यकयोरिति च तत्र क्षेपभाजकयोरपवर्तेन कृते सति हरापेक्षया भाज्ये हि अपवर्तीकृते गुणोऽधिको
ऽतः एवं हरस्य न्यूनत्वादन्तःपातिगुणोऽपि अपवर्तांकगुणेन न्यूनो वृत्तसयद्यपवृत्तौ केनेगुणयेतेन दृगुणकः स्यात्
इति सर्वमनवद्यं॥ अथ ऋणक्षेपाभिप्रायेणोदाहरणं गुणलब्ध्योः सिध्यर्थमनुष्टुभाह॥ क्षेपजे इति॥ क्षे
पजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती स्तो विशुद्धिजे॥ ॥क्षेपाज्जाते क्षेपजे गुणाप्ती स्वाभिर्लब्धिः स्वतक्षणाच्चाभूद्दृ
भाज्यहाररूपाच्छुद्धे सत्यौ वियोगजे भवतः ऋणक्षेपाभिप्रायेणास्यार्थः उदाहरणस्थानार्थं पूर्वयोर्गुणलब्ध्योर्न्यासः
१८।३० स्वतक्षणाभ्यां ९०।१०० शुद्धे जाते गुणाप्ती शुद्धिजे ७२।७० तथाहि शत १०० गुणकेन ५४ गुणितं ५४००
नवसा ९० विवर्जितं ५३१० त्रिषष्ट्याभक्तं जाता लब्धिः ७० अत्रापीष्टाहते स्वतक्षणाभ्यां मिसादि गुणाप्ती ७२।
७० एकेष्टहतस्वतक्षणाभ्यां ९०।१०० युते १६२।१७० द्विकेष्टेन वा २५२।२७० त्रिकेष्टेन वा ३४२।३७० अन्यदप्यु
दाहरणं पद्गुणोति स्पष्टं॥ पड्गुणगणकषष्टिरन्विता वर्जिता च दशभिः षडुत्तरैः॥ स्याद्योदशहृता निरग्र ८८

कोतं गुणं कथय यमपि यकयक॥८॥ न्यासः ५० क्षे ०।६ पूर्ववज्जाता फललब्धिः सक्षेपरवौ स्वोर्द्धे हतें
त्येन तस्मादिना राशी ३।८ इमौ भाज्यहराभ्यां ६०।१३ तष्टौ जातौ क्षेपजौ लब्धिगुणौ ८।२ लब्धिनोवि
षमत्वात्स्वतक्षणाभ्यां ६०।१३ शोधितौ जातौ फलगुणौ ५२।११ धनक्षेपे बोध्यौ व्यथाष छिः गुणाः
११ घ्नाः ६६० क्षेप ६ युताः ६६६ हारः १३ हृता लब्धिः ५२ अथ ऋणक्षेपे तु इमौ ५२।११ स्वतक्ष ताच्छुद्धे
कार्यौ तदा एवं कृते लब्धिगुणौ ८।२ अत्रोपपत्तिरुपान्तिमेन स्वोर्द्धे हते इत्यादिना ऋणक्षेपेणाफलवृद्ध्याः
गुणाने त्रिकियमालोपङ्गाशियुग्मं तदागतमेव स्यात् अतो लब्धिगुणौ ऋणावेव तदिष्टाहत स्वहारे
त्यादिना स्वतक्षणयोजने क्रियमाणे धनत्वात्योरन्तरमेव योग इति कृत्वा स्वतक्षणाभ्यां शोधिते भवतः
इत्युपपन्नं॥ अथान्यद्विशेषसूत्रं सार्द्धयानुष्टुभाह॥ गुणलब्ध्योरिति॥ क्षेपे तिथा गुणलब्ध्योः समं ग्रा
ह्यं धीमता तस्रोफलं॥ हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत्॥९॥ क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ
तु वर्जिता॥१०॥ बुद्धिमता तक्षणो गुणलब्ध्योः समं फलं ग्राह्यं अपवर्त्याभिप्रोभज्ये दिसादिनाव ध्वनिं कृत्वा
ततः स्वोर्द्धे हतेंऽत्येनेत्यादिना राशियुग्मं विधाय तस्य भाज्यहाराभ्यां तक्षणे कृते गुणलब्ध्योः स्याद्ने फलं
सममेव ग्राह्यं अतोऽस्याधिकफलसंभवेऽपि न ग्राह्यमित्यर्थः हरतष्ट इति॥ यदा क्षेपो धनं तदा तं हरेण
संतक्ष्य प्राग्वद्गुणलब्धी स्यातां परं तु लब्धिर्या पूर्वागता सा क्षेपस्य तक्षणे भागहरणं तत्र यत्फलं तेन
युता कार्या एवं सति लब्धिः स्यात् क्षेपः शुद्धौ तु ऋणक्षेपश्चेत्तदा क्षेपतक्षणफलेनाकार्या साऽस्ति भ

वृति॥अत्रोदाहरणमनुष्टुप् येनेतिस्पष्टं॥येनसंगुणिताः पंचत्रयोविंशतिसंयुताः॥वर्जितावात्रि
भिर्भक्तानिरग्राः स्युः सकोगुणः॥११॥न्यासः भा०५हा०३क्षे०२३फलंचवल्ली १ ३ । प्रष्टे द्विवद्राशियुग्मं
१३।२३भाजेन५हारेणच३तष्टंसदृभयोः समंफलं याप्यमित्युक्तेरुद्धोराशी २३ । १८ स्वहर ५ तष्टल
भ्यंतेनयत्या अधोराशौ२३हार३तष्टसमलब्धाते याप्याः तयो४ प्राग्वज्जोतैगुणाप्तीननुकथमि
दमेवमित्याशंक्यारुपयाराशि१३।२३उभयोभाजकहारभ्यांतक्षितयोः समेवयाप्याः एवंप्राप्तेऽप
योराशित्रयोविंशतिस्वहरेण३समपवार्तष्टः सिष्टद्वयंअपमेवगुण अथफलसाम्यायषट्चच
त्वारिंशान्मितालब्धिः एवंजातेगुणाप्ति२।११अथक्षेपजेइतिक्षपजेगुणाप्ति२।११तक्षणातद्धार
भाज्यरूपात्४।५शुद्धेजाते१।८ अत्रद्वेत्रि३भ्यः शुद्धेद्वेशेषं गुणः एकाद्शपंचभ्योनशुद्धः अतोधि
कोमशोधनेकृतेशेषं ६ एवलब्धिः एवंजाते१।६ अयपृष्टाहतस्वस्वहरेणेतिद्विगुणाभ्यांस्वहरा
भ्यां६।१० युतेजातेगुणाप्ति ७।१६ यतोनैर्थयोरंतरमेवयोगइतिअथकप्रक्रियास्तेअत्रप्रति
सर्गपंचगुणकेनगुणिताः ५ त्रयोविंशति२३वर्जिताइतिसूत्रेऽस्तिपरंरूपलब्धिर्वास्तंचैव५त्र
योविंशतेः सकाशाद्वर्जिताः शेषं १८ त्रिभि३र्भक्तं जातासैवलब्धिः॥एवंसर्वत्रावगम्यं॥ ॥अ
थहरतष्टेधनक्षेपइति॥हरेण३क्षेप२३तष्टइत्यादिशिष्टमेवक्षेपंविधायन्यासः भा५हा३क्षे२मि
थोभजेतौद्वठभाज्यहारावितादिनापूर्ववद्वल्ली क्षेपरवा १ रवोर्द्धेहतेइतिजातौराशी ७।२ भा

181
2006

न्तरराभ्यां५।३तक्षणात्लभावान्तरमावेव४।२लब्धिगुणौ अत्रलब्धिस्वक्षेपतक्षणेजाभा७घास्त
निजातौलब्धिगुणौ१६।२क्षेपजौस्तः यदाधनक्षेपश्चेततत्रापियथाभाज्य५गुणेन२गुणितेन१०क्षेप२३युते३३ह
र३भक्तेजातालब्धिः ११शुद्धौतुवर्जितेसुत्वे शुद्धेनामऋणक्षेपक्षेपजेगुणाप्ति२।११तक्षणाभ्यां३।५शुद्धेतएवगु
णाप्ति१।६ अत्रापिप्राग्वद्धेणलब्धिरस्तिअथवाएवागतौक्षेपजौलब्धिगुणौ४।२स्वतक्षणाभ्यां५।३शुद्धौजातौविशु
द्धिजौ१।१ अत्रलब्धिः क्षेपतक्षणलाघवेन२जितिमशेषा अतोविपरितशोधनेजाता ऋणलब्धिः३ गुणः१अथधनक्षे
पर्यलब्धिगुणौ३।१द्विगुणास्वहराभ्यांयुतौ४।७धनर्णयोरंतरमेवयोगइतिशुद्धिऋणगताद्विगुणस्वहरो१०धनगतः
०।१०अथगुणकाभावेसंभवेविशेषसूत्रमनुष्टुभाह क्षेपभावइति क्षेपाभावस्तथायत्रक्षेपः शुद्ध्येहरोद्धृतः क्षेपश्च
गुणस्तत्रक्षेपोहारहृतःफलं ११ यत्रक्षेपाभावस्तत्राथवाहारहतः क्षेपोनिःशेषोभवेत्तत्रस्यान्द्वयेगुणकःस्य
तः०यतःस्वभावएवयत्रक्षेपाभावस्तत्रहरेणकिंहार्यं अतस्तत्रगुणाप्तिशून्यमेवभवेतः अथहारभक्तः क्षेपयुक्तलसा
ति लब्धिः अत्रोदाहरणयेनेस्पष्टं येनपंचगुणिताः स्वसंयुताः पंचषष्टिसहिताश्चतथवा स्युस्त्रयोदशहतानिरग्रका
स्तंगुणंगणकमेकथशुमे न्यासः भा५ क्षे०मिथोभजेदितिवल्ली ० अत्रउपांतिमेनस्वोर्द्ध्वेहत्यादिनाक्रियाणोउ
पांतिमस्तुक्षेपः तत्स्थानेशून्यंतेनशून्येनगुणितंशून्यं इतिजातराशी ० इष्टाहतस्वस्वहरेणेति
वागुणाप्ति३।१अथवा२३।१०अथवा३९।१५द्वितीयोदाहरणाय न्यासः भा५ हा१३ क्षे६५ अत्रक्षेपोहारहृतःशु
ध्यतीतिस्वतागुणकः०लब्धिः५यतः मिथोभजेदितिजाताफलवल्लीक्षेपरवा ० उक्तवद्राशियुग्मं३०।३२५
स्वतक्षणाभ्यां५।१३शुद्धे गुणेन०भाज्यो५गुणितः०क्षे६५युतः६५हरेण१३भक्तः लब्धिः५एवंलब्धिगु
णौ५।०इष्टाहतस्वेतितक्षणाभ्यां५।१३युतौ१०।१३अथवा१५।२६अत्रोपपत्तिः यत्रक्षेपाभावस्तत्रमिथो

यजेनोरद्भाज्यतारावि स्यादिनापरस्परभजनात्फलं यद्भ्यांगत्यमाणाथां उपात्तिमेन स्पो देतिनेद्स्यादि नाउपात्ति मस्या
निपस्तुक्षेपः सचमथ्नतेश्व्यमेतः ततोऽद्दराशिगुणानेश्वयमेवभवतिरवगुणः स्यामित्युक्तः अतस्तत्र शून्यमितेगुणाप्ति।
अथक्षेपः शुद्ध इति तत्र हरत छेधनक्षेपतिस्तत्रक्रमेण ताशेणक्षेपस्तत्र सत्रनिरवशेषो भवति अतत्र स्ताप्यपरि
शेषात्क्षेपाभावे शून्यमेव गुण इत्युक्तं अथक्षेपो हारहतः फलमित्युक्तं क्षेपतक्षणं साभाज्यतिस्तत्राथलेष
सिद्ध अथप्रकृते पि क्षेपाभावे वा गुणः शून्यमस्यादित्योच्यते यद्येकगुणः क्षेपो हारहतः सत्र शून्य इति तन्निहि आदिगु
णोपि शुद्धो भविष्यत्येव एवं फलं च हृत्याः क्षेपे गुणिते सति निष्पन्नरा युग्मनध्यं धस्थितो राशीयहारेणभाज्यनेनशे निरव
शेषो भवत्येवात्र तत्र शून्यं गुणको जायते अथक्षेपो हारहत इति तत्फलं नामगुणकगुणिते भाज्ये क्षेपाप्ये हारहृतेन च
लब्धं तथा च प्रकृते गुणः शून्यं तेन भाज्ये गुणिते शून्यमेव भवति तस्मिन् क्षेपयुते हरभक्ते क्षेपस्य हरेण भक्तो
भवतितत्र फलं लब्धि रित्युपपन्नं अथ नानाप्रकारेणयागुणाधारान्यनार्थस्त्वत्रेष्टं हत तत्र स्वहरेणयुक्ते
नभवेता बहुधा गुणाप्ति ३ वाराम्रस्यपर्योक्तेविकल्पः विज्ञप्यथा यत्पूर्वागतेगुणाप्तितेष्टेन चेनचि दिष्टनगुणिता
भ्यां स्वहरस्य हरेभ्यां तरभाज्यरूपाभ्यां युते गुणाप्तिनानेकधा भवेतां अस्योदाहरणस्यव्याप्तिस्फूर्तमेव दर्शिता अत्रोपप
त्तिः क्षेपफलवधयोर्युतियजातं राशियुग्मतस्यैव लब्धिगुणरूपत्वमिति पूर्वमेवोक्तं एतस्याप्येकेष्टघ्नादिगुणास्तत्क्ष
णेनयोगे सतेलब्धिगुणौ भवेतामित्युपपन्नं अथस्थिरकुट्टके करणसूत्रं क्षेपेतितिक्षेपतुरूपयदि वा विशुद्धौ स्यातां क्र
माद्ये गुणकारलब्धी अभिप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते १४ रूपेनामएकांकमितेविशुद्धौ यथो
जनीये ऋणरूपे सति यस्माल्लब्धं ततस्तमाद्गुणलब्धी स्यातां तेइष्टक्षेपविशुद्धिगुणितेसत्यौतथास्वहारतष्टेसात्यौतयो
र्गुणलब्धीस्तः उदाहरणं प्राक्तनोदाहरणस्येवाठभाज्यहारक्षेपस्यन्यासः भा ७ क्षे १ मिथ इति वा इत्रे १ शाशिद्ध्यं ६
हा ५

२०

तराभ्यां ७।११ तक्षणेनर्भवत्यतेइमावेवजातौलब्धिगुणौ ६ एनाभिष्टक्षेपविशुद्धिनिघ्नौ कर्तव्यौ तत्र प्रथममिष्ट एवाभीष्ट
क्षेपः ५ तेन गुणितौ ४०।३५ स्वतक्षणाभ्यां ७।११ तष्टौ जातौ लब्धिगुणौ ५।२ अथक्षेपः अनेन तक्षणाच्छुद्धेरितिक्षेपजो ७ स्वा
तक्षणाभ्यां ७।११ शोधितौ जातौ रूपशुद्धौ समौ लब्धिगुणौ २।८ एतौ अभिष्टक्षेपेन ५ गुणौ ४५।४० स्वतक्षणाभ्यां ७।११ त
शेषं लब्धिगुणौ ११।१० अथ वेनौ चेल्लब्धिगुणौ ६।१ ऋणक्षेपत्वाद्धेतोः स्वतक्षणाभ्यां ७।११ शुद्धौ ११।१० जातेनर्दद ११।१०
अथैत्स्योपयोगं दर्शयति अस्यातिमहत्स्याहं अथैतस्य ग्रहगणिते महानुपयोगोस्ति तं विशदयन्नाह कल्याधशुद्धिरितिकं
ल्याधशुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः तज्जं फलं स्युर्विकलागुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कलादि चाग्रं॥
२५॥ एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः कलावशेषं पलाग्रशुद्धिः कल्याभाज्यः षष्टिः कुदिनानि
हारः एवं च येन भाज्यहारक्षेपात्मकेन प्राग्गुदिष्टविधिना कुट्टकः कार्यः नं च क्षेपो नोक्तः कथं तर्हि कुट्टकः स्यादिति
कः स्यादितिकरतत्कलिनदिपफलिका परस्यपि मुग्धः अल्पं तेपत शुद्धिर्नाम ऋणगत क्षेपइतिमाद्विरूपितत्वात्
अपपर्वं शुद्धिसक्षेपस्वासाध्यानतोगुणाप्ति आनेपत्रगुणस्तु लिप्ताग्रं नाम कलाशेषं लब्धिस्तु विकलाफलानी
त्यर्थः अथो कलाशेषं शुद्धिः कल्या त्रिंशन्मितो ३० भाज्यः कुदिनानि हारः तज्जं फलं लवा गुणस्तु राशिशेषं तदेव शुद्धिद्वा
दशमितो भाज्यः कुदिनानि हरस्तज्जं फलं राशयः गुणस्तु भगणशेषं तदेव शुद्धिः कल्या भगणा भाज्यः कुदिनानि हर तज्जं फलं
भगणाः गणो द्युगणः इत्यादि एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमासा इति एवमनेन प्रकारेणाधिमासावमशेषाभ्यां पुष्पवंतोः सूर्याचं
द्रमसोर्दिवसाः साध्याः यथा कल्याधिमासा भाज्यः रविदिनानि हरः अधिमासशेषं शुद्धिः तज्जं फलं गताधिमासाः
गुणस्तु गतरविदिनानि एवं कल्यावमानि भाज्यः कल्पचंद्रदिनानि हारः अवमशेषं शुद्धिः तज्जं फलं गतावमानि गुण
स्तु गतचंद्रदिवसाः स्यादित्यर्थः अत्रोदाहरणार्थं कल्पादिने कल्पितं भूदिनानि २९११ चंद्रदिनानि २९१९ कल्पित रविदिनानि
२८८० रविभगणाः ८ चंद्रभगणाः १०४ अवमानि ७ अधिमासाः ३ अत्र कल्पादिने सौरचतुष्टयवर्षे ८ गते वैशाख

नु॰ कृ॰ नती पापांभौमे कथितकुल्यगतोर्कसमागण इत्यादिनाहर्गणः साध्यते यथा कल्पगतोर्कसमागणः ४२ विगुणः ८०गतमास
युतः ८९ रवौग्निगुणः १८७० गततिथि ४२ युतः १८७२ एथक् अधिमास ३ गुणः ८४५ अस्माद् त्रिंहिना ५२१८८०७ नाधिमासैर्दिनीकृ
तेः ३० सहितो जातश्चांद्राहर्गणो गं० १५७०२ अधिमासशेषं च २५३५ अथ चांद्राहर्गणोपहिताचम ६७ संगुणः ७०५१४ विधुदिनाः १९६१९
भगताचमो नि २३ अवमशेषं च अथावमाहीने ३ श्चांद्राहर्गणो रहितः जातो रविमध्यमसावनोहर्गणः १८७९ अस्माद् ग्रहचरचक्र
इत्यादिना जातो भगणादि रविः ४।०।१७।४८।१२ विकलाशेषं ७०८ कुट्टकार्थन्यासः भा० १० हा० ४४ क्षे० २८४ प्राग्वत् लब्धि ० रा
शियुग्म ८।५२।८।४३।४६।६ भाज्यहाराभ्यां १०।४८७ तष्टो शेषं जातो षष्ठि हरवर्लब्धिर्गुणा २।३।९ क्षेपजे तक्षणौ गुणिहृत् इत्युक्त
तक्षणाभ्यां शुद्धौ जातौ गुणौ ०।८।४७८ वियोगजौ अथ द्विरुक्ते घ्नस्त्राहराभ्यां २०।९७ युतौ जातौ ७२८।३९२ यः गुणः से
षशुद्धिः भाज्यो हारश्च षष्ठ्या ९ रपवर्त्तिता जाता ६ हा २३।१९०।४८७ अभ्योचयश्री ० राशिद्वयं ६।५६।३३८७२ स्वतहारा
भ्यां १०।४८७ तष्टं शेषं लब्धिगुणाधिगुणौ ३।२५९ योगजे तक्षणाच्छुद्धे इति त क्षणाभ्यां १०।४८७ शुद्धौ ४।२२८ च
तुर्गुणस्तहाराभ्यां ४०।१९४८ युतौ लब्धिमिता कलाः ४४ गुणो २२५१ स्ववर्गसे २३२ षशुद्धिः षष्टिनात्रिंशता हाज्य अपोपि
षष्ट्रि २१ वर्त्तिताः भा० १ हा ४८७ क्षे ३५१ वल्ली ० राशिद्वयं ७२२।७०३५५ स्वहारत ० ष्टं २।२३७ विषमवल्लीत्वात् स्वतक्ष
णाभ्यां ५।४८७ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ २ ३।२२० क्षेपजे तक्षणादिति तक्षणात् ५।४८७ शुद्धौ जातौ २।२६७ इष्टत्रिंश
यत्नगुणितस्वहारेः २।१४५९ युतौ लब्धिम ३५१ मिताः भागाः ७ गुणो राशिशेषं अन्यानि पूर्ववत् अत्रोपपत्तिः ग्रहच
रचक्रहतो दिनसंचयः इत्यादिनाग्रहसाधनार्थं ... भगणाहतात् कुदिनभक्तात् फलं भगणाः शेषं द्वादश
भिसंगुण्य भूदिनैर्भज्यते तत्र लब्धं राशयः शेषं त्रिंशता संगुण्य कुदिनैर्लब्धं भागाः तच्छेषं षष्ट्या संगुण्य कुदिनैर्ल
ब्धं कलाः शेषं षष्ट्या संगुण्य कुदिनैराप्ता विकला तत्र यच्छेषं तद्विकलावशेषं जातमासीत् अस्मादेव विकलात् कला
वशेषयोज्ञानापेक्षायां इदमेव कुट्टकं कल्पितः यत पूर्वाभागहारात् ... भागे हारप्रमाणो विकलाशेषमवशिष्यते त २९

तदधिकमुद्दिरितमासीत् दिनानि तस्मिन्भाज्यादि शुद्धे भाज्यो हि भागहरणेन निःशेषो भविष्यतीति अत उक्तं कल्प्याथ शुद्धि
ति अथ येन कलाशेषेण षष्टिः पूर्वं गुणितासीत् दिनानि तत्र समयस्तौ तं तज्ज्ञानार्थं पूर्ववत् यथा षष्टिर्गुण्यो भूसैवेदानीं वैलो
म्येन भाज्यः कल्पितः तत्र भाजकत्वे कुदिनानामेवात उक्तं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः एवं भाज्यहारक्षेपैः सिद्धे कुट्टक
विधिना यो गुणकः स उत्पद्यते तदेव कलाशेषं स्यात् यतः पूर्वं कलाशेषेण षष्टिर्गुणितासीत् अन्यथा लब्धि रूपमासां विकल
ला भवंतीति यः पूर्वं कलाशेषं गुणितागाः षष्टेः कुदिनैर्भागे विकला स्युः तदुक्तं तत्रोपपत्तेः स्युर्विकला गुणास्तु लिप्ताग्र
मिति अथ वक्ष्यमाणं निपाजाति यमितसंचयं संश्लिष्टकुट्टकार्थं सूत्रं वृत्तेनाह एकोहर इति एको हरश्चेद् गुणकौ वि
भिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यं अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोसौ एको यदा हरश्च परं गु
णको विभिन्नौ तदा विभिन्नौ तदा विभिन्नयोर्गुणकयोरैक्यं भाज्यं कल्प्यं अग्रैक्यं क्षेपं कल्प्यं ... शोध्यः स्यु
द्धिकल्प्य सर्वं अथोक्तवत् कुट्टकेन संसाधितो संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकः भवेत् संश्लेषो योगः तत्संबंधकः कुट्टकः इति नामागु
णावशेषयोगेन साधितत्वार्थः गुणकाभ्यामन्याभ्यां च भाज्यभेदे प्रतिपाद्य तत्कुट्टकविधिनागुणकमानयेत् अत्रोदाहरणं
पंचघ्नः इति स्पष्टोर्थः पंचघ्नराशिर्विहृतात्रिषष्ट्या समावशेषाय स एव राशिः दशाहतस्यादिहतत्रिषष्ट्या चतुर्दशा
ग्रोवद राशिमानं २० न्यासः गुणः ५ हार ३३ क्षे ७ तथा च गु १० हार ३३ क्षे १४ गुणकयोरैक्यं १५ जातो भाज्यः अग्रैक्यं
क्षेपः २१ हरस्तु स एव ३३ अथ पुनः कुट्टकार्थं न्यासः भा० १५ हा० ३३ क्षे २१ त्रयोपि त्रिभिरपवर्त्ताः भा० ५ हा० ११ क्षे० ७
अत्र वल्ली ० १ जातो राशी ७।१२८ भाज्यहाराभ्यां तष्टो २।७ स्वतक्षणाभ्यां ५।११ विशोधितौ जातौ वियोगजौ ३।१४ अथ प्रती
त्यर्थं भाज्यः ५ गुणकेन १४ गुणितः ७० हारेण ३३ भक्तः शेषं ७ पुनः राशिः १४ दशाहतः १४० त्रिषष्ट्या भक्तः शेषं १४ अत्रो
पपत्तिः कुट्टके हि गुणको ... तेन तु भाज्यो ... एकाधिकः ... तयोर्ज्ञात गुणा
भ्यां गुणितयोर्योगो भाज्यो भवति अथैकगुणेन तदेव स्यादिति कृत्वा गुणैक्यमेव भाज्यः कल्पितः अग्रैक्यं च क्षेपो भवति

185/2006 92 92

स्यक्रमणाक्षेपो न यतो विशेषत्वेनाधिकृत्वा स्याः स्याच्छोध्य ते शेषं स्यादिमितयुपप --॥ २ तिर्यक् परंपरया धनं स्यादेकम् स्थाने सति
जिनाविनिन्नुपणे गुरु प्रवर्तत ॥ अथांकपाशव्यवहारं व्याख्यास्यामः तत्र तत्र करणसूत्रमार्या अथ तत्र पाशपरस्प
रग्रथनाविशेषरचनागोष्ठिरंकैः संख्यासिद्ध्यर्थं सूत्रं रचनेनाह स्थानांतमिति स्थानांतमेकादिचयांकघातः संख्या
विभेदा नियतैः स्युरंकैः भक्तोंकमितांकसमाससनिघ्नः स्थानेषु युक्तो मितिसंयुतिः स्यात् १ स्थानांते स्थानपर्यंतमेकादिच
येनाद्यादिचयेनांकानां तेषां घातो नियतैः प्रमाणोक्तैर्नियमोक्तैरिति यावत् अंकैः प्रमाणभेदाः स्युः स एकादिचयांकधा
तः यः प्रागानीतः सोंकसमाससनिघ्नः अंकानां यावत्स्थानस्थानां समास ऐक्यं तेन घ्नः अंकमितसंख्याभेदेन भक्तः
पृथक्स्थानेषु युक्तः स एवमिति मितिर्मानं तद्योगः स्यात् उदाहरणं द्विकाष्टकाभ्यामिति द्विकाष्टकाभ्यां त्रिनवाष्टकैर्वा निरं
तरं चाद्विनवावसानैः संख्याविभेदाः कति संभवंति तत्संख्यैक्यानि पृथग्वदाशु २ द्विकाष्टकं रचनाभ्यां तथा त्रि
नवाष्टकैर्निरंतरं अथ च षट्पंचकैश्च यथा स्यात्तथा आदिनवांतैः एवमुद्देशत्रयोद्दिष्टैरंकैः संख्याभेदाः कति स्युस्तच्छ्रियं
दीतिप्रश्नार्थः न्यासः २।८ अत्र स्थानद्वयं तस्मात्तदेकादिचयांकस्थितिः १।२ एतद्योघातः २ एवं जातौ संख्याभेदौ अथवा
स्यात् समाधानमंतो रत्यादिनाभेदद्वयस्य दर्शनं २८ अथ संख्याभेदौ २ अंक २।८ समासेन योगेन १० निघ्नौ २० स्थानक
रमितात् २ आप्तं १० स्थानांतरत्वेन योगार्थं न्यासः १ योगे जातं संख्यैक्यं ११० द्वितीयोदाहरणे न्यासः ३।९।८ अत्र स्थानत्रय
मस्ति तः एकादिचयांकाः १।२।३ एषां घातः ६ अयमेव घातः ६ अंक ३।९।८ समासेन २० हतः १२० अंकमित्या ३
भक्तः ४० अयमेव स्थानत्रयेषु न्यस्तस्तदर्थं न्यासः ४०४० योगे जातं संख्यैक्यं ४४४० तृतीयोदाहरणे न्यासः २।
१३।४।५।६।७।८।९ अत्र स्थानमेकादिचयांकाः १।२।३।४।५।६।७।८ एषां घातो जातः प्रस्तारसंख्याभेदः ४०३२० अयम
समासमासेन निघ्नः १७४०८० अंकमित्या ८ भक्तः फलं २२६८० जाता संख्याभेदाः एषां योगार्थं न्यासः २२६८० यथा
स्थानांतरेण योगे जातं संख्यैक्यं २४३९९९९७५६० अत्रोपपत्तिः अ एकादितएकचयेन स्था

नपिना नामंकानां पूर्वोक्तरीत्या रथानां स्थानेषोद्दिष्टनाना संख्याभेदाः भवंति यत एकस्य स्थानस्य स्थानकैः भे
द एक एवं द्वयोर्द्वौ त्रयाणां षट् एवं नवानां न्यासः १।२।३।४।५।६।७।८।९ एषां घाताः संख्याभेदाः १।२।६।२४।१२०।७२०।५०४०।४०३२०।
३६२८८० एवं संख्याभेदज्ञाने सति संख्यैक्यज्ञानार्थमनुपातः यदि स्थानकमित्या स्थानकयोगो लभ्यते तर्हि संख्याभेदोपल
क्षिते एकादिचयांकघातेन मितेनेकादिचयांकघातः स्थानकयोगेन गुणितः स्थानांतरत्वेन योजितः स संख्यैक्यं भ
वति यथा स्पष्टमुदाहरणे द्विती येत्रिनवाष्टमितानि त्रीणि स्थानानि ३।९।८ अत्र एकादिस्थानत्रयस्य १।२।३ घातेन जाता
संख्याभेदाः ६ अथ द्वकस्थानानां न्यस्यास्यपाद्याद्यतनइति पूर्वोक्तप्रकारप्रस्तारक्रमेण क्रमोत्क्रमस्थापनया जाता ॥
३९८ संख्याभेदाः षट् अत्र स्थानभेदाः षट् ६ स्थानयोगेन २० गुणिता १२० स्थानकमित्या ३ आप्ताः फलं प्रत्येकश्रेणियो
९८३ गः ४० अथ श्रेणीनां स्थानांतरत्वेन स्थितत्वात्तदैव योगार्थं न्यासः ४० योगे जातं ४४४० एतदेव संख्यैक्यमिति
८३९ ४० युपपत्तिः अथोदाहरणांतरमाह पाशांकुशाहीति पाशांकुशाहिडमरूकपालशूलैः खट्वांगशक्तिशरचापयुतै
९३८ ४० र्भवंति अन्यान्यहस्तकलितैः कति मूर्तिभेदाः शंभोर्हरेरिव गदारिसरोजशंखैः ३ पाशो नागपाशादिः अंकुशः प्रसि
३८९
८९३
द्धः अहिः सर्पः डमरुः प्रसिद्धः कपालं ब्रह्मशिरः शूलं प्र० खट्वांगं कस्यचिदंगस्य पञ्चस्थानीयमस्थि अथ संख्या वं
यत्काष्ठमित्यपि केचित् तदसत् शक्तिः प्रसिद्धा शरो बाणः चापं धनुः इत्येतानि शिवस्य दशायुधानि तैरन्योन्यमितरेतर
हस्तकलितैर्धृतैः सद्भिः शंभोः कति मूर्तिभेदा भवंति तद्वद्पाशांकुशादियुक्क्रमेण दक्षिणहस्तात् सृष्टिक्रमेणा
कलितायुधैः शंभोरेको भेदः अथ तैरेव वामादिहस्तो धृतैर्द्वितीयो भेदः एवं दशभिरायुधैः क्रमेणोत्क्रमेण नामसृष्टि
संहारमार्गाभ्यां धृतैः षड्भि कति मूर्तिभेदाः स्युः भवेयुरित्यर्थः अथेदं उदाहरणं स्पष्टीकर्तुमाह हरेरिवेति
हरेर्विष्णोः गदाशंखौ प्रसिद्धौ अरिश्चक्रं अरा संत्यस्येति अरिः सरसि जातं सरोजं पद्मं एतैश्चतुर्भिरायुधैः क्रमो
त्क्रमेण धृतैः विष्णोरिव सुपमाः अस्य केशवादि चतुर्विंशतिभेदाः पुराणादौ प्रसिद्धाः एवमत्र स्थानानि १० तस्मादेक

दि-चयांका: १।२।३।४।५।६।७।८।९।१० एषां गुणने जाताः शंभोर्मूर्तिप्रस्तारभेदाः ३६२८८०० यावत्स्थानानीत्युक्ते हरेरपि स्थाना
नि ४ स्थानानि मेकादिचयांकाः १।२।३।४ एषां घाते जाता हेर्मूर्तिभेदाः २४ अथाचभ्रांतिभाजोमत्ती प्रस्तारक्रमो विधि
येन तत्र प्रथमे केशवादिमूर्तीनां आयुधक्रमः तत्र नारायणादिम-तीनां प्रसरोपसगदाशंखानां प्रस्तारः अत्राऽपि प्रस्य
स्यमाद्या-नतत प्रस्तारक्रमः |१|२|३|४ प|ग|चा|श| ननु चतुर्णामायुधानां चतुर्विंशतिभेदाः पुराणादिप्रमाण्यत पृथक् केश
वादीनाम निर्देशेन समुचिताः तवमवाति एवमनेन प्रकारेण युतशः शंभोर्मूर्तिभेदानां पुराणादिषु नुक्तत्वान्न मूर्तिभे
दाः संतिद्विमित्य अनिषामकं इति चेद तत्राह श्रुतिरेव प्रमाणेन श्रेदानां देवप्रतिपादकत्वात्तथाच श्रुतिः सहस्राणि सह
स्रशो पेरुद्रा अधिभूम्यामिति तथा च सहस्रबाधाहवोस्त्वदेतत् न इति सर्वं समुचितं अथ विशेषमाह यावदिति याव
त्स्थानेषु तुल्यांकाः स्युस्तन्मिद्दैश्च पृथक् तैः भाग्भेदा वितताभेदास्तत्संख्या संचपूर्ववत् यावत्स्थानेषु तुल्यांकाः प्रभ
वंति तावत्सु कृतेस्तत्नेरेकादि चयांकाणां तान्मचैर्भेदा उद्दिष्टस्थानानां कोऽप्यत्राः विभाज्यास्तत्र लब्धा भेदाः भवंति संख्या
माप्तत्तेषां अत्रोदाहरणं द्विद्वेकभूपरिमितैरितिस्पष्टोऽर्थः द्वि द्वि एक भूपरिमितैः कृति संख्यकास्युस्ता संयुतिं गुण
कोऽत्र मम वक्ष्व अंभोधिकुभिशरभूतशरैस्त्वथांकैश्चेदंकपासविधियुक्तिविशारदोऽसि न्यासः २२११ अत्र स्थाना
नि ४ अतः एकादिचयांकाः १।२।३।४ एषां घातो जाता भाग्भेदा २४ अथ यावत्स्थानेषु तुल्यांकाः इत्युक्ते स्थानद्वये तु
ल्यांकाः संति अतएकादिचयांकाः १।२ घातः अथापर आपि स्थानद्वये तुल्यांकाः अतएकादिचयांकाः १।२ घातः २ एवं
द्विधाभेदौ २।२ आभ्यां भाग्भेदा एतेः २४ क्रमेण भाज्यास्तत्र प्रथमभेदेन भजने लब्धं १२ एतद्द्वितीयभेदेन भक्तं
सा लब्धाभेदाः ६ एतेषां समासेन ६ निघ्ना ३६ स्थानांकमित्या ४ भक्ता फलं ९ चतुर्षु स्थानेषु स्थानां
तरत्वेन योजितं संजातं संख्यैक्यं ९९९९ अथ भेदप्रस्तारः अथ द्वितीयोदाहरणे न्यासः ४८५५ अत्रापि

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
नारायण	पद्मनाभ	उपेंद्र	अच्युत	विष्णु	माधव	नृसिंह	पुरुषोत्तम	[illegible]	[illegible]	[illegible]	जनार्दन
पग चश	प-चग श	ग-च पश	प-चग श	[illegible]	च-शग ग	पगश च	पशग च	गश प-च	ग-च शप	चगश प	चशग प
कृष्ण	हरी	वासुदेव	हृषीकेश	संकर्षण	वामन	गोविंद	मधुसूदन	प्रद्युम्न	श्रीधर	दामोदर	केशव
गप चश	चप गश	चग पश	चप शग	शप चग	शच पग	गपच श	शप गच	शगप च	चगश प	शगच प	शचग प

स्थानपंचके भेदाः ११।११ [illegible] एकादि चयांकाः १।२।३।४।५ एषां घातः १२० जाताः संख्या भेदाः १२० अत्र स्थानत्रये तु तुल्यांकाः संति तेषां स्थानमित्यादिना भेदाः ६ एभिर्विहताः जाताः भेदाः २० एतेषां समासे

न ३६ निघ्नाः १४० अंकमित्या ४ भक्ताः फलं १०८ स्थानपंचके स्थानांतरत्वेन | १०८ १०८ १०८ १०८ १०८ | युतं जातं संख्यैक्यं ११९९९८८
प्रस्तारे तत्त्वाणि च अत्रोपपत्तिः तत्र भिन्नजातियांकपंक्तेः क्लिभेदाः संति | | तथा तुल्यजातियांकपंक्तेस्स
त्याभेदाः भवंति यथा चतुर्णां तुल्यांकानां पंक्तौ च स्था ११११ एकैव भेदः त | | स्थाः २।२।२।२ प्रस्थाः प्रत्येकं ए
व भेदः यत्र प्रस्तारविधौ क्रमोत्क्रमस्थापनेन सर्वदा दोषश्चास्थाप्यते | | एवमङ्कसमादिषु पंक्तौ तत्तद्भेदे

दिचयांकाः १।२।३।४।५।३।७।८।९।१० एषांगुणनेजाताः शंभोर्मूर्तिप्रस्तारभेदाः ३६२८८०० यावत्स्थानानीत्युक्ते हरेरपिस्थाना
नि ४ स्थानेनमेकादिचयांकाः १।२।३।४ एषांघातेजाता हेमूर्तिभेदाः २४ अथात्रभ्रांतिभाजांप्रतीत्यर्थंप्रस्तारक्रमोविधि
यते तत्र प्रथमं केशवादिमूर्तीनां आयुधक्रमः तत्रनारायणादिमूर्तीनांप्रस्तारेपसगदाशंखनोमप्रस्तारः ॥ प्रत्यापिपृथ्य
त्पमाधाभ्यतः प्रस्तारक्रम [१ २ ३ ४ / प च ग शं] ननु चतुर्णामायुधानां चतुर्विंशतिभेदाः पुराणादिप्रमाण्पन्नपृथक् केश
वादीनामनिर्देशेन समुचितास्तैमवानीएवमनेनप्रकारेणायुतशः शंभोर्मूर्तिभेदानांपुराणादिषूक्तत्वात्तन्मूर्तिभे
दाः संतिकिमित्यत्रानिधायमकं इतिचेदतः आहक्वचित्स्वप्रमाणेनदेशानांदेवप्रतिपादकत्वात्तथाचक्वचित् सहस्राणिसह
स्रशो येकरा अधिमुम्पामितितथाचसहस्रबाधादशोस्तवदेनपनदृतिसर्वंसमुचितं अथविशेषमाह यावदितिथाव
त्स्थानेषु तुल्यांकास्तान्दैश्वपृथक्रतैः प्राग्भेदाविहताभेदास्तत्संख्याश्चपूर्ववत् ॥ यावत्स्थानेषु तुल्यांकाः प्रभ
वंतितावत्सु कैस्तात्क्रादिचयांकाणांघातास्तैर्भेदा ३६ स्थानोक्तास्तत्राः विभाज्यास्तत्रलब्धांभेदाः भवंति संख्याव
त्पाचलक्षेपा ॥ अत्रोदाहरणं द्विद्विकं भपरिमितैरितिस्पष्टोर्थः द्विधेकंभपरिमितेः कृतिसंख्यकास्युस्तासांयुतिंवग
णकाशु मम वक्ष्व ॥ अंभोधिकुंभिशरभूतशरैस्तथांकैरेकद्रपासविधियुक्ते विशारदोसि ॥ न्यासः २२११ अत्र स्थाना
नि ४ अत एकादिचयांकाः १।२।३।४ एषांघातेजाताप्राग्भेदाः २४ अथयावत्स्थानेषु तुल्यांकाः इत्युक्तेस्थानद्वये तु
ल्यांकाः संति अत एकादिचयांकाः १।२ घातः अथापर आपिस्थानद्वयतुल्यांकाः अत एकादिचयांकाः १।२ घातः २ एवं
द्विधाभेदौ २।२ आभ्यांप्राग्भेदाएते २४ क्रमेणभाज्यास्तत्रप्रथमभेदेनभजनेलब्धं १२ एतद्वितीयभेदेनभक्तं
लब्धां भेदाः ६ एतेंकसमासेन ६ निघ्नाः ३६ स्थानांकमित्या ४ भक्ताः फलं ९ चतुर्षुस्थानेषुस्थाना
न्तरत्वेनयोजितंसज्जातंसंख्यैक्यं ९९९९ अथभेदप्रस्तारः ॥ अथद्वितीयोदाहरणे न्यासः ४८५५५ अत्रापि

शं च केश प ग	प ग नार शं च	ग प माध च शं	ग प गो शं च	प शं वि ग च	शं प म च ग	ग च त्रि प शं	शं च वा ग प	च ग श्री प शं	च प हृ ग शं	प च प शं ग	शं ग दा प च	स्थानपंचके भेदाः कथ्यसाध्याः ११११
शं प सं ग च	च ग वा प शं	शं ग प्र च प	ग शं अ च प	प शं पु च ग	ग शं अ प च	प ग ना शं च	प च अ ग शं	च शं ज प ग	ग च उ शं प	च प ह शं ग	ग प कृ शं च	२२२११ यथा ऐका २२११२ दिचयांकाः ११२२२ १।२।३।४।५ २२२२१ एषांघातेन २२२१२ १२१२
नारायण	पद्मनाभ	उपेंद्र	अच्युत	विष्णु	माधव	नृसिंह	पुरुषोत्तम	अनिरुद्ध	त्रिविक्रम	अधोक्षज	जनार्दन	११११ १२० जाताः संख्याभेदाः १२०
प ग च शं	प च ग शं	ग च प शं	प च ग शं	प शं च ग	च शं प ग	प ग शं च	प शं ग च	ग शं प च	ग च शं प	च ग शं प	च शं ग प	अत्र स्थानत्रये षु तुल्यांकास्तै
कृष्ण	हरी	वासुदेव	हृषीकेश	संकर्षण	वामन	गोविंद	मधुसूदन	प्रद्युम्न	श्रीधर	दामोदर	केशव	ने ऽतस्तेषां स्था नमित्यादिनाभेदा ः ५ ऐभिर्विहृताः
ग प च शं	च प ग शं	च ग प शं	च प शं ग	शं प च ग	शं च प ग	ग प च शं	शं प ग च	शं ग प च	च ग शं प	शं ग च प	शं च ग प	जाताः भेदाः २० एतेंकसमासे

न ३६ निघ्नाः ७२० अंकमित्या ५ भक्ताः फलं १०८ स्थानपंचके स्थानांतरत्वेन १०८ युतंजातंसंख्यैक्यं ११९९९८८
प्रस्तारेरूपाणि च अत्रोपपत्ति तत्रभिन्नजातियांकपंक्तेर्बहुभेदाः संति १०८ तथातुल्यजातियांकपंक्तेरस्य
त्पाभेदाः भवंति यथा चतुर्षुतुल्यांकोनोपंक्तावस्या ११११ एकेएवभेदः त १०८ स्याः २।२।२।१२ प्रस्पाः प्रत्येकए
वभेदः यत्र प्रस्तारविधौ क्रमोत्क्रमस्थापनेनसाएवादौपश्चाच्चस्थाप्यते १०८ एवमंकसमादिपंक्तौ तत्तत्रे

53

184 / 2006

रा दृष्टगुणश्चास्तिघोवधेनस्थानकोत्प-नाभेदायरिभ्याज्यंतेतर्हि अष्टादिसमांकपंक्तिभेदाः स्युः तेतोवंदारैः पृथग्भज

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
४८५५५	८४५५५	५४८५५	५८४५५	५५४८५	५५८४५	५५५४८	५५५८४	४५८५५	५५४५५	५४५८५

१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
५८५४५	५५४८५	५५८५४	४५५८५	८५५५४	४५५५८	५८८५५	४५५५८	८५५५४

जेअपवाहारवधेनभ जनेफलंतुल्यमेवतुपप न्नं इहानुमन्नियतां

करैस्तुल्यैश्चकरणसूत्रं रत्तेनाह स्थानांतमिति स्थानांतमेकापचितांतिमांकघ्नेनोसमांकैश्चभिन्नाःप्रभेदाः स्था नांतस्थानांतपर्यंतएकापचितांतिमांकघातः भेदकैःकम्रनोंतिमश्चरमोनवकलक्षणोयथोत्तेकाद्युएकापचितांतिमा स्तथाघातोन्योन्यगुणनं इति प्रभेदामानभेदास्युरित्यर्थः प्रमसमांकैरतुल्यांकैः परिमध्येकाचित्सदसः पुनरु कोनस्थानदेवमर्थः उदाहरणमनुष्टुभाह स्थानेन्ति स्थानषट्कस्थितैरंकैरेकोनरवनवर्जितैः कृतिसंख्याविभेदाः स्युर्यदिवेत्सि निगद्यतां ५ ॥ परस्परं भिन्नमनवर्जितैः षट्स्थानस्थैरंकैर्द्विरनियतैः कृतिभेदास्युस्तन्निगद्यतां कथ्यतां यदिजानासियथात्रांतिमांकोनवमितः क्रमःपरेस्थानपर्यंतमेकैकापचितः ९।८।७।६।५।४ एषांघातोजा तासंख्याभेदाः ६०४८० अत्रोपपत्तिस्तु पूर्वसूत्रेनुपातेनोक्तैव अथानियतांकयोगेकरणसूत्रं वृत्तेनाह निरेकमि ति नयान्वितेन निरेकमंकैः समितैर्निरेकस्थानांतमेकापचितेनविभक्तं रूपादिभिस्तन्निहतेसमास्युः संख्याविभेदानियतेंकयोगे ७ नयान्वितस्थानकसंख्ययाहीनेंकयोगकथितेविद्यं संक्षिप्तमुक्तं गुरुःभयेननांतो स्तियस्माद्गणितार्णवस्य अंकैसंयुक्तांकयुतिर्निरेका कार्येयं निरेकस्थानांतेयावत्तन्निरेकस्थानमंतेयस्य तदुदाहरणेयावत्स्थाना न्युपदिष्टानितत्रैकस्थानहीनपर्यंतं एकापचितंएकैकांकहीनंयथास्यात्तथा----

दंरूपादिभिरेकद्व्यादिभिर्भिन्नं कार्यं रूपादयोधोधरतयास्थाप्याइत्यर्थः एवंकृतेयत्तवतितन्निहतैर्गुणनसमाः स्युः भेदाःस्युः परमंकयोगेनियतेसतिनियमो द्विकेसतीत्यर्थः अथांकयोगस्यनियतत्वमाहनवेति नवयुक्तायास्थानकसंख्या नस्यासैकाशांतिनांकयोगेकथितमिदं बोध्यं यथावक्ष्यमाणोदाहरणेस्थानपंचकमुद्दिष्टमस्तितन्नवभिरन्वितंसत्रयो दशभवंति अथोद्दिष्टांकयोगस्तुत्रयोदशमितः एवमादिकंसत्रस्थानत्रैवेरमुक्तमित्यर्थः एवंश्रुताभयेनग्रंथबाहुल्या त्संक्षिप्तमस्माभिरुक्तं यस्मात्कारणाद्गणितार्णवस्यांतोनास्तिमस्तकेनारायणभट्टैः गणितमितिनामस्योद्व्याख्यानमतः गणितस्यशास्त्रस्य अगणितविक्रमविख्यातित्रिविक्रमख्यातिनामेव १ अत्रोदाहरणमनुष्टुप् पंचस्थानस्थि ।९। तैरंकैरिति पंचस्थानस्थितैरंकैर्यद्वायोगस्त्रयोदश कृतिभेदाभवेत्संख्यायदिवास्तिनिगद्यतां ७ अंकैःपंचस्था 2006 नस्थितैःसन्नियद्वायोगोनामयेषांयोगःत्रयोदशमितिः तदासंख्याकृतिभेदाभवेत्तन्निगद्यतांन्यासः अत्रोद्दिष्टयोगे १३ अयंनिरेकः १२ अस्मादेकापचयेनन्यासः १२ ११ १० ९ एषामधोभक्तानां रूपादयःछेदाः अंशाः ११८८० छेदवधेन २४ भक्ताफलंसंख्याभेदाः ४९५ अथैकैकस्यभेदरूपस्य योगत्रयोदश भवंति उद्देशानार्थ विंयंतोपिदर्शःप्रस्तारेण प्रदर्श्यंतेतेच ११११९।१११२८।१११३७।११४६।११५५।११६४।११७३।११८२।११९१। 95 २१११८।२११२७।२११३६।२११४५।२११५४।२११६३। २११७२।२११८१।१२१९।१३१९।१४१९ इत्यादिक्रमोत्क्रमन्यासे नभेदानांप्रत्यांशं भवंति अथांकपाशस्यइदबोधस्यमालार्या मगुणोतरति नगुणो नद्रोनवतिर्नंध धः पूर्वस्तथापिदृष्टानां गणितगणकवतां स्मोत्सातोमंकपाशोस्मिन् १ अस्मिन्नंकपाशेदृष्टानांगणित गणकवदितां तेषांप्यवश्यंपानः पतनेस्यादेवतथानामकथंगणप्यस्त्रगुणादयोनदृष्टाः अथोपसंह रन्नलीलावतीग्रंथवर्णनमहत्वोतमनातिकांशेयथायदयपरात्तेषां वधगणकान्नांतंसंख्यामिति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

येषांसुजातिगुणवर्गविभूषितांगीशुद्धाखिलव्यवहृतिःखलुकंठसक्ता लीलावतीहसरसोक्तिमुदाहरंतिते सामाप
षांसदैवसुखसंपदुपैतिवृद्धिं ॥ ७ ॥ येषांखल्वितिनिश्चितंलीलावतिपाटीसुदंतोयीकंसक्ताभवतिते
षांसुखसंपत्सदैववृद्धिमुपैतियेषामितिचेतुर्णांसुलत्नीतलीभ्यासवतापुंसांलीलावतीकंठलग्ना
सतीतेनव्यक्तपरिणामेनबुद्धिविपाकेनपरिस्फुरंतीदैवंसुखंततन्सतहवर्त्तमानायासंपत्तस्तदैवसु
खसंपूर्तदैवंभाग्यंशुभादृष्टंराजगौरवादिसुखममिनवरचनात्ताद्ःसंपद्धनसमृद्धिश्चैतच्चयम
पिवृद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थःकिंभूतासुजातीगुणवर्गभूषितांगीसुशोभनाजातिर्भागजातिप्रभागजा
जात्याद्यिश्चगुणाःगुणकाःवर्गास्तैयनद्विभूषितमंगमवयवदेशोयस्याःसातथाइत्यनेनवृध्दी
र्णवृसंग्रहःएतत्पुनःकिंलक्षणाशुद्धासोपपत्तिकाःअखिलाःसर्वत्रोपयोगिकाःव्यवहृ
नयोव्यवहाराःमिश्रकाद्यायस्यांसासरसोक्तिःप्रनेकशास्त्रैशाद्यशब्दगांभीर्यादिगुणोक्तिंउदा
हरंतिकथयंतिनदाद्यामित्यर्थः अथान्यपक्षे अन्वयस्तुएवञ्च